

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΕΣ-ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
(ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ-ΙΣΤΟΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ)

Διπλωματική εργασία:

«Η παρουσία της Ελλάδας στην εργοβιογραφία του Angelo Brofferio»

Φοιτητής: Ψηλακάκος Βασίλειος

A.M.: 1566012015003

Ακαδημαϊκό έτος: 2019-2020

Επιβλέποντες καθηγητές:

Τσόλκας Ιωάννης

Παγκράτης Γεράσιμος

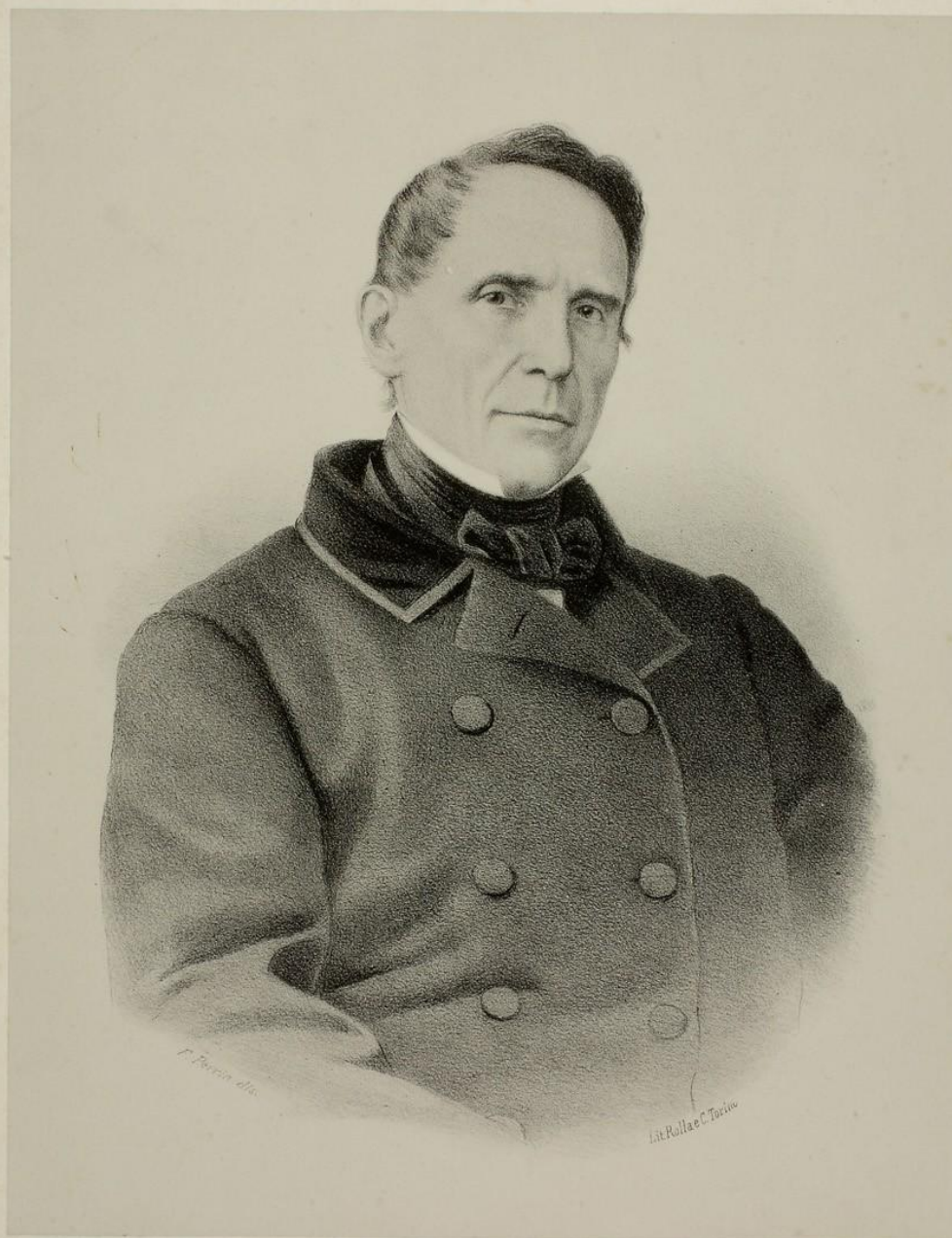
Ζώρας Γεράσιμος

ΑΘΗΝΑ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2020

Περιεχόμενα

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO	3
1.ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
2.ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
3.ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΠΟΧΗΣ.....	9
3.1.Παλινόρθωση-Καρμπονάροι-Επαναστατικά κινήματα	9
3.2.Φιλελληνισμός	12
4.ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO	13
4.1. 1802-1828	13
4.2. 1828-1848	16
4.3. 1848-1866	19
5.Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO	21
5.1.Ποίηση	21
5.2.Πεζογραφία	22
5.3.Θέατρο	23
5.4.Δημοσιογραφία	25
5.5.Ρητορική	27
5.6.Ιστοριογραφία	28
6.ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	31
6.1. <i>Scene Elleniche-Ελληνικές Σκηνές</i>	31
6.2. <i>La caduta di Missolongi-Η πτώση του Μεσολογγίου</i>	88
6.3. <i>La battaglia di Navarino-Η ναυμαχία του Ναβαρίνου</i>	91
7.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	98
8.ΤΙΤΛΟΙ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ Α. BROFFERIO	103
9.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	104
10.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	105

**Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ
ANGELO BROFFERIO**

AVV. ANGELO BROFFERIO

DEPUTATO AL PARLAMENTO NAZIONALE

nato a Castelnuovo Calcea l'anno 1802 morto nella sua villa presso Locarno il 25 Maggio 1866.

1.ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία για τη παρουσία της Ελλάδας στη ζωή και το έργο του Angelo Brofferio βασίστηκε ως επί το πλείστον στην έρευνα που έλαβε χώρα στο Τορίνο, στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus+. Συγκεκριμένα, η έρευνα έγινε στις βιβλιοθήκες του Università degli studi di Torino, σε άλλες βιβλιοθήκες της πόλης, καθώς και στον τόπο καταγωγής του Ιταλού διανοούμενου, το χωριό Castelnuovo Calcea στην περιοχή του Πιεμόντε. Η δυνατότητα έρευνας στον τόπο δράσης του Brofferio έδωσε πρόσβαση σε πρωτότυπες εκδόσεις έργων του 19^{ου} αιώνα, αλλά και σε χειρόγραφα. Επομένως η βιβλιογραφία είναι σε συντριπτικό βαθμό ιταλική και θα πρέπει να σημειωθεί ότι:

α) Τα μη ελληνικά ονόματα είναι γραμμένα με λατινικούς χαρακτήρες, εκτός των καθιερωμένων, όπως: Βύρωνας, Ιμπραήμ Πασάς, Κιουταχής, κ.λπ.

β) Οι τίτλοι των έργων τίθενται στα ιταλικά. Εάν όμως πρόκειται για έργα που επαναλαμβάνονται συχνά στην πορεία της εργασίας, στην πρώτη αναφορά υπάρχει ελληνική μετάφραση του τίτλου σε παρένθεση, για διευκόλυνση της κατανόησης. Οι μεταφράσεις είναι δικές μου, ενώ σε αντίθετη περίπτωση αναφέρεται η προέλευση της μετάφρασης. Έτσι, αν το έργο έχει ήδη μεταφραστεί στα ελληνικά και η έρευνα έχει ως βάση το μετάφρασμα, ο τίτλος τίθεται στα ελληνικά.

γ) Τα αποσπάσματα των ιταλικών έργων, που παρατίθενται για την ενίσχυση της αυθεντικότητας του λόγου του συγγραφέα, είναι γραμμένα μέσα σε εισαγωγικά σε ελληνική μετάφραση, για να μην διασπάται η ροή του ελληνικού κειμένου, αλλά και στα ιταλικά του πρωτοτύπου, στην αντίστοιχη παραπομπή.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους στις βιβλιοθήκες του Τορίνο για τη βοήθειά τους στην έρευνα, και κυρίως εκείνους του Museo del Risorgimento και της Biblioteca Civica di Torino. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στους Roberto Guastello και Elmo Squillari για τη θερμή υποδοχή και την ξενάγηση στο Castelnuovo Calcea, καθώς και για το πολύτιμο υλικό που μου διέθεσαν. Ευχαριστίες και στη Laurana Lajolo για τη διάθεσή της για βοήθεια, αλλά κυρίως για το έργο της που λειτούργησε ως βάση της μελέτης μου. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον καθηγητή Ιωάννη Τσόλκα, επόπτη της έρευνάς μου, για τη βοήθεια και την υπομονή του. Θερμές ευχαριστίες στη Roberta Russo και τον Paolo Giorelli για την υπερπολύτιμη βοήθεια στην αποκρυστάλλωση της εικόνας του χειρογράφου με το ανέκδοτο ποίημα για την Ελλάδα, αλλά και στην Ελένη Γεωργίου για τις συμβουλές και την ψυχολογική υποστήριξη.

2.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία μελετά την παρουσία της Ελλάδας στη ζωή και το έργο του Angelo Brofferio (1802-1866). Ο Ιταλός διανοούμενος υπήρξε: ποιητής, συγγραφέας, δραματουργός, δημοσιογράφος, δικηγόρος, βουλευτής, ιστοριογράφος. Επομένως το έργο του αποτελείται από δείγματα λόγου και γραφής στους εξής τομείς: αυτοβιογραφία, επιστολογραφία, ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, δημοσιογραφία, ρητορική, ιστοριογραφία. Η αυτοβιογραφία του είναι θεμελιώδης για την έρευνα και βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη φιλτραρισμένη εκδοχή της μέσα από το έργο της Laurana Lajolo.¹ Η σύντμηση της αυτοβιογραφίας από τη συγγραφέα είναι ενδεικτική και εμπεριστατωμένη, ώστε να μην κρίνεται σκόπιμη η ενδελεχής μελέτη του τεράστιου αυτοβιογραφικού έργου του Brofferio, παρά μόνο η αναδρομή σε λίγες σελίδες αυτού. Στο έργο της Laurana Lajolo βασίζονται επίσης οι αναφορές στην επιστολογραφία του, καθώς ο κακός γραφικός χαρακτήρας του Brofferio στα χειρόγραφα που υπάρχουν στις βιβλιοθήκες του Τορίνο καθιστά πολύ δύσκολη την έρευνα. Χρήση χειρόγραφων επιστολών γίνεται σε λίγες περιπτώσεις για την ανάδειξη νέου λογοτεχνικού υλικού, και συγκεκριμένα ενός ανέκδοτου ποιήματος για την Ελλάδα. Τα έργα του είναι πολλά και τα περισσότερα βρέθηκαν σε πρωτότυπες εκδόσεις στις βιβλιοθήκες του Τορίνο ή στο διαδίκτυο. Η παρούσα έρευνα λαμβάνει υπόψη και αναλύει την παρουσία της Ελλάδας σε αυτά, ενώ όσα έργα του αναφέρονται απλά ονομαστικά σημαίνει ότι δεν βρέθηκαν κατά την έρευνα και ως εκ τούτου δεν γνωρίζουμε τη σημασία που κατέχει η Ελλάδα στο περιεχόμενό τους. Τέλος, είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι, παρά το τεράστιο μέγεθος του έργου του, ο τελικός αριθμός του δεν είναι γνωστός. Ο Brofferio δημοσιεύει πολλές σελίδες ακόμα και ανώνυμα ή με ψευδώνυμα, επομένως το συνολικό έργο του παραμένει άγνωστο και ανεξερευνήτο στο σύνολό του.² Από την έρευνα, λοιπόν, προκύπτει ότι η θέση της Ελλάδας στην εργοβιογραφία του Brofferio είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Τόσο η κλασική Ελλάδα, όσο και εκείνη της εποχής του, αναμειγνύονται με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Ιταλού διανοούμενου-πολιτικού και επηρεάζουν όλες τις εκφάνσεις του βίου του. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι ο Brofferio επιχειρεί στα νιάτα του να μάθει ελληνικά.³

Η δομή της εργασίας είναι η εξής: αρχικά παρουσιάζεται σύντομα το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο ζει και δημιουργεί ο Brofferio. Έπειτα, η θέαση της σημασίας της

¹ Laurana Lajolo, *Angelo Brofferio e l'unità incompiuta: la biografia intellettuale di un democratico nel Risorgimento*, Viglengo, Torino 2011.

² Στο ίδιο, σσ. VI-VII.

³ Στο ίδιο, σ. 67.

Ελλάδας στην εργοβιογραφία του γίνεται ανά περιόδους: από την εφηβεία, τη νεότητα και τα πρώτα ώριμα χρόνια (1802-1828), στα πιο παραγωγικά χρόνια (1828-1848), μέχρι και την πλήρη ωριμότητα και τα τελευταία χρόνια της ζωής του Brofferio (1848-1866). Ακολουθούν οι αναφορές στην Ελλάδα στην εργοβιογραφία του ανά είδος γραπτού ή προφορικού λόγου: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, δημοσιογραφία, ρητορική, ιστοριογραφία. Έπονται τα τρία σημαντικότερα έργα του που έχουν στο κέντρο την Ελλάδα:

1) *Scene Elleniche (Ελληνικές Σκηνές)*, το σημαντικότερο σε μέγεθος έργο, το οποίο έχει εν μέρει μελετηθεί. Ωστόσο, εδώ παρουσιάζεται μια εκτενής σύνοψη της ιστορίας και με παρουσίαση των βασικών σημείων του πονήματος, αλλά και πώς, με εφελκτήριο την Ελλάδα, εμφανίζονται πολλά σημαντικά στοιχεία της λογοτεχνικής ικανότητας και της κοσμοθεωρίας του συγγραφέα. Η σημασία του *Scene Elleniche* είναι τεράστια, καθώς, εκτός από έναν ύμνο στην Ελλάδα, αποτελεί έναν από τους τέσσερις πυλώνες του έργου του Brofferio με στόχο τη διάδοση της επιθυμίας του λαού για ένωση των ιταλικών κρατών σε ένα ενιαίο ιταλικό κράτος. Οι υπόλοιποι τρεις είναι τα *Canzoni piemontesi* και οι *Tradizioni Italiane*, καθώς και μεγάλο μέρος του δημοσιογραφικού του έργου.⁴

2) *La caduta di Missolongi (Η πτώση του Μεσολογγίου)*, η ωδή που αφιερώνεται στους αγωνιστές του Μεσολογγίου. Το έργο έχει ήδη μελετηθεί και μεταφραστεί. Εδώ παρουσιάζονται τα βασικά σημεία για την Ελλάδα και το πλήρες κείμενο του πρωτοτύπου και της μετάφρασης.

3) *La battaglia di Navarino (Η ναυμαχία του Ναβαρίνου)*, μία ακόμη ωδή, η οποία είχε μείνει αδημοσίευτη ως σήμερα. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται για πρώτη φορά τα στοιχεία που αναδεικνύουν την Ελλάδα, καθώς και το κείμενο του ποιήματος στο ιταλικό πρωτότυπο, αλλά και σε ελληνική μετάφραση. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το πρωτότυπο χειρόγραφο, που προέρχεται από αλληλογραφία του ποιητή, είναι σε κακή κατάσταση, επομένως το κείμενο δεν είναι πάντοτε πλήρες, αλλά ορισμένες φορές κατά προσέγγιση.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην επιρροή του λόρδου Βύρωνα στον Brofferio, ως πηγή ελληνικού ενδιαφέροντος, εφόσον ο μεγάλος φιλέλληνας επιδρά με τη συνυφασμένη με την Ελλάδα ζωή και το έργο του στο Ιταλό δημιουργό.

⁴ Giovanni Faldella, *Angelo Brofferio nel suo centenario natalizio: discorso pronunciato da Giovanni Faldella a Castelnuovo Calcea il 28 settembre 1902*, Renzo Streglio & C., Torino 1903, σ. 27.

Στα συμπεράσματα επιχειρείται η ανάδειξη της Ελλάδας στο σύνολο των έργων και της ζωής του Brofferio, αλλά και ειδικότερα στα βασικά έργα του για την Ελλάδα. Οι αναφορές σχετίζονται με την Ελλάδα βάσει τριών αξόνων: α) η Ελλάδα στη συνολική εργοβιογραφία του Brofferio, β) τα βασικά έργα του Brofferio για την Ελλάδα, γ) Ο Brofferio μέσα από τα έργα του για την Ελλάδα. Ως επιμέρους υποκατηγορίες τίθενται διαχρονικά οι περίοδοι της ελληνικής Ιστορίας, εφόσον υπάρχουν αναφορές στην Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο, και, ως επί το πλείστον, στη σύγχρονη Ελλάδα.

Στο τέλος της εργασίας παρατίθεται μία λίστα με τα κύρια έργα του Brofferio.

3.ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΠΟΧΗΣ

3.1.Παλινόρθωση-Καρμπονάροι-Επαναστατικά κινήματα

Ο 19^{ος} αιώνας συμπίπτει με την πτώση της κυριαρχίας του Ναπολέοντα στην Ευρώπη (1814) και την περίοδο της *Παλινόρθωσης*, δηλαδή της αποκατάστασης των μοναρχιών που προϋπήρχαν της Γαλλικής Επανάστασης. Στο πλαίσιο αυτό ελέγχεται από τους μονάρχες, με κατασταλτικά μέσα, η ανάπτυξη επαναστατικών κινήματων. Για την επίτευξη της σταθερότητας ιδρύεται η Ιερά Συμμαχία, στην οποία συμμετέχουν σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη.⁵ Ωστόσο, συγχρόνως ανθίζει η έννοια του *έθνους* και η προσπάθεια δημιουργίας εθνικών κρατών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Για την οργάνωση και την προώθηση των ιδεών του *έθνους* σχηματίζονται μυστικές οργανώσεις. Στη Γαλλία, οι Ιακωβίνοι προτάσσουν την πατρίδα και το έθνος ως βασικούς σκοπούς της ζωής του πολίτη.⁶ Η μυστική οργάνωση των Καρμπονάρων έρχεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα να προαγάγει τα ίδια ιδανικά του πατριωτισμού, της ελευθερίας και της δημοκρατίας μέσω επαναστατικών πράξεων, στη βάση του μυστικισμού που φαίνεται να δίνει στο λαό την απαραίτητη δύναμη για να αγωνίζεται μέχρι θανάτου υπέρ υψηλών ιδανικών.⁷ Οι Καρμπονάροι προέρχονται από ετερογενή κοινωνικά στρώματα, όπως: τους αστούς, τους δημοσίους υπαλλήλους, τους δικαστές, τους φοιτητές.⁸ συχνά προέρχονται ακόμα και από τον στρατό.⁹ Η ιταλική Καρμποναρία είναι η πιο σημαντική, και χάρη στη δράση της λαμβάνουν χώρα πολλά από τα επαναστατικά κινήματα που χαρακτηρίζουν αυτήν την περίοδο.¹⁰ δεν είναι τυχαίο ότι η δράση τους εμπνέει τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας.¹¹

Επομένως, ο 19^{ος} αιώνας σηματοδεύεται ιστορικά από τα επαναστατικά κινήματα που ξεσπούν σε πολλές περιοχές ανά την υφήλιο, απόρροια της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Αποτέλεσμα είναι η σταδιακή κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατοριών και η

⁵ Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας: από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 127, διαθέσιμο στο: <<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3959>>, [Ημ. πρόσβασης: 20-07-2020].

⁶ Βλάσης Γ. Ρασσιάς, «Η ιδεολογία του Ιακωβινισμού», διαθέσιμο στο: <<https://www.rassias.gr/REVOL025.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 01-09-2018].

⁷ Γουστάβος Λε Μπον, *Ψυχολογία των επαναστάσεων*, μτφρ: Αλέκος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Μαρή, Αθήνα 1950, σσ. 89-90.

⁸ Lajolo, ό.π., σ. 42.

⁹ Βλάσης Γ. Ρασσιάς, «Καρμπονάροι», διαθέσιμο στο: <<https://www.rassias.gr/REVOL028.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 01-09-2018].

¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Η ιταλική παλιγγενεσία και ο απόηχός της στην ελληνική λογοτεχνία (με αφορμή την 150ετηρίδα της ίδρυσης του ιταλικού κράτους)», *Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΜΒ', Αθήνα 2011, σ. 119.

ανάδειξη των εθνικών κρατών. Μεγάλος αριθμός επαναστατικών κινημάτων οδηγεί σε επαναστάσεις, όπως η Ελληνική. Το 1820 ο βασιλιάς της Ισπανίας παραχωρεί Σύνταγμα.¹² Στο πλαίσιο αυτό η Ιταλία, νοούμενη ως οντότητα γεωγραφική και ενίοτε γλωσσική, σε λογοτεχνικό επίπεδο,¹³ σίγουρα όμως όχι ως πολιτική, συμμετέχει σε παρόμοιους αγώνες κατά των τυράννων της, οι οποίοι ποικίλλουν.¹⁴ Επί της ουσίας οι αγώνες αυτοί μπορούν να θεωρηθούν ως προσπάθειες των ιταλικών κρατών για την απελευθέρωση από τους δυνάστες και όχι ακόμα ως αγώνας για την εθνική συνένωση.¹⁵ Τα πρώτα κινήματα σε ιταλικά εδάφη σημειώνονται το 1820-1821, με κυρίαρχο αίτημα την απόκτηση Συντάγματος, ενώ αρχίζουν να εντείνονται το 1831¹⁶ σε ακόμα περισσότερα κράτη.¹⁷ Το 1848, η επανάσταση στη Γαλλία συμπαρασύρει και άλλα κράτη και οδηγεί σε μια μνημειωδώς έκρυθμη κατάσταση στην Ευρώπη,¹⁸ η οποία αγγίζει και τα ιταλικά κράτη, με αποτέλεσμα τον Πρώτο Πόλεμο της Ανεξαρτησίας,¹⁹ στον οποίον η συμμετοχή του λαού διευρύνεται σημαντικά.²⁰ Η κορύφωση των αγώνων έρχεται στα 1858-1860, με τον Δεύτερο Πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1859),²¹ ο οποίος οδηγεί στη δημιουργία του Βασιλείου της Ιταλίας το 1861,²² ενώ η πλήρης ενοποίηση της Ιταλίας επιτυγχάνεται με την προσάρτηση της περιοχής του Βένετο (1866) και της Ρώμης (1870).²³ Κεντρική θέση στην προσπάθεια συνένωσης των ιταλικών κρατών διαδραματίζει το Βασίλειο της Σαρδηνίας, βασικός πυρήνας του οποίου είναι το Πιεμόντε με πρωτεύουσα το Τορίνο. Η βασιλική αρχή είναι ο οίκος της Σαβοΐας, με τελευταίο βασιλιά τον Vittorio Emanuele II (1820-1878), ο οποίος είναι και ο πρώτος μονάρχης του νεοσύστατου ιταλικού βασιλείου. Εκτός από τον βασιλιά, κυρίαρχες μορφές της Ιταλικής Παλιγγενεσίας (Risorgimento italiano) είναι ο Cavour (Camillo Benso, conte di Cavour, 1810-1861),

¹² Lajolo, *ό.π.*, σ. 41.

¹³ Francesco Barbagallo, *Storia contemporanea: dal 1815 a oggi*, Carocci, Roma 2008, σ. 55

¹⁴ Η ιταλική χερσόνησος είναι κατακερματισμένη σε: 1) *βασιλεία* (Βασίλειο της Σαρδηνίας, υπό τον βασιλικό οίκο των Σαβοΐα· Βασίλειο των Δύο Σικελιών, υπό την εξουσία του γαλλικού οίκου των Βουρβόνων· Βασίλειο Λομβαρδίας-Βενετίας, υπό τον έλεγχο της Αυστριακής αυτοκρατορίας του οίκου των Αψβούργων), 2) *δουκάτα* (Δουκάτα της Πάρμας, της Πιατσένσα, της Μόντενα και του Ρέτζο, καθώς και το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης, όλα υπό τον έλεγχο πριγκίπων του οίκου των Αψβούργων), 3) *παπικό κράτος*, υπό τον έλεγχο του πάπα· βλ. Barbagallo, *ό.π.*, σ. 56.

¹⁵ Andrea Giardina, Giovanni Sabbatucci, Vittorio Vidotto, *Profili storici dal 1650 al 1900*, Laterza, Roma 1997, σ. 518.

¹⁶ Τη χρονιά αυτή ο Giuseppe Mazzini ιδρύει την *Giovine Italia* (*Νέα Ιταλία*), οργάνωση που θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διάδοση της ένωσης της Ιταλίας, οργανώνοντας τα επόμενα χρόνια πολλές επαναστατικές δράσεις στα ιταλικά εδάφη· βλ. Giardina, *κ.α.*, *ό.π.*, σ. 522.

¹⁷ Giardina, *κ.α.*, *ό.π.*, σσ. 518-522.

¹⁸ Στο *ίδιο*, *ό.π.*, σ. 615.

¹⁹ Στο *ίδιο*, *ό.π.*, σσ. 620-622.

²⁰ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 137.

²¹ Giardina, *κ.α.*, *ό.π.*, σ. 646.

²² Στο *ίδιο*, *ό.π.*, σ. 651.

²³ Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σσ. 184-185.

σημαντική πολιτική φυσιογνωμία και πρώτος πρωθυπουργός του Ιταλικού Βασιλείου, ο στρατηγός Giuseppe Garibaldi (1807-1882) και ο Giuseppe Mazzini (1805-1872), καρμπονάρος²⁴ και υποκινητής πολυάριθμων επαναστατικών κινημάτων.

²⁴ Indro Montanelli, *L'Italia giacobina e carbonara: 1789-1831*, BUR, Milano ⁷2004, σ. 292.

3.2. Φιλελληνισμός

Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 κατά των Οθωμανών, αναπτύσσεται στην Ευρώπη ένα σημαντικό φιλελληνικό κίνημα, παρακινούμενο από διάφορα κίνητρα, υψηλά ή μη.²⁵ Οι φιλέλληνες τάσσονται υπέρ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων με δύο τρόπους: έμπρακτα, με προσωπική συμμετοχή του «ανθού της Ευρώπης»²⁶ σε μάχες ή με αποστολή υλικής βοήθειας· ηθικά, στηρίζοντας τον αγώνα με συγγραφή άρθρων και βιβλίων, με καλλιτεχνικές δημιουργίες, αλλά και με πολιτική πίεση στις κυβερνήσεις των κρατών τους για αποστολή βοήθειας προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Η γενναία στάση των Ελλήνων εκφράζει το αίσθημα περί δικαίου των φιλελλήνων για αυτοδιάθεση των λαών, ενώ την ίδια στιγμή, δεδομένης της φλόγας που σιγοκαίει μετά τη Γαλλική Επανάσταση, αποτελεί έμπνευση για παρόμοια κινήματα στις δικές τους πατρίδες· οι Έλληνες και οι υπόλοιποι λαοί που μάχονται για την ελευθερία τους δίνουν το έναυσμα για τον ξεσηκωμό και άλλων λαών, με στόχο την αποτίναξη των αυτοκρατόρων-τυράννων και τη δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών κρατών, με συνταγματικά και πολιτικά δικαιώματα για τους πολίτες.

²⁵ Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας: 1770-1990*, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη, Ιστορητής, Αθήνα 1995, σ. 37.

²⁶ Mario Pieri, *Storia del Risorgimento della Grecia: dal 1740 al 1824*, Biblioteca dei comuni italiani, Torino 1853, σ. 176. “il fiore dell’Europa”.

4.ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO

4.1. 1802-1828

Από την επαρχία στο Τορίνο

Ο Angelo Brofferio γεννιέται το 1802 στο χωριό Castelnuovo Calcea, στην επαρχία του Άστι, στο Πιεμόντε, την εποχή που κυριαρχεί ο Ναπολέοντας. Η περιοχή αποτελεί τμήμα του Βασιλείου της Σαρδηνίας. Πατέρας του είναι ο Giuseppe Brofferio, σημαντικός γιατρός σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο, εφόσον ασχολείται με συγγραφή επιστημονικών έργων.²⁷ Συγχρόνως, όμως, είναι ποιητής, δημοσιογράφος, πολιτικός και καρμπονάρος. Η πολυπραγμοσύνη του πατέρα του, καθώς και οι προοδευτικές και δημοκρατικές ιδέες του, είναι στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν και τον ίδιο τον Angelo στη μετέπειτα πορεία του.²⁸ Καίριο ρόλο στη μόρφωσή του διαδραματίζει και ο παππούς του, Michelangelo Brofferio, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος του δάσκαλος.²⁹ Η προδιάθεση του Angelo για την ποίηση φαίνεται πριν ακόμα κλείσει τα δέκα του χρόνια, ηλικία κατά την οποία ήδη συνθέτει στίχους, εμπνευσμένους από το μεταφυσικό στοιχείο³⁰ και με επίκληση στις Μούσες.³¹ γίνεται έτσι φανερό η κλασική του παιδεία και η επιρροή από ελληνικές πηγές ήδη από την παιδική ηλικία, χαρακτηριστικό που θα τον ακολουθεί σε όλη του τη ζωή. Μεγαλώνοντας, στα χρόνια του σχολείου αποκτά πολιτική συνείδηση ως δημοκρατικός και θαυμαστής του Ναπολέοντα,³² θεωρεί αναχρονιστικό το θεσμό της βασιλείας και νιώθει περιφρόνηση για το βασιλιά,³³ ενώ αυτοχαρακτηρίζεται «ιακωβίνος με όλη τη σημασία του όρου».³⁴ Δεν λείπουν, ωστόσο, στο διάβα της ζωής του εναντίον του κατηγορίες για τις πραγματικά δημοκρατικές αντιλήψεις του.³⁵ Μετά την πτώση του Ναπολέοντα το 1814, την αποκατάσταση της μοναρχίας στην περιοχή του Πιεμόντε και την ανασύσταση του Βασιλείου της Σαρδηνίας, ο έφηβος Brofferio προχωρά σε πιο συμβατική μόρφωση. Το 1817 η οικογένεια του Angelo, μετά το θάνατο του παππού Michelangelo και εξαιτίας της δεινής οικονομικής κατάστασης στην οποία έχει περιπέσει, μεταφέρεται στο Τορίνο, πρωτεύουσα του Βασιλείου. Ο στόχος της μετακίνησης είναι διπλός: αφενός, η εξασφάλιση στον Giuseppe περισσότερων

²⁷ Natale Ferro, *Castelnuovo Calcea: quasi mille anni di storia*, Minigraf, Scurzolegno 1992, σσ. 153-154.

²⁸ Lajolo, ό.π. σ. 4.

²⁹ Στο ίδιο, σσ. 3-4.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 8.

³¹ Στο ίδιο, σ. 9.

³² Στο ίδιο, σ. 14.

³³ Στο ίδιο, σ. 17.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 22· “giacobino in tutta l'estensione del termine”.

³⁵ Enrico Lavelli, Pietro Perego, *I misteri repubblicani e la ditta: Brofferio, Cattaneo, Cernuschi e Ferrari*, Ferrero e Franco, Torino 1851, σσ. 20-39.

εργασιακών ευκαιριών· αφετέρου, να μπορέσει ο Angelo να αποκτήσει όλα τα εφόδια για μια λαμπρή επαγγελματική καριέρα.³⁶ Έτσι, ο νεαρός Angelo φεύγει για την καινούργια περιπέτεια στη μεγάλη πόλη, έχοντας στις αποσκευές του σημαντικό φορτίο από όσα του δίδαξε η ζωή στο χωριό.³⁷

Φοιτητής, διανοούμενος, επαναστάτης

Φτάνοντας στο Τορίνο, ο Angelo επιλέγει τις νομικές σπουδές και όχι την ιατρική επιστήμη που ασκεί ο πατέρας του, αποδεχόμενος σχετικά απρόθυμα την ανάγκη της εργασίας ως βάση για να μπορεί να καλλιεργεί τα λογοτεχνικά-καλλιτεχνικά ενδιαφέροντά του.³⁸ Στη νέα πόλη ανακαλύπτει, μέσω του κουκλοθέατρου του δρόμου³⁹ και της συνδρομής των δασκάλων του, την αγάπη του για το θέατρο και την ποίηση. Συνάμα, το γεγονός ότι μαθαίνει να παίζει κιθάρα τον οδηγεί στη στιχουργική και τη σύνθεση.⁴⁰ Θεωρεί απαραίτητη τη συμβολική αξία των λέξεων,⁴¹ η λογοτεχνική δύναμη των οποίων θα τον οδηγούν εφεξής στο να ξεχνά τα προσωπικά του θέματα.⁴² ένα περιστατικό στο σχολείο σημαδεύει τη ζωή του και τον κάνει στο εξής να θέλει να είναι «τίμιος και ευθύς για όσο ζει και υπάρχει»,⁴³ να διεξάγει μάχες για την κατάκτηση του καλού, κάτι που του αναγνωρίζει και ο Giosuè Carducci.⁴⁴ Ο τελευταίος αναφέρει συγκεκριμένα ότι ο Brofferio είναι «ο πιο Αθηναίος, στο μυαλό και την καρδιά, από όλον εκείνο το δυνατό, τίμιο και γενναιόδωρο λαό του Πιεμόντε».⁴⁵ Η διάθεση που τον χαρακτηρίζει για την τέχνη, καθώς και η φυσική γοητεία του, του επιτρέπουν, πριν κλείσει τα είκοσι χρόνια του, να γίνει δεκτός στα σαλόνια της πόλης και να θεωρείται αξιόλογος διανοούμενος.⁴⁶ Συγχρόνως, στο κλίμα της εποχής στην Ευρώπη που ευνοεί την Καρμποναρία,⁴⁷ το Τορίνο είναι από τις πρώτες πόλεις όπου επαναστατούν οι φοιτητές.⁴⁸ Έτσι, τον Ιανουάριο του 1821 ο Angelo βρίσκεται σχεδόν

³⁶ Lajolo, *ό.π.*, σσ. 26-27.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 10.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 39.

³⁹ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, *ό.π.*, σ. 10.

⁴⁰ Lajolo, *ό.π.*, σ. 22.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 27.

⁴² Στο ίδιο, σ. 25.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 21· "onesto e schietto per tutta la sua esistenza".

⁴⁴ Angelo Brofferio, *Brofferio l'oppositore: i discorsi politici e l'attività letteraria del polemico antagonista di Cavour al parlamento subalpino*, επιμ. Laurana Lajolo, Elio Archimede, Valecchi, Firenze 1967, *ό.π.*, σ. XI.

⁴⁵ Lajolo, *ό.π.*, σ. V.

"il più atenesiense, per ingegno e per cuore, di quella forte onesta e generosa popolazione subalpina".

⁴⁶ Στο ίδιο, σσ. 40-41.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 41.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 42.

τυχαία να λαμβάνει μέρος στο κίνημα εναντίον του βασιλιά,⁴⁹ στην άσκηση κυρίως μιας «γλυκιάς βίας»⁵⁰ για την παραχώρηση Συντάγματος από το μονάρχη. Εντέλει επιτυγχάνεται επίδοση Συντάγματος στα πρότυπα του Ισπανικού, πρόκειται όμως για κατάκτηση που στην ουσία διαψεύδεται από την πραγματικότητα, καθώς ακολουθεί κατασταλτική δράση ενάντια στους επαναστάτες.⁵¹ Ο Angelo συμμετέχει στην όλη διαδικασία με αρκετό φόβο και λίγη ουσιαστική συμμετοχή, εντούτοις του δίνεται η ευκαιρία να δώσει δείγματα ρητορικής ικανότητας για να εμψυχώσει το κίνημα,⁵² ενώ συγχρόνως αρχίζει να διαμορφώνει πολιτική ταυτότητα.⁵³

Θεατρικός συγγραφέας, ποιητής

Παράλληλα με την επαναστατική δράση ο Brofferio έχει ξεκινήσει και το συγγραφικό του έργο. Ήδη μετά τη μετακόμιση κατά την εφηβεία του στο Τορίνο, μια πόλη με περισσότερες πολιτισμικές ευκαιρίες, εντείνεται το ενδιαφέρον του για το θέατρο και το κουκλοθέατρο. Στα δεκαέξι του χρόνια γράφει την πρώτη τραγωδία (*Geta*),⁵⁴ ύστερα όμως αναθεωρεί και καταλήγει στην υπεροχή της κωμωδίας ως θεατρικό είδος. Στο πλαίσιο αυτό σπεύδει να γράψει και μια ήσσονος σημασίας κωμωδία (*Chi non sa non faccia*, 1818), αποτυγχάνοντας ωστόσο να πείσει έναν θίασο να την αναπαραστήσει επί σκηνής.⁵⁵ Σε κάθε περίπτωση, η προτίμηση του μεταξύ τραγωδίας και κωμωδίας θα συνεχίσει να τον απασχολεί και τα επόμενα χρόνια, αφού θα ταλαντεύεται μεταξύ των δύο.⁵⁶ Πρότυπο του είναι ο Vittorio Alfieri (1749-1803), πνευματικός φάρος τόσο στη θεατρική δομή όσο και στις πολιτικές του κατευθύνσεις για την ελευθερία.⁵⁷ Οι τραγωδίες του Brofferio μοιάζουν να γεννούν χαρακτήρες που βιώνουν και εκφράζουν τη δική του πολιτική έκφραση.⁵⁸ Αμέσως μετά την αποτυχημένη προσπάθεια της επανάστασης του 1821, παρουσιάζεται στο θέατρο η τραγωδία του με τίτλο *Sulmorre*, αλλοιωμένη από τη λογοκρισία αλλά με απήχηση στο κοινό.⁵⁹ Ο συγγραφέας είναι χαρούμενος, παράλληλα όμως το επαναστατικό περιεχόμενό της τραγωδίας κινεί το ενδιαφέρον της αστυνομίας, η οποία τον συλλαμβάνει και τον οδηγεί σε

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 43.

⁵⁰ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. 12· “dolce violenza”.

⁵¹ Lajolo, ό.π., σσ. 47-48.

⁵² Στο ίδιο, σ. 46.

⁵³ Στο ίδιο, σσ. 49-50.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 36.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 75.

⁵⁷ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. 19.

⁵⁸ *Dizionario letterario Bompiani degli autori*, vol. I, Bompiani, Milano 1968, σ. 333.

⁵⁹ Lajolo, ό.π., σσ. 51-52.

ολιγόμηνη εξορία.⁶⁰ Στην επαναφορά του από την εξορία γράφει πολλές ακόμα τραγωδίες και κωμωδίες που παρουσιάζονται σε θέατρα του Τορίνο. Το 1826 βρίσκεται για ένα διάστημα στο Παρίσι,⁶¹ όπου η γνωριμία του με το Γάλλο ποιητή Pierre-Jean de Béranger (1780-1857) του ανοίγει νέους καλλιτεχνικούς και πολιτικούς ορίζοντες: στο εξής θα επιδίδεται και στη συγγραφή λαϊκής ειρωνικής-φιλοσοφικής ποίησης σε διάλεκτο, ώστε να εξασφαλίσει την κατανόηση των κειμένων και των ιδεών του από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, στο πλαίσιο του αγώνα του για την πολιτική προπαγάνδα, αλλά και για την προσωπική επιτυχία.⁶² Σε πολιτικό επίπεδο, ο Brofferio έχει επαναστατικές-δημοκρατικές ιδέες. Το 1826 εκδίδεται στο Παρίσι το ποίημά του *La caduta di Misolongi* (*Η πτώση του Μεσολογγίου*), με αφορμή την ηρωική έξοδο των Ελλήνων αγωνιστών μετά την πολιορκία των Οθωμανών. Το 1827 ξεκινά περιοδεία στην Ιταλική χερσόνησο, με θεατρικές ομάδες που ανεβάζουν επί σκηνής διάφορα έργα του, και της οποίας σταθμοί είναι οι εξής: Γένοβα, Φλωρεντία, Σιένα, Ρώμη, Νάπολη. Κατά τη διάρκεια της ετήσιας απουσίας του, ο Angelo γνωρίζει σημαντικούς λογοτέχνες, γράφει νέα θεατρικά έργα και εξερευνά την προσωπικότητά του.⁶³ Στη Νάπολη, μάλιστα, η επιτυχία του είναι τόσο μεγάλη ώστε γίνεται μέλος μιας σημαντικής Ακαδημίας, της Accademia Pontaniana.⁶⁴ Επιστρέφοντας από την περιοδεία, μετά την σημαντική αυτή εμπειρία και κουρασμένος από τους συνεχείς ελέγχους της αστυνομίας στους οποίους υποβάλλεται, αποφασίζει να ασχοληθεί σοβαρά με τη ζωή του και με το επάγγελμα του δικηγόρου.⁶⁵

4.2. 1828-1848

Δικηγόρος, γιακωβίνος, δημοσιογράφος

Η μεταστροφή του Angelo στην περίοδο της ωριμότητας, δηλαδή στην άσκηση του επαγγέλματος του δικηγόρου, σηματοδοτεί το πέρασμα σε μία φάση αρκετά επίπονη ψυχολογικά: οι αποτυχίες στο θέατρο, μετά από μια μακρά επιτυχημένη περίοδο, του δίνουν το έναυσμα για να αρχίσει να εργάζεται εντατικά, χωρίς ωστόσο να αφήσει την ενασχόληση με τη θεατρική γραφή, ενώ επιστρέφει παράλληλα στους μασονικούς κύκλους.⁶⁶ Για την

⁶⁰ Brofferio, *Brofferio l'oppositore*, ό.π., σ. 19· Lajolo, ό.π., σσ. 52-53.

⁶¹ Lajolo, ό.π., σ. 67.

⁶² Στο ίδιο, σσ. 71-72.

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 77-85.

⁶⁴ Ferro, ό.π., σ. 154.

⁶⁵ Lajolo, ό.π., σσ. 85-86.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 87.

αφύπνιση του λαού, αρχίζει να συνθέτει λαϊκά τραγούδια, ποιήματα δηλαδή πολιτικού περιεχομένου στη διάλεκτο του Τορίνο.⁶⁷ Συνάμα, στο πλαίσιο του επαναστατικού αέρα που πνέει στην Ευρώπη, το 1830-31 μυείται σε ένα μασονικό τάγμα, τη μυστική εταιρεία Cavalieri della Libertà o Franchi Muratori (Ιππότες της Ελευθερίας ή Ελεύθεροι Κτίστες),⁶⁸ μαζί με άλλους επιφανείς πολίτες.⁶⁹ Σκοπός της εταιρείας είναι η ενθάρρυνση μιας γενικής επανάστασης, η πτώση των δυνάμεων που καταδυναστεύουν τα ιταλικά κράτη και η ένωση των τελευταίων σε ομοσπονδιακή μορφή κράτους με κοινό Σύνταγμα.⁷⁰ Ωστόσο η οργάνωση των Καρμπονάρων αποτυγχάνει· ο Brofferio συλλαμβάνεται για την απόπειρα συνωμοσίας και οδηγείται στη φυλακή για λίγους μήνες. Στη διάρκεια της κράτησής του ομολογεί, όπως και κάποιος από τους συντρόφους του,⁷¹ και αποφυλακίζεται, έχοντας κερδίσει με τη στάση του την εύνοια του βασιλιά για τα επόμενα επαγγελματικά και καλλιτεχνικά βήματά του.⁷² Βεβαίως, η φήμη του σπλώνεται⁷³ και κατηγορείται ακόμα και για διπλό παιχνίδι, αφού αφήνονται υπόνοιες για άμεση συνεργασία με το βασιλιά.⁷⁴ Στη συνέχεια, απογοητευμένος από την έκβαση της συνωμοσίας και τη φυλακή,⁷⁵ σχηματίζει την πεποίθηση ότι οι μυστικές ενώσεις δεν μπορούν να δώσουν τη λύση στο ιταλικό πρόβλημα.⁷⁶ Τίθεται υπέρ μιας ομοσπονδιακής μορφής κράτους, βασισμένης στο λαό και χωρίς ξένη βοήθεια.⁷⁷ Στο μεταξύ, η συγγραφική ιδιότητα δεν τον εγκαταλείπει, τουναντίον είναι συχνή και πολυσχιδής. Η τάση του αυτή, σε συνδυασμό με τη βεβαιότητα πλέον ότι ο αγώνας του για την ελευθερία πρέπει να αλλάξει μορφή -μέσω της προπαγάνδας ως συμμετοχής στο λαϊκό αγώνα-⁷⁸ μετά το 1835 ασχολείται με τη δημοσιογραφία. Αρχικά γίνεται αρθρογράφος στην εφημερίδα *Il Messaggiere del Commercio* και στη συνέχεια ιδιοκτήτης της ίδιας εφημερίδας, η οποία αλλάζει ύφος, μετονομάζεται σε *Il Messaggiere* και αρχίζει να εκδίδεται το 1836.⁷⁹ Το 1837 αποκτά το τελικό της όνομα -*Il Messaggiere Torinese*- και γίνεται μια δημοκρατική

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 88.

⁶⁸ Guido Ratti, *Angelo Brofferio e i Cavalieri della Libertà tra delazioni, ricatti e polemiche giornalistiche*, Centro Studi Piemontesi, Torino 1978, ανάπτυξη από το *Studi Piemontesi*, novembre 1978, vol. III, fasc. 2, σ. 306.

⁶⁹ Lajolo, ό.π., σσ. 88-91.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 95.

⁷¹ Ratti, ό.π., σ. 307.

⁷² Lajolo, ό.π., σσ. 91-96.

⁷³ Ratti, ό.π., σ. 312.

⁷⁴ Indro Montanelli, *L'Italia del Risorgimento: 1831-1861*, Corriere della Sera, Milano 2011, σ. 251· Guido Ratti, ό.π., σσ. 314-316.

⁷⁵ Lajolo, ό.π., σ. 97.

⁷⁶ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σσ. 24-41.

⁷⁷ Lajolo, ό.π., σ. VI.

⁷⁸ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. 42.

⁷⁹ Lajolo, ό.π., σ. 103.

εφημερίδα ποικίλης ύλης.⁸⁰ Οι ικανότητες του Brofferio ως δημοσιογράφου είναι σημαντικές και εξασφαλίζουν μεγάλο αναγνωστικό κοινό στην εφημερίδα.⁸¹ Η επιτυχία είναι τόση ώστε εκδίδεται μια επιλογή ορισμένων άρθρων της εφημερίδας το 1839, χρονιά κατά την οποία βλέπει το φως τη δημοσιότητα και ένας σημαντικός αριθμός ποιημάτων σε διάλεκτο, με τίτλο *Canzoni piemontesi* (*Τραγούδια του Πιεμόντε*).⁸² Παράλληλα, ο Brofferio συνεχίζει να γράφει θεατρικά έργα.⁸³ Συνάμα, το 1844 δημοσιεύει το μεγαλεπήβολο πεζό-ποιητικό έργο *Scene Elleniche* (*Ελληνικές Σκηνές*), υμνώντας τους πρωταγωνιστές της ελληνικής Παλιγγενεσίας, αλλά και την αρχαία Ελλάδα.⁸⁴ πρότυπο του συγγραφέα είναι ο Chateaubriand, με την ακρίβειά του σε ιστορικά γεγονότα, ενώ η διανομή των ιστοριών γίνεται με φειγβολάν για να παραδειγματιστούν οι συμπατριώτες του από τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών.⁸⁵ Το 1847 ξεκινά η έκδοση των τεσσάρων τόμων του έργου *Tradizioni Italiane* (*Ιταλικές Παραδόσεις*), η οποία ολοκληρώνεται το 1850.⁸⁶ Στη διάρκεια αυτών των χρόνων ασχολείται πολύ θερμά με τη δημοσιογραφία και το 1847 γίνεται διευθυντής της εφημερίδας *Il Giornale di politica e letteratura*, μέσω της οποίας ασκεί έντονη πολιτική προπαγάνδα. Όντας γνωστό δημόσιο πρόσωπο με την ιδιότητα του δικηγόρου και του δημοσιογράφου, φτάνει να εκλεγεί βουλευτής στο νεοσύστατο Κοινοβούλιο του Βασιλείου της Σαρδηνίας,⁸⁷ μετά την παραχώρηση του πολυπόθητου Συντάγματος από τον βασιλιά το 1848.⁸⁸ Η δημοσιογραφική και η πολιτική του ιδιότητα θα του δώσουν τη δύναμη για να προωθήσει τα συμφέροντα της δικής του «Ιταλίας», στις μεγάλες αλλαγές που θα προκύψουν από το 1848 μέχρι τη δημιουργία του Βασιλείου της Ιταλίας το 1861.⁸⁹

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 105.

⁸¹ Ferro, ό.π., σ. 155.

⁸² Lajolo, ό.π., σ. 108.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 105.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 117.

⁸⁵ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, «Ο συνεπής “άγνωστος” φιλέλληνας και “Μεσολογγίτης” Angelo Brofferio» (1802-1866), *Τα Αιτωλικά*, τχ. 7^ο, Αθήνα (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2006), σ. 140.

⁸⁶ Ο Brofferio είναι επιμελητής του έργου και η σημασία του πονήματος είναι μεγάλη, διότι το θεωρεί βάση εθνικής σύνδεσης και ένωσης των Ιταλών· βλ. Lajolo, ό.π., σ. 122.

⁸⁷ Lajolo, ό.π., σ. 110.

⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 124-126.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 112.

4.3. 1848-1866

Βουλευτής, ιστοριογράφος, επιστολογράφος

Η βουλευτική ιδιότητα του Brofferio ξεκινά το 1848, αρχικά στο Κοινοβούλιο του Βασιλείου της Σαρδηνίας και μετέπειτα, από το 1861, σε εκείνο του Βασιλείου της Ιταλίας. Η ενεργή ενασχόληση με την πολιτική τον ακολουθεί ως το τέλος της ζωής του. Σε κοινοβουλευτικό επίπεδο τάσσεται εξαρχής στην άκρα αριστερά.⁹⁰ Είναι ενάντιος στον πάπα ως πιθανό λυτρωτή του ιταλικού προβλήματος⁹¹ και, κυρίως, πολέμιος του πρωθυπουργού Cavour,⁹² χρησιμοποιώντας κάθε δυνατό τρόπο και μέσο.⁹³ Βασική αντίθεσή του με τον Cavour είναι η εξής: ο Brofferio πιστεύει στην αυτοδιάθεση των ιταλικών κρατών, ενώ ο Cavour στην αρωγή της διεθνούς κοινότητας. Στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαλότητας των δύο ανδρών, ο Brofferio γράφει το θεατρικό δράμα *Il tartufo politico* (1854), μία επί σκηνής επίθεση στον Cavour.⁹⁴ Με την ιδιότητα του βουλευτή, ένα από τα κύρια μελήματά του είναι η προώθηση των δικαιωμάτων του λαού,⁹⁵ ενώ ασχολείται έντονα με την κατάργηση της θανατικής ποινής και τη σκληρή φύση της τιμωρίας,⁹⁶ μεθόδων που τον βρίσκουν αντίθετο ήδη από τα νεανικά του χρόνια.⁹⁷ Σχετικά με το ιταλικό ζήτημα, θέση του πλέον για την ένωση της Ιταλίας είναι ότι όλες οι προσπάθειες πρέπει να λαμβάνουν χώρα γύρω από το βασιλικό οίκο των Σαβόια,⁹⁸ αν και νεότερος πίστευε ότι η βασιλική οικογένεια δεν ήταν καν ιταλική⁹⁹ - ακόμα και οι ίδιοι οι Πιεμοντέζοι φαίνεται να αποκαλούσαν *Ιταλούς* άλλους λαούς, αλλά όχι τους ίδιους.¹⁰⁰ Στο πλαίσιο αυτό, είναι πιθανή μια κεκαλυμμένη πολιτική σύμπραξη του Brofferio με τον βασιλιά, ενώ οι σχέσεις του τελευταίου με τον Cavour θεωρούνται κάκιστες.¹⁰¹ Σε κάθε περίπτωση, ο Brofferio δεν σταματά να εκφράζεται ποικιλοτρόπως, αφού εμφανίζεται και ως ιστοριογράφος: το 1849 εκδίδεται το έργο του με τίτλο *Storia delle rivoluzioni*

⁹⁰ *Dizionario letterario Bompiani degli autori*, ό.π., σ. 333.

⁹¹ Ο Brofferio δηλώνει απερίφραστα με γράμμα στο Vincenzo Gioberti (25 Μαΐου 1845) ότι «[...]ο πάπας και η ελευθερία είναι δύο φυτά που δεν μπορούν να ριζώσουν μαζί ούτε στην Ιταλία ούτε και πουθενά αλλού» (“[...] Papa e libertà sono due piante che non possono insieme allignare nè in Italia nè altrove”). βλ. Ferdinando Martini, *Due dell'estrema, il Guerrazzi e il Brofferio: carteggi inediti (1859-1866)*, Le Monnier, Firenze 1920, σ. 9. Ο Brofferio ζητά το διαχωρισμό μεταξύ Καθολικής Εκκλησίας και Βασιλείου της Σαρδηνίας· βλ. Lajolo, ό.π., σ. 174.

⁹² Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. 1.

⁹³ Martini, ό.π., σ. 4.

⁹⁴ Lajolo, ό.π., σ. 179.

⁹⁵ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, ό.π., σ. 140.

⁹⁶ Lajolo, ό.π., σ. XIII.

⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 29-30.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 130.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 30.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 42.

¹⁰¹ Stuart J. Woolf, *Il risorgimento italiano*, vol. II, Einaudi, Torino 1981, σ. 673.

italiane dal 1821 al 1848 (Ιστορία των ιταλικών επαναστάσεων από το 1821 ως το 1848), με θέμα τα επαναστατικά κινήματα των τελευταίων ετών και κοινό παρονομαστή την έννοια του έθνους ως συγκολλητικής δύναμης για την ελευθερία.¹⁰² Την ίδια χρονιά εκδίδεται και ο πρώτος τόμος ενός έργου για την Ιστορία του Πιεμόντε με τίτλο *Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri (Η Ιστορία του Πιεμόντε από το 1814 ως τις μέρες μας)*, έργο πάνω στο οποίο εργάζεται από το 1845 με την υποστήριξη του βασιλιά Carlo Alberto,¹⁰³ και το οποίο θα ολοκληρωθεί το 1852 σε πέντε τόμους.¹⁰⁴ Μεταξύ άλλων, βρίσκει χρόνο και για μια πολύ πυκνή αλληλογραφία με προσωπικότητες του πολιτικού και λογοτεχνικού χώρου, εντός και εκτός συνόρων.¹⁰⁵ Σε συνέχεια της έριδας με τον βασικό πολιτικό του αντίπαλο, το 1853 τίθεται κατά του Cavour και της εμπλοκής της Ιταλίας στον πόλεμο της Κριμαίας.¹⁰⁶ Επίσης, κατόπιν αιτήματος του βασιλιά Vittorio Emanuele II αναλαμβάνει τη συγγραφή της ιστορίας του Κοινοβουλίου του Πιεμόντε (*Storia del Parlamento Subalpino: iniziatore dell'unità italiana*, 1865/69),¹⁰⁷ καθώς και την ιστορική παρουσίαση άλλων σημαντικών γεγονότων της σύγχρονης του εποχής. Τέλος, πολυσέλιδη και λεπτομερής είναι η αυτοβιογραφία του, η οποία εκδίδεται σε πολλούς τόμους με τίτλο *I miei tempi (Η εποχή μου)*. Ο λόγος της αυτοβιογραφίας μπορεί να θεωρηθεί συχνά φλύαρος και ακατάληπτος,¹⁰⁸ αλλά είναι μία προσωπικότητα που κατορθώνει «να μαγέψει φίλους κι εχθρούς»,¹⁰⁹ εφόσον διαθέτει μεγάλη γοητεία λόγου.¹¹⁰ Ο Brofferio είναι ένας χαρισματικός ρήτορας, ένας «δάσκαλος της τέχνης του λόγου».¹¹¹ Τα χαρακτηριστικά της ζωντάνιας του λόγου, του αυθορμητισμού και της ποιητικότητας που τον διακατέχουν είναι στοιχεία αυθεντικότητας, αλλά το γεγονός ότι τα εισάγει και στην πολιτική,¹¹² ίσως του στερούν το δικαίωμα να είναι πιο ρεαλιστής και πειστικός ως πολιτικός. Πεθαίνει το 1866, έχοντας δικαίως κατακτήσει το δικαίωμα να θεωρείται μία από «τις πιο επιφανείς προσωπικότητες της Ιταλικής Παλιγγενεσίας»¹¹³

¹⁰² Lajolo, ό.π., σ. 129.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 140.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 156.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 168.

¹⁰⁶ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σσ. 153-155.

¹⁰⁷ Lajolo, ό.π., σ. 222.

¹⁰⁸ Rodolfo Ebranci, Giuseppe Bocca, *Angelo Brofferio e il suo tempo: discorso letto il 17 gennaio 1898 nella distribuzione dei premi agli alunni delle scuole di Asti*, Vinassa, Asti 1898, σ. 80.

¹⁰⁹ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. XI· “[...] incantato amici ed avversari”.

¹¹⁰ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, ό.π., σ. 141.

¹¹¹ Enrico Montazio, *Angelo Brofferio per Enrico Montazio*, Unione Tipografico-Editrice, Torino 1862, σ. 14
“[...] è maestro nell'arte della parola.”.

¹¹² Στο ίδιο, σσ. 19-20.

¹¹³ Natale Ferro, ό.π., σ. 155. “le personalità più insigni del nostro Risorgimento nazionale”

5.Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO

5.1.Ποίηση

Ο Brofferio ξεκινά να συνθέτει ποίηση από πολύ μικρή ηλικία. Από τα δεκαπέντε του χρόνια όμως αρχίζει να εμπνέεται πιο υψηλούς στίχους, επηρεασμένος από σημαντικούς Λατίνους και Ιταλούς ποιητές, όπως τους: Οράτιο, Οβίδιο, Πετράρχη, Foscolo, Leopardi. Τα αρχαιοελληνικά του πρότυπα είναι ο Όμηρος¹¹⁴ και ο λυρικός ποιητής Ανακρέοντας.¹¹⁵ Επίσης, ήδη από τα πρώτα χρόνια στο Τορίνο διαβάζει έργα του λόρδου Βύρωνα.¹¹⁶ ο μεγάλος Άγγλος ποιητής και φιλέλληνας γράφει έργα για την ανδρεία των Ελλήνων, επηρεάζεται από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τους και συμμετέχει σε αυτόν, χάνοντας τη ζωή του στο Μεσολόγγι υπέρ του ιδανικού της ελευθερίας. Επομένως μπορεί να θεωρείται ελληνικό πρότυπο του Brofferio. Η αγάπη του Angelo για τον ποιητή συντείνει στην αλληλεπίδραση που θα έχει με τον αγώνα των Ελλήνων, χρησιμοποιώντας τον Βύρωνα ως πρότυπο ανδρείας και παράδειγμα προς μίμηση για τους συμπατριώτες του.

Ακολουθούν ορισμένα ποιητικά έργα του Brofferio όπου η παρουσία της Ελλάδας είναι εμφανής με άμεσο ή έμμεσο τρόπο:

La caduta di Misolongi, 1826: Πρόκειται για μία ωδή αφιερωμένη στους αγωνιστές του Μεσολογγίου. Το ποίημα είναι εξ ολοκλήρου επηρεασμένο από την Ελλάδα και για αυτό παρατίθεται και σχολιάζεται στο κεφάλαιο 6 της παρούσας εργασίας (υποκεφάλαιο 6.2).

La battaglia di Navarino (Η ναυμαχία του Ναβαρίνου), 1827: Το συγκεκριμένο ποίημα είναι ανέκδοτο· η έμπνευση του ποιητή είναι καθαρά ελληνική και ως εκ τούτου παρουσιάζεται ολόκληρο και με σχολιασμό στο κεφάλαιο 6 της παρούσας εργασίας (υποκεφάλαιο 6.3).

Canzoni piemontesi, 1839: Η συλλογή των ποιημάτων αυτών είναι γραμμένη στη διάλεκτο του Πιεμόντε, ώστε να γίνουν κατανοητά από τον απλό λαό. Όπως έχει ήδη ειπωθεί παραπάνω, ο Brofferio στοχεύει στη λαϊκή συμμετοχή για την ανάδειξη εθνικού κράτους μέσα από επαναστατικά κινήματα. Η προσπάθεια του ποιητή είχε απήχηση λόγω της εύκολης πρόσληψης των ιδεών από τον απλό πολίτη,¹¹⁷ ενώ μέχρι και σήμερα υπάρχουν εκδόσεις του έργου. Στα ποιήματα αυτά, μεταξύ άλλων αναφορών, υπάρχουν και ορισμένες σχετικές με την Ελλάδα, για να θυμίζουν στους κατοίκους του Πιεμόντε τα βάσανα των Ελλήνων και

¹¹⁴ Brofferio, *Brofferio l'oppositore...*, ό.π., σ. 10.

¹¹⁵ Lajolo, ό.π., σ. 59.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 32.

¹¹⁷ Ferro, ό.π., σ. 155.

άλλων Ευρωπαίων αγωνιστών.¹¹⁸ Πιο συγκεκριμένα: στο ποίημα *El liber del Mond* γίνεται αναφορά στους φιλοσόφους Πλάτωνα και Αριστοτέλη,¹¹⁹ αλλά και στον Θεμιστοκλή.¹²⁰ Στο ποίημα *L'ipostura* αναφέρεται η Αρκαδία.¹²¹ Στο ποίημα *Un viage pr'aria* γίνεται λόγος για τον ποταμό Κηφισό και για τον Μπότσαρη.¹²² Στο ποίημα *La Crimea*, από τη σύγχρονη Ελλάδα αναφέρει τον Υψηλάντη και το Μεσολόγγι, ενώ από την αρχαία τον Επαμεινώνδα και τη Μαντίνεια.¹²³ Τέλος, στο ποίημα *Mia surtia* μιλά ξανά για τον Πλάτωνα,¹²⁴ για τον Παρνασσό και ακόμη μια φορά για το Μεσολόγγι,¹²⁵ σημείο αναφοράς της ποιητικής του, λόγω του ένδοξου παραδείγματος αυταπάρνησης για την πατρίδα.

In morte di Béranger (Για τον θάνατο του Béranger), 1857: Το συγκεκριμένο ποίημα υμνεί τον Pierre-Jean Béranger μετά το θάνατό του το 1857.¹²⁶ Η θλίψη για τον μέντορά¹²⁷ του είναι μεγάλη, εξ ου και η ανάγκη του να τον τιμήσει με ένα έργο σε διάλεκτο. Στο ποίημα η Ελλάδα μνημονεύεται με μια αναφορά στις Θερμοπύλες.¹²⁸

Inno di guerra (Πολεμικός ύμνος), 1866: Λίγο πριν τον Τρίτο Πόλεμο της Ανεξαρτησίας εναντίον της Αυστρίας, για την προσάρτηση της περιοχής του Βένετο, ο βασιλιάς ζητά από τον Brofferio να συνθέσει ένα ποίημα για τους στρατιώτες του νέου έθνους· το ποίημα είναι στα ιταλικά για να δείξει την ενοποίηση που επιτυγχάνεται. Το ποίημα μελοποιείται και μετά το θάνατο του παρουσιάζεται στη Σκάλα του Μιλάνου. Η αναφορά στην Ελλάδα είναι ο ποταμός Ηριδανός.¹²⁹ Πρόκειται εδώ για τον ποταμό Πάδο του Τορίνο,¹³⁰ ο οποίος είχε ονομαστεί από τους Έλληνες όπως ο παραπόταμος του Ιλισού στην Αθήνα.

5.2.Πεζογραφία

Τα λογοτεχνικά πεζογραφικά έργα του Angelo Brofferio είναι λιγότερα σε αριθμό από τα αντίστοιχα θεατρικά. Ωστόσο, η ελληνική έμπνευση είναι παραπάνω από παρούσα:

¹¹⁸ Federico Pugno, *Angelo Brofferio*, Audisio Antonio, Torino 1868, σ. 63.

¹¹⁹ Angelo Brofferio, *Canzoni piemontesi*, Fogola, Torino 1926, σ. 18.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 19.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 54.

¹²² Στο ίδιο, σ. 88.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 172.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 195.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 193.

¹²⁶ Lajolo, ό.π., σ. 189.

¹²⁷ βλ. σχετικά την παραπομπή 62, σ. 16· βλ. Lajolo, ό.π., σσ. 71-72.

¹²⁸ Angelo Brofferio, Giovanni Prati, *In morte di Béranger: versi*, Pelazza, Torino 1857, σ. 21.

¹²⁹ Lajolo, ό.π., σ. 225.

¹³⁰ [χ.σ], «Eridano, il vero nome del fiume Po: il grande fiume piemontese», διαθέσιμο στο: <<https://mole24.it/2012/06/18/eridano-il-vero-nome-del-fiume-po/>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020].

το κύριο λογοτεχνικό πόνημα σε πεζό λόγο είναι το *Scene Elleniche* του 1844, βασισμένο σε καθαρά ελληνική έμπνευση, αφού διαδραματίζεται στην επαναστατημένη Ελλάδα της δεκαετίας του 1820. Η παρουσία της σύγχρονης και της αρχαίας Ελλάδας είναι τόσο σημαντική, ώστε το έργο αυτό να βρίσκεται σε περίοπτη θέση στην παρούσα εργασία. Εκτενέστατη ανάλυση γίνεται στο κεφάλαιο 6 (υποκεφάλαιο 6.1).

Ένα ακόμα πεζό έργο του Brofferio στο οποίο υπάρχει αναφορά στην Ελλάδα είναι το *Tradizioni italiane*, στη σημασία του οποίου αναφερθήκαμε ήδη. Στο συγκεκριμένο μεγαλεπήβολο έργο ο Brofferio κατέχει θέση κυρίως επιμελητή, αλλά φροντίζει να μην λείπουν οι αναφορές στην Ελλάδα: συγκεκριμένα στην ιστορία με τίτλο *La fornarina al Tevere*, με αφορμή ένα ωραίο κτίσμα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής γίνεται αναφορά στην κλασική Αθήνα, ενώ οι λογοτεχνικές ικανότητες του Torquato Tasso αξιώνουν, μεταξύ άλλων, αρετές που απαντώνται και στον Όμηρο.¹³¹

5.3.Θέατρο

Εκτός από το αδιαμφισβήτητο μοντέλο του Alfieri, ο Brofferio εμπνέεται θεατρικά από τους κλασικούς Ευρωπαίους και Ιταλούς συγγραφείς, αλλά μελετά παράλληλα και το αρχαίο ελληνικό θέατρο¹³². Ξεκινά να γράφει τραγωδίες, στη συνέχεια όμως περνά και στις κωμωδίες. Σε αυτήν την αλλαγή πλεύσης του νεαρού συγγραφέα φαίνεται να παίζει ρόλο κι ένα περιστατικό που διαδραματίζεται στην κεντρική πλατεία του Τορίνο στα εφηβικά του χρόνια. Συγκεκριμένα, ένας σημαντικός μαριονετίστας της εποχής¹³³ παρουσιάζει την τραγωδία του Ιταλού ποιητή Vincenzo Monti (1754-1828), *Aristodemo* -την οποία ο Brofferio γνωρίζει ήδη και εκτιμά,¹³⁴ και η οποία είναι επηρεασμένη από την ελληνική Ιστορία και το βασιλιά της Μεσσήνης Αριστόδημο-¹³⁵ σαν κωμωδία με πρωταγωνιστή στο ρόλο του βασιλιά τον Brighella της *Commedia dell'Arte*!¹³⁶ Αυτή η ιδιαίτερη μίξη των θεατρικών ειδών μοιάζει να αφήνει ανεξίτηλο το ίχνος της στη μνήμη και τη μετέπειτα δημιουργική διάθεση του εκκολαπτόμενου λόγιου και θεατρικού συγγραφέα.

¹³¹ Angelo Brofferio, *Tradizioni italiane*, vol. I, Al. Fontana, Torino 1847, σ. 93.

¹³² Lajolo, ό.π., σ. 73.

¹³³ Είναι ο επονομαζόμενος *Giovannino degli Uccelli*, για τον οποίο ο Brofferio τρέφει μεγάλο θαυμασμό· βλ. Angelo Brofferio, *I miei tempi: memorie di Angelo Brofferio*, vol. IX, Biancardi, Torino 1859, σσ. 188-197.

¹³⁴ Angelo Brofferio, *I miei tempi: memorie di Angelo Brofferio*, vol. I, Eredi Botta, Torino 1857, σ. 185.

¹³⁵ [χ.σ.], «Aristodemo di Messene», διαθέσιμο στο:

<[\[Ημ. πρόσβασης: 22-07-2018\].](http://www.treccani.it/enciclopedia/aristodemo-di-messene_%28Enciclopedia-Italiana%29/>,</p></div><div data-bbox=)

¹³⁶ Lajolo, ό.π., σ. 37.

Όσον αφορά το καθαρά δημιουργικό κομμάτι που σχετίζεται με την Ελλάδα, το 1822 διασκευάζει ένα έργο ελληνικού περιεχομένου του αγαπημένου του λόρδου Βύρωνα, με τίτλο *The Corsair* (1814),¹³⁷ μετατρέποντάς το στο -αδύναμο δραματουργικά, πλην επιτυχημένο- θεατρικό έργο *Il corsaro*.¹³⁸ Αργότερα, μετά την έκδοση του μυθιστορήματος *Le lagrime d'amore* (1826) και πριν φύγει στο Παρίσι για λίγο καιρό,¹³⁹ γράφει την τραγωδία *Idomeneo*, η οποία ανεβαίνει χωρίς μεγάλη επιτυχία και αναγνώριση από τους κριτικούς.¹⁴⁰ Ο πρωταγωνιστής του έργου είναι εμπνευσμένος από τον βασιλιά της Κρήτης Ιδομενέα, ο οποίος φέρεται να είχε συμμετάσχει στον Τρωικό πόλεμο.¹⁴¹ Το 1827 γράφει μια άλλη τραγωδία με ελληνική χροιά, με τον τίτλο *Vitige re dei Goti* (*Ουίτιγς, ο βασιλιάς των Γότθων*): πρωταγωνιστής είναι ο Ουίτιγς, βασιλιάς των Οστρογότθων της Ιταλίας το 536-540· στη διάρκεια του πολέμου των Γότθων με τους Βυζαντινούς, ο Βελισάριος, σταλμένος από τον Ιουστινιανό, καταλαμβάνει τα ιταλικά εδάφη και πολιορκεί τον Ουίτιγς στη Ραβέννα, ώσπου εκείνος παραδίνεται¹⁴² για να οδηγηθεί αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πεθαίνει.¹⁴³ Υπάρχει λοιπόν αναφορά και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στην περίοδο μεταξύ της Αρχαίας Ελλάδας και της σύγχρονης του Brofferio, ως πηγή προπαγάνδας και έμπνευσης για τον ξεσηκωμό του λαού. Πράγματι, η τραγωδία θεωρείται αντιαισθητική και λογοκρίνεται.¹⁴⁴ Μέσα στο 1827 γράφει δύο ακόμα πετυχημένες κωμωδίες ελληνικού ενδιαφέροντος. Πρώτο έργο είναι το *Mio cugino* (*Ο ξάδερφός μου*),¹⁴⁵ στο οποίο γίνεται σε κάποιο σημείο του διαλόγου εκτενής αναφορά στην Ελλάδα:

«Ορίστε... Σε μια στιγμή διατρέχεις όλη την Ελλάδα... Βλέπουμε τον Μοριά... τη Μεθώνη... και την Κορώνη... την Πύλο... την Καλαμάτα... το Ναύπλιο... την Κόρινθο... [...] Να ο κόλπος της Ναυπάκτου... Να και το άτυχο Μεσολόγγι... [...] Πάμε στη Λειβαδιά. Να η μητέρα της Ελλάδας· η έδρα των επιστημών και των τεχνών· η πατρίδα ανθρώπων αντάξιων του Σοφοκλή, του Αριστείδα και του Πλάτωνα... η αθάνατη Αθήνα... [...] Να η αρχαία Σπάρτη...».¹⁴⁶

¹³⁷ [χ.σ.], «Extracts from *The Corsair* by Byron», διαθέσιμο στο:

<<https://www.bl.uk/collection-items/extract-from-the-corsair-by-byron>>, [Ημ. πρόσβασης: 06-08-2018].

¹³⁸ Lajolo, ό.π., σσ. 55-56.

¹³⁹ Alida Viada, *Angelo Brofferio durante le Restaurazione fino al 1847*, Tesi di laurea, Università degli Studi di Torino, Torino 1969, σ. 101.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 105.

¹⁴¹ [χ.σ.], «Ιδομενέας», διαθέσιμο στο:

<http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/crete/page_009.html>, [Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].

¹⁴² Angelo Brofferio, *Vitige re de' Goti: tragedia*, Cassone e Marzorati, Parigi 1840, σσ. 5-6.

¹⁴³ [χ.σ.], «Vitige re degli Ostrogoti», διαθέσιμο στο:

<<http://www.treccani.it/enciclopedia/vitige-re-degli-ostrogoti/>>, [Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].

¹⁴⁴ Lajolo, ό.π., σ. 74.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 75.

¹⁴⁶ Angelo Brofferio, *Mio cugino: commedia in tre atti*, Carlo Barbini, Milano 1865, σσ. 45-46.

Μέσα στις λίγες αυτές γραμμές, ο Brofferio κινείται στη Ελλάδα της εποχής του, στις περιοχές που πρωτοστατούν στην Επανάσταση, αλλά και στην αρχαία Ελλάδα, με τις πόλεις-στυλοβάτες του πολιτισμού, με αναφορά και στους ανθρώπους που ακόμα αποτελούν πνευματικά παραδείγματα στο παρόν. Περισσότερο αναπτύσσει αυτές της εικόνες της Ελλάδας στις *Ελληνικές Σκηνές*. Η δεύτερη κωμωδία τιτλοφορείται *Il vampiro* (*Ο βρικόλακας*),¹⁴⁷ έχει και πάλι αιχμές εναντίον της αυστριακής κυριαρχίας και εμπνέεται από το έργο *The Vampyre* (1819), του Άγγλου συγγραφέα John William Polidori (1795-1821), ο οποίος με τη σειρά του έχει εμπνευστεί από το έργο *Fragment of a Novel* (1819), αποκύημα της φαντασίας για ακόμα μια φορά του λόρδου Βύρωνα.¹⁴⁸ Τέλος, στην κωμωδία *Il tartufo politico*, η οποία γράφεται ως επίθεση στον Cavour, γίνεται ακόμη μια φορά αναφορά στο πρότυπο ρητορικής του Brofferio, τον Δημοσθένη, αφού ένας πρωταγωνιστής αυτοχαρακτηρίζεται έτσι λόγω της ρητορικής δεινότητας που πιστεύει ότι τον χαρακτηρίζει.¹⁴⁹

5.4. Δημοσιογραφία

Τη μερίδα του λέοντος των άρθρων του Brofferio ως δημοσιογράφου την συναντάμε στην εφημερίδα *Il Messaggiere Torinese*, της οποίας επιλεγμένα άρθρα εκδίδονται το 1839. Στην έκδοση αυτή η Ελλάδα είναι παρούσα· ήδη στη εισαγωγή, ο σχολαστικός κριτής ενός άρθρου παρομοιάζεται από τον Brofferio με τον μυθολογικό Κέρβερο που караδοκεί να «κατασπαράξει» τον κακό συντάκτη.¹⁵⁰ Στη συνέχεια της εισαγωγής αναφέρεται σε ένα περιστατικό από τη θεατρική του σταδιοδρομία: δύο σημαντικές ηθοποιοί από δύο μεγάλα θέατρα του Τορίνο τού ζητούν να τους γράψει ένα έργο, κάνοντας τον να νιώθει σαν τον Πάρη που καλείται να δώσει το μήλο· δημιουργεί μία παρομοίωση στην οποία χωρούν ο Όμηρος, η Αθήνα και η Θήβα -με την έννοια της πιο σημαντικής αρχαίας πόλης- αλλά και η καταστροφή της Τροίας, την οποία ο ίδιος αποφεύγει -σε αντίθεση με τον Πάρη- γράφοντας από ένα θεατρικό για την κάθε ηθοποιό!¹⁵¹ Συνεχίζοντας στα άρθρα του συγγραφέα, το

“Ecco qui... in un batter d’occhio si scorre tutta Grecia... Vediamo la Morea... Modone... e Corone... Navarino... Calamata... Napoli di Romania... Corinto... [...] Ecco il golfo di Lepanto... Ecco la sfortunata Missolongi... [...] Andiamo nella Livadia. Ecco la madre della Grecia; la sede delle scienze e delle arti; la patria dei Sofocli, degli Aristidi e dei Platoni... l’immortale Atene. [...] Ecco l’antica Sparta...”

¹⁴⁷ Lajolo, ό.π., σ. 76.

¹⁴⁸ [χ.σ.], «John Polidori & the Vampyre Byron», διαθέσιμο στο:

<<http://www.angelfire.com/jazz/louxsie/polidori.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].

¹⁴⁹ Angelo Brofferio, *Il tartufo politico: dramma in tre parti*, G. Benedetto e Comp., Torino 1854, σσ. 87-88.

¹⁵⁰ Angelo Brofferio, *Il Messaggiere Torinese: prose scelte*, vol. I, L. Capriolo, Alessandria 1839, σ. VIII.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. XIII.

πρώτο άρθρο στο οποίο συναντάμε την Ελλάδα είναι η ειρωνική κριτική ενός μυθιστορήματος, του οποίου ο πρωταγωνιστής παρουσιάζεται δηκτικά τόσο πολύ έξυπνος ώστε να προκαλεί τρόμο στους Επτά Σοφούς της αρχαίας Ελλάδας.¹⁵² Σε άλλο άρθρο του μιλά για τους αρχαίους τραγωδούς Αισχύλο, Σοφοκλή και Ευριπίδη, τους οποίους συγκρίνει με τον Alfieri και στέφει νικητή τον Ιταλό δραματουργό.¹⁵³ Το θέμα αυτής της δημοσίευσης δεν τελειώνει εδώ, καθώς με δεύτερο άρθρο προχωρά σε αναλυτική σύγκριση των τριών Ελλήνων τραγωδών με τον Alfieri, χρησιμοποιώντας ακόμη και κομμάτια διαλόγων για να δείξει πώς πραγματεύονται τον μύθο οι μεν και ο δε· καταλήγει στην υπεροχή του Ιταλού συγγραφέα, αφού η δυναμική των χαρακτήρων του είναι πολύ πιο σημαντική από εκείνη των τριών μεγάλων της αρχαίας τραγωδίας.¹⁵⁴ Μένοντας στο θέμα του θεάτρου, σε άρθρο-κριτική μίας τραγωδίας που παρουσιάζεται στο Τορίνο, ο Brofferio κάνει λόγο για τη χρήση από τον Alfieri τυράννων, μεταξύ των οποίων και οι εξής Έλληνες: Φίλιππος, Λεωνίδα, Ετεοκλής και Κρέοντας.¹⁵⁵ Σε μεταγενέστερο άρθρο που αποτελεί λογοτεχνική αναθεώρηση της επικαιρότητας, χρησιμοποιεί αντί της λέξης *rivista* (αναθεώρηση) τη λέξη *cosmorama* (κοσμόραμα)· η ελληνική αυτή λέξη στα ιταλικά έχει άλλη σημασία,¹⁵⁶ αλλά εδώ ο Brofferio την προτιμά από την ιταλική για το μεγάλο ηχητικό εκτόπισμα που διαθέτει:

«Η “αναθεώρηση” είναι λέξη που λειτουργεί καλά, αλλά είναι απλή, είναι ταπεινή όπως η αξία και η αρετή. Το “κοσμόραμα”, ω! αυτή είναι μια μεγάλη λέξη που προέρχεται από τα ελληνικά, που έχει τέσσερα φωνήεντα και πέντε σύμφωνα, που γεμίζει το στόμα, που δονεί το αυτί, που τραντάζει, που εντυπωσιάζει, που επιβάλλει...»¹⁵⁷

Τέλος, σε επόμενο άρθρο μιλά για τον ιστοριογράφο Carlo Botta (1766-1837), ο οποίος έγραψε για τα γεγονότα του αγώνα της ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής· στο πλαίσιο αυτό ο Brofferio αναφέρει τη σημασία του να μεταφέρονται τα ιστορικά γεγονότα στις επόμενες γενιές, τοποθετώντας ισάξιο δίπλα στον George Washington τον Μάρκο Μπότσαρη, έναν από τους πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης.¹⁵⁸

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 123.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 247.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 293-305.

¹⁵⁵ Brofferio, *Il Messaggiere Torinese...*, vol. II, ό.π., σ. 43.

¹⁵⁶ Πρόκειται για ένα μηχανήμα το οποίο, με μεγέθυνση εικόνας, επιτρέπει το να δει κανείς πανοραμικές εικόνες από διάφορα μέρη του κόσμου· βλ. [χ.σ.], «Cosmorama», διαθέσιμο στο: <<http://www.sapere.it/enciclopedia/cosmorama.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020].

¹⁵⁷ Brofferio, *Il Messaggiere Torinese...*, vol. II, ό.π., σσ. 146-147.

“«Rivista» è parola, che dice bene il fatto suo, ma è semplice, è modesta come il merito e la virtù. «Cosmorama» oh! questa è parolona che deriva dal Greco, che ha quattro vocali e cinque consonanti, che empie la bocca, che percuote l’orecchio, che scuote, che colpisce, che impone...”

¹⁵⁸ Brofferio, *Il Messaggiere Torinese...*, vol. II, ό.π., σ. 247.

5.5.Ρητορική

α. Δικανικοί λόγοι

Ο Brofferio έχει κλασική παιδεία και αυτό τον ωθεί να διαλέξει ως μοντέλο στη ρητορική τον Δημοσθένη στη σταδιοδρομία του ως δικηγόρου.¹⁵⁹ Η σημασία της Ελλάδας εντοπίζεται, επίσης, σε έναν από τους δικανικούς λόγους που εκφωνεί, στον οποίο μιλάει για σημασία της κριτικής και αναφέρεται στον αρχαίο Έλληνα Αρίσταρχο:

«Από την αρχή της Ιστορίας της Ελλάδας μέχρι και την εποχή μας, η κριτική θεωρήθηκε πάντοτε κεντρικότατο μέρος της λογοτεχνίας. Και θεωρήθηκε γενική η γνώμη ότι οποιοσδήποτε παρουσιάζεται σε Κοινό αναζητώντας επαίνους, πρέπει και να δέχεται από το Κοινό αποδοκιμαστικές κρίσεις. Έτσι η Αθήνα είχε έναν Αρίσταρχο,¹⁶⁰ η Ρώμη έναν Γιουβενάλη, η Γαλλία έναν Boileau, η Αγγλία έναν Pope, η Ιταλία έναν Menzini, έναν Gozzi, έναν Salvator Rosa.»¹⁶¹

β. Κοινοβουλευτικοί λόγοι

Ο Brofferio είναι βουλευτής στο Κοινοβούλιο του Πιεμόντε και έπειτα στο Κοινοβούλιο του Ιταλικού Βασιλείου, συνολικά από το 1848 ως το 1866. Η δύναμη της ρητορικής του θεωρείται ότι διακατέχεται από ελληνικά στοιχεία, μία μείξη του Δημοσθένη, του Πλάτωνα και του Αρκαδισμού¹⁶². Οι κοινοβουλευτικοί του λόγοι είναι πάμπολλοι και η Ελλάδα εντοπίζεται σε έναν πολύ σημαντικό: το 1853 η Ρωσία, για να επεκτείνει τη ζώνη επιρροής της στη Μεσόγειο, κηρύσσει τον πόλεμο στην παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας σπεύδουν να ταχθούν σύμμαχοι η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, η καθεμία για διαφορετικούς σκοπούς¹⁶³. Ο Canouir αποφασίζει τη συμμετοχή του Βασιλείου της Σαρδηνίας στον Κριμαϊκό Πόλεμο, στο πλευρό των συμμάχων, χωρίς εντούτοις να

¹⁵⁹ Faldella, *ό.π.*, σ. 12· Lajolo, *ό.π.*, σσ. 23 & 232· Ebranci, Bocca, *ό.π.*, σ. 30.

¹⁶⁰ Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Αρίσταρχο από τη Σαμοθράκη (216-144 π. Χ.), αλεξανδρινό γραμματικό, κριτικό λογοτεχνικών έργων και φιλόλογο, στον οποίο αποδίδεται ο χωρισμός του λόγου σε μέρη· βλ. [χ.σ.], «Aristarco di Samotracia», διαθέσιμο στο: <<http://www.treccani.it/enciclopedia/aristarco-di-samotracia/>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020]· Η σημασία ενός κριτικού τέχνης, ο οποίος εκτός από τα καλά είναι σε θέση να επισημαίνει και τα άσχημα, είναι σημαντικός για τον Brofferio, ο οποίος ψάχνει έναν «Αρίσταρχο» για να κρίνει την πρώτη του τραγωδία, σε ηλικία 16 ετών· βλ. Angelo Brofferio, *I miei tempi*, vol. VIII, Biancardi, Torino 1859, σσ. 223-225.

¹⁶¹ Angelo Brofferio, *Orazione dell'avvocato Angelo Brofferio nella sua causa contro il direttore Maurizio Poeti; pronunciata dinanzi al R. Tribunale di Prefettura di Torino nel 6 febbraio 1838*, Mussano e Bona, Torino 1838, σ. 23.

“Dai primi tempi della Grecia sino agli ultimi nostri fu sempre considerata la critica come una principalissima parte della letteratura; e fu generale l'opinione che chiunque si presentasse al Pubblico in cerca di lode, dovesse anche dal Pubblico subir giudizio di riprovazione. Quindi Atene ebbe un Aristarco, Roma un Giovenale, Francia un Boileau, Inghilterra un Pope, Italia un Menzini, un Gozzi, un Salvator Rosa.”

¹⁶² Faldella, *ό.π.*, σ. 31.

¹⁶³ Serge Bernstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών (1815-1919)*, β' τόμος, μτφρ. Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ²1997, σσ. 112-113.

υπάρχουν διαφορές με τη Ρωσία.¹⁶⁴ Ο λόγος είναι ότι έχει διαβλέψει τα μελλοντικά οφέλη της συμμαχίας με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις,¹⁶⁵ εφόσον θεωρεί ότι η Ιταλία χρειάζεται τη διαμεσολάβηση των ισχυρών κρατών της Ευρώπης για να διεκδικήσει τα εθνικά της θέματα.¹⁶⁶ Ο Brofferio τίθεται ενάντια στη συμμαχία αυτή και, με τον πύρινο λόγο του στο Κοινοβούλιο του Πιεμόντε της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1855,¹⁶⁷ υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατόν να υποστηρίζουν μία δύναμη «βάρβαρη», δηλαδή την Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία έχει κατακτήσει δια ωμής βίας τα ελληνικά εδάφη, ακόμα κι αν ένας άλλος «βάρβαρος», η Ρωσία, προσπαθεί με τη σειρά του να την κατακτήσει.¹⁶⁸ Κάνει μια εμφανή αναλογία με τη σύγχρονη πολιτική κατάσταση και τους αγώνες της ανεξαρτησίας των ιταλικών κρατών, ώστε να μην ξεχνούν οι συμπατριώτες του ότι τα κράτη της ιταλικής χερσονήσου είναι κάτω από το ζυγό διαφόρων δυναστών. Στη συναισθηματική αυτή προσπάθεια ενάντια στην ψυχρή διπλωματία του Cavour, για τον οποίο ωστόσο υπάρχουν υπόνοιες ότι έχει ενδιαφέρον για τις ελληνο-ιταλικές σχέσεις,¹⁶⁹ χρησιμοποιεί για ακόμα μια φορά το φωτεινό παράδειγμα της Ελλάδας.

5.6.Ιστοριογραφία

Το ιστοριογραφικό έργο του Angelo Brofferio είναι μεγάλο και σημαντικό. Η Ελλάδα εντοπίζεται στα παρακάτω έργα:

Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri: αρχικά, στο έργο αυτό γίνεται μνεία στον Santorre di Santa Rosa (1783-1825), τον Ιταλό φιλέλληνα που πολέμησε για την Ελλάδα στην Επανάσταση του 1821 και χάθηκε στη Σφακτηρία.¹⁷⁰ Έπειτα, υπάρχουν ολόκληρα κεφάλαια αφιερωμένα στην Ελλάδα. Στο πρώτο περιγράφονται τα εξής γεγονότα: από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, την πίστη στη βοήθεια της Ρωσίας και την έναρξη της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία, ως τους μεγάλους αγωνιστές των μαχών εντός της Ελλάδας, την κατάληψη της Τρίπολης και την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου.¹⁷¹ Η ένταξη της Ελληνικής Επανάστασης σε ένα πόνημα που αφορά την Ιστορία του Πιεμόντε

¹⁶⁴ Edward M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 642.

¹⁶⁵ Berstein, Milza, *ό.π.*, σ. 113.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 118.

¹⁶⁷ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, *ό.π.*, σ. 137.

¹⁶⁸ Angelo Brofferio, *I contemporanei italiani: Giacomo Durando*, Unione Tipografico-Editrice, Torino 1862, σσ. 75-77. Ιωάννης Δ. Τσόλκας, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁶⁹ Costas Kerofilas, *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento italiano*, Libreria della Voce, Firenze 1919, σσ. 107-113.

¹⁷⁰ Angelo Brofferio, *Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri*, vol. II, Magnaghi, Torino 1850, σ. 40.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 64-74.

δείχνει τη σημασία της ως πρότυπο για τον ξεσηκωμό των ιταλικών κρατών, ο οποίος την εποχή έκδοσης του έργου βρίσκεται σε ζύμωση. Η τελευταία παράγραφος του κεφαλαίου είναι ενδεικτική:

«Αυτά είναι τα γεγονότα που συντάραξαν την Ευρώπη, ενώ η καταπίεση των λαών, ιδίως στην Ιταλία, έμοιαζε αμετάκλητα παγιωμένη. Κι εγώ θέλησα να επιμείνω αρκετά στην αφήγησή τους, αν και υπερβαίνουν τα στενά όρια των παρουσιάσεών μου, ώστε οι Ιταλοί, ορμώμενοι από το παράδειγμα της ελληνικής αρετής, να ξεσηκωθούν για μια φορά πραγματικά, και να σπάσουν τις αλυσίδες τους ενώπιον των δυναστών τους.»¹⁷²

Στο επόμενο κεφάλαιο συνεχίζονται οι αναφορές στην Ελλάδα και την Επανάσταση, με λάβαρο τον Σταυρό του Χριστιανισμού,¹⁷³ κοινό σημείο αναφοράς και για τους Ιταλούς. Σημαντικότερη είναι η επόμενη αναφορά για την Επανάσταση, αφού αναλύονται τα γεγονότα του Μεσολογγίου και η πτώση του στους Οθωμανούς.¹⁷⁴ πρόκειται για την ιστορική ανακεφαλαίωση των πεπραγμένων που ο Brofferio διανθίζει με έντονα στοιχεία μυθοπλασίας στο αντίστοιχο κεφάλαιο του έργου του *Scene Elleniche* (βλ. 13^η σκηνή). Οι αναφορές στην Ελλάδα, στο συγκεκριμένο έργο, κλείνουν με την πτώση της Ακρόπολης στους Μουσουλμάνους και την πικρή διαπίστωση της «κατάληψης» της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις,¹⁷⁵ σε μία ακόμη σύνδεση της τύχης της Ιταλίας με εκείνη της Ελλάδας.

Storia del Parlamento Subalpino: iniziatore dell'unità italiana: στην εισαγωγή της Ιστορίας του Κοινοβουλίου του Πιεμόντε μνημονεύεται για πολλοστή φορά ο Μάρκος Μπότσαρης.¹⁷⁶ Ύστερα, αναφερόμενος στον Garibaldi, ο Brofferio τον παρομοιάζει σε αξία με αρχαίο Έλληνα, βγαλμένο από την πένα του Πλούταρχου και του Ομήρου.¹⁷⁷ Τέλος, εξυμνεί την Ελλάδα για τον ξεσηκωμό της εναντίον των Τούρκων, αλλά και για την πίεση που ασκεί στους Άγγλους για Σύνταγμα:

«Κοιτάζτε την Ελλάδα. Ξεσηκώνεται αυτή το 1821 από την καταπίεσή της, και για δέκα χρόνια κάνει αξιόλογα θαύματα ενάντια στην Τουρκία, θαύματα που θα έπρεπε κι εμείς να μιμηθούμε ενάντια στην Αυστρία. [...] Επιτέλους, μετά από δέκα χρόνια πολέμου, η Ελλάδα αποκτά δημοκρατία· και η Αγγλία της επιβάλλει έναν βασιλιά από το Λονδίνο, ο

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 74.

“Tali sono gli avvenimenti che riscossero l'Europa, mentre l'oppressione dei popoli, specialmente in Italia, sembrava irrevocabilmente decretata; ed io volli per disteso trattenermi a raccontarli, benchè eccedessero il breve confine delle mie esposizioni, acciocchè gli Italiani, accesi dall'esempio della Greca virtù, sorgessero una volta davvero, e rompessero in volto agli oppressori le mal portate catene.”

¹⁷³ Στο ίδιο, σσ. 81-82.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 115-127.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 128.

¹⁷⁶ Angelo Brofferio, *Storia del parlamento subalpino: iniziatore dell'unità italiana, dettata da A. Brofferio per mandato di sua maestà il re d'Italia*, vol. I, Battezzati e C., Milano 1866, σ. LVI.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 41.

οποίος υπόσχεται ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα, αλλά δεν της το παραχωρεί παρά μόνον όταν του αποσπάται με τη βία από την επαναστατημένη Αθήνα.»¹⁷⁸

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 407-408.

“Mirate la Grecia. Ella si solleva nel 1821 dalla sua oppressione, e fa per dieci anni prodigi di valore contro la Turchia, prodigi che noi dovremmo imitare contro l’Austria. [...] Finalmente, dopo dieci anni di guerra, la Grecia si costituisce in repubblica: e l’Inghilterra le impone un re da Londra, che promette una liberale Costituzione per non concederla se non quando gli viene a forza strappata dalla insorta Atene.”

6.ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ANGELO BROFFERIO ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

6.1.Scene Elleniche-Ελληνικές Σκηνές

Το έργο εκδίδεται το 1844 και εξιστορεί επεισόδια που λαμβάνουν χώρα στα εδάφη της σημερινής Ελλάδας και Τουρκίας, με πρωταγωνιστές τους ήρωες της Ελληνικής Επανάστασης. Τα επεισόδια είναι χωρισμένα σε 15 μέρη (στο εξής: *σκηνές*) που εκτείνονται σε δύο τόμους, ενώ στο τέλος υπάρχει και ένας *Ιστορικός επίλογος*. Η διαίρεση των *σκηνών* γίνεται με βάση τα γεγονότα της ελληνικής Εθνεγερσίας, με σχετική χρονική γραμμικότητα. Ο τίτλος κάθε *σκηνής* συνοδεύεται από το όνομα ενός Έλληνα αγωνιστή, καθώς κι από ένα σημαντικό τοπωνύμιο σχετικό με την Επανάσταση. Ο πεζός λόγος κυριαρχεί και, ενίοτε, εναλλάσσεται με σύντομα ή εκτενή στιχουργικά πονήματα, ενώ η κάθε *σκηνή* διαιρείται σε επιμέρους αριθμημένα επεισόδια, τα οποία έχουν γραμμικότητα, αλλά αναμειγνύονται και με παλαιότερα γεγονότα ή με απότιση φόρου τιμής σε κάποια σημαντική προσωπικότητα. Πολλά υποκεφάλαια ξεκινούν με στίχους από σημαντικά έργα Ιταλών δημιουργών, όπως ο Ludovico Ariosto (1474-1533) και ο Torquato Tasso (1544-1595). Πρέπει να επισημανθεί ότι η ιστορική πραγματικότητα διανθίζεται συχνά με έντεχνα και έντονα στοιχεία μυθοπλασίας, κάτι που ο Brofferio αντιλαμβάνεται, προφανώς, ότι ενδέχεται να δημιουργήσει σύγχυση στον αναγνώστη. Έτσι, στο τέλος κάθε *σκηνής* παραθέτει το εκάστοτε απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο, με τίτλο «*Note e schiarimenti dell'opera*» («*Σημειώσεις και διευκρινίσεις του έργου*»), στο εξής: *Σημειώσεις*). Το κομμάτι αυτό πλαισιώνεται συχνά με αυθεντικά ιστορικά κείμενα και βιβλιογραφικές παραπομπές.

Το έργο *Scene Elleniche* μοιάζει να διακατέχεται από την έμπνευση που οδήγησε τον Brofferio να γράψει την τραγωδία *Vitige Re dei Goti*, προκειμένου να αναζωπυρωθεί το εθνικό αίσθημα των συμπατριωτών του ενάντια στους δυνάστες¹⁷⁹ και η συσπείρωση γύρω από έναν κοινό βασιλιά για τους Ιταλούς.¹⁸⁰ Στην ουσία γίνεται «σύμμαχος» των μεγάλων Ελλήνων αγωνιστών και κοινωνός της αξιοσύνης τους στους Ιταλούς, «*[...] εκείνος που με τις Ελληνικές Σκηνές του διέδωσε στην Ιταλία τη μεγάλη και δύστυχη πατρίδα τους...*».¹⁸¹ Μοιάζουν να συνυπάρχουν στη γραφή του Brofferio στοιχεία τόσο καλλιτεχνικά όσο και

¹⁷⁹ Montazio, ό.π., σ. 85.

¹⁸⁰ Faldella, ό.π., σ. 29.

¹⁸¹ Francesco Giarelli, *In memoria di Angelo Brofferio: conferenza di F. Giarelli alle alunne del Collegio femminile di Sant'Agostino in Piacenza nella festa della premiazione a' 26 luglio 1902*, V. Porta, Piacenza 1902, σσ. 23-24.

“*[...] colui che colle sue Scene Elleniche aveva popolarizzata in Italia la loro patria grande ed infelice...*”

πολιτικά,¹⁸² ενδεικτικά του πατριώτη που, ελλείπει ιταλικών προτύπων ανδρείας, εμπνέεται από τα κατορθώματα των Ελλήνων.¹⁸³ Σημαντικό μπορεί να θεωρηθεί το ότι ο Brofferio φροντίζει να χρησιμοποιήσει ελληνικά πρότυπα για διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες: τον Λόρδο Βύρωνα και τον Santorre di Santa Rosa για τους νέους συγγραφείς· την Μπουμπουλίνα για τις γυναίκες· τις ατιμίες των ευρωπαϊκών κρατών προς τους Έλληνες για όσους ελπίζουν σε ξένη βοήθεια.¹⁸⁴ Ακόμα κι αν ήδη 40 ή 50 χρόνια μετά την έκδοση του το έργο είναι ίσως κουραστικό στην ανάγνωση,¹⁸⁵ η απήχυσή του όταν εκδίδεται είναι μεγάλη στην Ιταλία, αλλά και στην Ελλάδα, δεδομένου ότι το πόνημα μεταφράζεται και στα ελληνικά.¹⁸⁶ Μάλιστα, η σημασία του έργου τονίζεται ιδιαίτερα από την έκφραση ευγνωμοσύνης της Ελλάδας στον Brofferio δια στόματος Δημητρίου Μπότσαρη, γιου του αγωνιστή Μάρκου Μπότσαρη, ο οποίος σε ταξίδι του στο Τορίνο επισκέπτεται προσωπικά το συγγραφέα.¹⁸⁷

Στο έργο εμφανίζονται: Έλληνες αγωνιστές, περισσότερο ή λιγότεροι γνωστοί, αξιωματούχοι ή απλοί στρατιώτες· θρησκευτικοί ηγέτες και απλοί μοναχοί· Οθωμανοί αξιωματούχοι και στρατιώτες, γενίτσαροι, ακόμη και ο ίδιος ο Σουλτάνος. Η αναδρομή στα ιστορικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης βασίζεται σε ενδελεχή μελέτη των πηγών από τον Brofferio. Όσον αφορά τις περιγραφές της αρχαίας Ελλάδας, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί επίσης πηγές (Ηρόδοτος, Διόδωρος ο Σικελιώτης, Πausanίας, κ.ά.) ώστε να αποδώσει την εικόνα του αρχαίου κάλλους στο σύγχρονο αναγνώστη. Εκτός από τα πολεμικά τεκταινόμενα, διαγράφονται ανάγλυφα και μύχιες σκέψεις του Brofferio, ένα ψηφιδωτό φιλοσοφικών, πολιτικών και καλλιτεχνικών αξιών του συγγραφέα. Συνάμα,

¹⁸² Pugno, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁸³ Στο *ίδιο*, σσ. 149-150.

¹⁸⁴ Στο *ίδιο*, σσ. 148-149.

¹⁸⁵ Ebranci, Bocca, *ό.π.*, σ. 79.

¹⁸⁶ Πρώτη αποσπασματική μετάφραση το 1851 από τον Σπυρίδωνα Υιόρκ· βλ. Άγγελος Βροφφέριος, «Ελληνικά Σκηναί», μετάφραση Σπυρίδωνος Υιόρκ, στο περιοδικό *Η νέα Ελλάς*, τ. Α', μέρος Γ', σσ. 1-64, Εν Ζακύνθω, Ζάκυνθος 1851, διαθέσιμο στο: <http://archive.veniaminlesviosociety.gr/Content/DocumentFiles/1/00176/141_opt.pdf>, [Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018]. Δεύτερη αποσπασματική μετάφραση το 1874 από τον Γεώργιο Σφήκα· βλ. Δ.Κ. Μάργαρης, «Από την ιστορία των ελληνικών περιοδικών: Περιοδικά επανησιακά, τα πρώτα ζακυνθινά», στον τόμο: *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, τχ. 13, Εστία, Αθήνα 1934, σ. 21, διαθέσιμο στο: <http://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/1332/1107>, [Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018]. Τρίτη και ολοκληρωμένη μετάφραση το 1880 από τον Παναγιώτη Πανά· βλ. [χ.σ.], «Αρχείο Ελλήνων λογοτεχνών», διαθέσιμο στο: <<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=305>>, [Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018].

¹⁸⁷ Montazio, *ό.π.*, σ. 85.

φροντίζει να διανθίσει τη μυθοπλασία με διάφορες μικρές ή μεγαλύτερες ιστορίες ανθρώπων και καταστάσεων.

Οι *Scene Elleniche* στην πρώτη έκδοση του 1844 έχουν μια εισαγωγή, στην οποία αναφέρονται αρκετά από τα ονόματα ανθρώπων και τόπων της αρχαίας ή της σύγχρονης Ελλάδας, τα οποία εμφανίζονται μέσα στο έργο.¹⁸⁸ Στη συνέχεια ο Brofferio αναφέρει τους ιστορικούς και τους καλλιτέχνες που ανέδειξαν την Ελληνική Επανάσταση, και τους οποίους έχει ως οδηγό για το δικό του έργο.¹⁸⁹ Στο τέλος της εισαγωγής, σε λίγες μόλις σειρές, συμπυκνώνει την εικόνα της δικής του Ελλάδας -από την αρχαιότητα στο σήμερα, με την Ιστορία, την ποίηση, το φυσικό κάλλος, τα πολεμικά βάσανα και τις δόξες- την οποία θα εξυψώσει στο έργο του:

«Αυτό είναι το έργο που σήμερα παρουσιάζεται. Ονόμασα με τον τίτλο Ελληνικές Σκηνές τις αναπαραστάσεις πολλών βασικών γεγονότων και τόπων της νέας Ελλάδας, παντρεύοντας την ποίηση με την Ιστορία, τη γεωγραφία με τη ζωγραφική, ανακατεύοντας τον κρότο των αλλαγών που επιφέρουν οι μάχες με τη γλυκιά ηρεμία των μύχιων στοχασμών, και ανακαλώντας το χαμόγελο του Ανακρέοντα, τον στεναγμό της Σαπφούς, το τραγούδι του Αλκαίου, για να μετριάσω τους θρήνους της Χίου, τις κραυγές της Σφακτηρίας, τα δάκρυα του Μεσολογγίου.»¹⁹⁰

Η δεύτερη έκδοση του έργου περιλαμβάνει την εισαγωγή της πρώτης, αλλά ενισχύεται από τον Brofferio με έναν σημαντικό πρόλογο. Βρισκόμαστε στο 1863, μετά την αναγόρευση του Βασιλείου της Ιταλίας. Έτσι, ελεύθερος πια από τη λογοκρισία, ο συγγραφέας αναφέρει ρητά ό, τι υπαινισσόταν στο ίδιο το έργο ως προς το παράδειγμα της Ελλάδας για την Ιταλία:

«Έτσι, γράφοντας για τους Έλληνες ήθελα να αναγνωρίσουν σε εκείνους τους εαυτούς τους οι Ιταλοί, γράφοντας για τους Τούρκους προσδοκούσα να ηχήσει η λέξη εχθρική στους Αυστριακούς, κι αφού ίδιοι ήταν οι κίνδυνοι της διπλωματίας των Ευρωπαίων στην Ιταλία όπως και στην Ελλάδα, θεωρούσα σίγουρο ότι οι νίκες των Ελλήνων, τις οποίες είχαν σφετεριστεί με την επέμβασή τους οι Ρώσοι, οι Γάλλοι και οι Βρετανοί, θα προειδοποιούσαν τους Ιταλούς ότι, για να κερδίσουν, θα έπρεπε να πολεμήσουν με τα δικά τους όπλα και όχι να δεχτούν ξένη βοήθεια.»¹⁹¹

¹⁸⁸ Angelo Brofferio, *Scene Elleniche*, Guigoni, Milano ²1863, vol. I, σσ. XV-XVIII.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. XVI.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. XVIII.

“Tal è l’opera che oggi è annunziata. Ho chiamato col nome di Scene Elleniche le rappresentazioni di molti principali fatti e paesi della nuova Grecia, sposando la poesia alla storia, la geografia alla pittura, mescolando al rimbombo dei rivolgimenti delle battaglie la tranquilla soavità delle intime meditazioni, ed evocando il sorriso di Anacreonte, il sospiro di Saffo, il canto di Alceo a temperare i gemiti di Scio, le grida di Sfacteria, le lagrime di Missolunghi.”

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. VIII.

“quindi scrivendo dei Greci io volevo che ravvisassero sè stessi gli Italiani, scrivendo dei Turchi io confidava che la parola suonasse infesta agli Austriaci, ed eguali essendo le insidie della diplomazia europea in Italia come in Grecia io aveva per fermo che le vittorie dei Greci usurate dall’intervento Russo, Franco e

Στη συνέχεια του προλόγου αναφέρει ότι η Ελλάδα κατόρθωσε μεν να ανακτήσει την ελευθερία της, αλλά την εκχωρεί ξανά σε νέες εξωτερικές δυνάμεις, εφόσον ζητά έναν ξένο βασιλιά από τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες της εποχής.¹⁹² Τελειώνοντας τον πρόλογο επισημαίνει τόσο στους Ιταλούς όσο και στους Έλληνες ότι ο πατριωτικός αγώνας θα πρέπει να συνεχιστεί μέχρι την ανακατάληψη των αλύτρωτων πατρίδων:

«Για τους Έλληνες η πλήρης νίκη είναι στο Βόσπορο, για τους Ιταλούς η εθνική ενοποίηση είναι στον Τίβερη: οι Ιταλοί θα έχουν δόξα και γαλήνη στη Ρώμη, οι Έλληνες θα μπορούν να την έχουν στην Κωνσταντινούπολη.»¹⁹³

Ακολουθούν οι συνόψεις της κάθε σκηνής ξεχωριστά. Η παρουσίαση γίνεται ως προς τη λογοτεχνική πλοκή και όχι με γνώμονα την ιστορική αλήθεια, εκτός αν κρίνεται σκόπιμο να διαχωριστεί η Ιστορία από τη μυθοπλασία. Στο τέλος κάθε σκηνής αναφέρονται οι ιστορικές πληροφορίες των *Σημειώσεων*.

1^η σκηνή: Η Επανάσταση, Μπουμπουλίνα, Ύδρα¹⁹⁴

Στην πρώτη σκηνή η δράση τοποθετείται στην Ύδρα. Πρωταγωνιστές είναι η Μπουμπουλίνα, ο Κωνσταντίνος Κανάρης κι ο Ανδρέας Μιαούλης, καθώς και άλλοι αγωνιστές. Η Μπουμπουλίνα εμφανίζεται να φτάνει στην Ύδρα από τη Σμύρνη, έχοντας ξεκινήσει από θαλάσσης μετά τις σφαγές, με τα νεκρά παιδιά της στη βάρκα. Το όνομα της αγωνίστριας χρησιμοποιείται συμβολικά για να παρουσιάσει την επικρατούσα κατάσταση. Βρισκόμαστε χρονικά μετά την κήρυξη της επανάστασης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και τα αντίποινα των Οθωμανών με σφαγές στη Μικρά Ασία. Ο αγωνιστής Αντώνιος Κριεζής (1796-1865) εμφανίζεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο να κάνει διάγγελμα για τον ξεσηκωμό των Υδραίων, λέγοντας ότι η Ελλάδα θα έχει συμμάχους στην Ευρώπη:

«Η Ευρώπη μας παρατηρεί: οι λαοί που φωτίστηκαν από τον πολιτισμό μάς κοιτάζουν με ευγνωμοσύνη για το φως που τους δόθηκε από τους αρχαίους πατέρες μας, και θέλουν κι εκείνοι την απελευθέρωσή μας. Εμείς μπορούμε να πιστεύουμε στην βοήθειά τους αν άξιοι αποδειχτούμε των προγόνων μας και της γης που μας γέννησε.»¹⁹⁵

Britannico, avrebbero avvertito gli Italiani, che per vincere bisognava combattere col proprio ferro e non accettare aiuti stranieri.”

¹⁹² Στο ίδιο, σσ. XI-XII.

¹⁹³ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, *ό.π.*, σ. 136

¹⁹⁴ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. I, *ό.π.*, σσ. 1-23. *Parte prima: Il Risorgimento, Bobolina, Idra*

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 6.

Ο Μιαούλης όμως θεωρεί ότι οι Έλληνες θα είναι μόνοι στον αγώνα, καθώς ούτε η Ρωσία ούτε οι υπόλοιπες χώρες θα συνδράμουν στις μάχες:

«Ω, πόσο γελασμένοι είστε! Η Πετρούπολη δεν έχει άλλη σκέψη παρά τη μεγαλοσύνη της, και τα αδέρφια της Ευρώπης δεν θα μπορέσουν να τρέξουν σε βοήθεια, γιατί η πράξη τους θα είναι εμπόδιο στο διάβα των κοινών δυναστών...»¹⁹⁶

Ο Brofferio φαίνεται εδώ να κάνει ανοιχτή πρόσκληση στους συμπατριώτες του να ακολουθήσουν το παράδειγμα των Ελλήνων και να ταχθούν ανοιχτά κατά των δυνάμεων που τους διαφεντεύουν, χωρίς να ελπίζουν μάλιστα σε έξωθεν δυνάμεις για βοήθεια. Η σύγχρονη Ελλάδα δίνει τα «φώτα» της στους Ιταλούς για να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους. Φροντίζει μάλιστα να τους θυμίσει μέσα στην πρώτη αυτή «ελληνική σκηνή» την ανδρεία των ολιγάριθμων, πλην αποφασισμένων, Ελλήνων πριν την επανάσταση:

«Οι Έλληνες είναι σχεδόν άοπλοι, δεν έχουν πολιορκητικές μηχανές, δεν γνωρίζουν από πόλεμο, ορκίστηκαν όμως να πεθάνουν ή να νικήσουν. Και τρέχουν σε επίθεση.»¹⁹⁷

Στις *Σημειώσεις*, μεταξύ άλλων, ο Brofferio παραθέτει σε ιταλική κατά προσέγγιση μετάφραση τον *Θούριο* του Ρήγα Φερραίου,¹⁹⁸ ίσως για να καταστήσει ακόμα πιο σαφές ότι και το δικό του έργο, ως άλλος θούριος, είναι ένα τραγούδι που θα ζωντανέψει την επαναστατική διάθεση του ιταλικού λαού. Δεν παραλείπει επίσης να ανατρέξει στην ιστορική αναδρομή της ελληνικής επανάστασης, από τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας μέχρι την έναρξη του Αγώνα στη Μολδοβλαχία.¹⁹⁹ Επί της ουσίας, ήδη από το πρώτο επεισόδιο του έργου του, ο Brofferio καθιστά σαφές το μήνυμα που επιθυμεί να περάσει στους Ιταλούς πατριώτες.

“L’Europa ci osserva: i popoli rischiarati dalla civiltà ci guardano con riconoscenza per la luce in essi diffusa dai nostri antichi padri, e voglio anch’essi la nostra liberazione. Noi possiamo confidare nella loro assistenza se degni ci mostriamo dei nostri avi e della terra che ci ha veduti nascere.”

¹⁹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 9.

“O illusi che siete! Pietroburgo non pensa che alla sua grandezza, e i fratelli d’Europa non potranno accorrere, perchè sarà lor fatto impaccio al cammino dai comuni oppressori...”

¹⁹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 15.

“I Greci sono quasi disarmati, non hanno macchine di assedio, non hanno conoscenza di guerra, ma hanno giurato di morire o di vincere; e corrono all’assalto.”

¹⁹⁸ Στο *ίδιο*, σσ. 17-18.

¹⁹⁹ Στο *ίδιο*, σσ. 18-23.

2^η σκηνή: Το θύμα, Πατριάρχης Γρηγόριος, Κωνσταντινούπολη²⁰⁰

Στη δεύτερη σκηνή η δράση μεταφέρεται στην Κωνσταντινούπολη και το σαράι του Σουλτάνου. Αφού γίνεται μια αρκετά λεπτομερής περιγραφή του χώρου, με αναφορά σε αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μεταφερόμαστε στο Μεγάλο Συμβούλιο που λαμβάνει χώρα μετά την επανάσταση των Ελλήνων στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Ο Σουλτάνος και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι αποφασίζουν να απαντήσουν με καταστροφές και δολοφονίες εναντίον Ελλήνων· δεν γλιτώνουν του μένους ούτε οι εξέχοντες Έλληνες, όπως ο αξιωματούχος Κωνσταντίνος Μουρούζης, ο οποίος απαγχονίζεται, ενώ η σύζυγος και η κόρη του κρατούνται αιχμάλωτες. Η σημασία όμως των αντιποίνων είναι τόσο μεγάλη, ώστε οι Οθωμανοί επιθυμούν να προβούν σε μία ακόμα μακάβρια συμβολική κίνηση: τη δολοφονία διά απαγχονισμού του ανώτατου θρησκευτικού ηγέτη των Ελλήνων, του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε'. Προηγείται του γεγονότος η διένεξη του Μεγάλου Βεζίρη με τον γιο του, Αχμέτ. Ο τελευταίος, εκτός του ότι ζει ένα προσωπικό δράμα, καθώς είχε φιλική σχέση με τον αποθανόντα Μουρούζη και τρέφει μεγάλο έρωτα για την κόρη του τελευταίου, Ελένη, θρέφει συγχρόνως αγνά αισθήματα για τους Έλληνες και θεωρεί ότι στη μάχη τους θα έχουν συμμάχους τους Ευρωπαίους. Ο πατέρας του απαντά ειρωνικά στη θέση αυτή -άλλη μία αιχμή του Brofferio για την ανυπαρξία ουσιαστικής βοήθειας από ξένες δυνάμεις- αναφέροντας μεταξύ άλλων τι θα συμβεί σε διπλωματικό επίπεδο:

«Το πολύ να έχουμε κάποια διπλωματική αψιμαχία που θα εξατμιστεί σε ένα σύννεφο από λόγια στο στόμα των δραγουμάνων».²⁰¹

Ακολουθεί η συνάντηση του Μεγάλου Βεζίρη με τον Πατριάρχη, και η ικεσία του τελευταίου για τους Έλληνες. Ο Βεζίρης δείχνει συμπάθεια και αναθέτει στον Πατριάρχη τη φύλαξη της οικογένειας του Μουρούζη. Οι δυο γυναίκες, η σύζυγος και η κόρη του αποθανόντος αξιωματούχου βρίσκονται ουσιαστικά αιχμάλωτες, αλλά υπό τη σκέπη του Πατριάρχη. Στο πλαίσιο των διπλωματικών παιχνιδιών, μάννα και κόρη βρίσκονται να κινδυνεύουν λόγω της επέμβασης ενός διεφθαρμένου αρχιμανδρίτη, αλλά ως εκ θαύματος τις σώζει την τελευταία στιγμή ο πλέον απρόσμενος σύμμαχος: ο γιος του Βεζίρη, Αχμέτ. Η ιστορία των δύο νέων ξετυλίγεται παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα, ως λογοτεχνικό εύρημα που κρατά το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αφού σταδιακά μαθαίνουμε τι τους έχει συμβεί. Πρόκειται για τη σημαντικότερη παράλληλη ιστορία, αλλά όχι για τη μοναδική.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 24-50. *Parte seconda: La vittima, Gregorio Patriarca, Constantinopoli*

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 33.

“Tutto al più avremo qualche scaramuccia diplomatica che si scioglierà in un vapore di parole sulla bocca dei Dragomanni.”

Ακολουθούν τα γεγονότα της σφαγής στο Πατριαρχείο, ο θάνατος και η εξύμνηση του θρησκευτικού ηγέτη, στον οποίο ο Brofferio αφιερώνει μέρος της *σκηνής* ως δραματοποιημένης βιογραφίας.

Στις *Σημειώσεις*, ο συγγραφέας αναφέρει αναλυτικά τα θρησκευτικά αξιώματα και την ιεραρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.²⁰²

3^η *σκηνή*: Η άλωση, Τρίπολη, Δημήτριος Υψηλάντης²⁰³

Η τρίτη *σκηνή* φέρνει στο προσκήνιο την Τρίπολη και την Αρκαδία. Ο συγγραφέας συνδέει τη σύγχρονη Αρκαδία, ως γεωγραφική και διοικητική περιοχή, με την Αρκαδία της αρχαιότητας, τον ειδυλλιακό τόπο της ποίησης και της αρμονίας, καταδεικνύοντας έστω και μεταφορικά την πτώση του μεγαλείου της Ελλάδας:

«Ναι, αυτή είναι η Αρκαδία... Να το όρος Μαίναλο [...] Να το όρος Κυλλήνη, όπου ο Ερμής, φτάνοντας από τον Όλυμπο, άγγιξε για πρώτη φορά τις χορδές της λύρας [...] Ω, θαυμαστά δημιουργήματα της ποίησης, ποιος σας αφαίρεσε το κύρος σας, ποιος απογύμνωσε τη γη της πλάνης σας;»²⁰⁴

Έπειτα, βλέπει την κατεστραμμένη Μαντίνεια και θυμάται τον ένδοξο Επαμεινώνδα, αντικρίζει κι άλλες λαμπρές περιοχές της αρχαιότητας, οι οποίες είναι πλέον κατεστραμμένες. Στη συνέχεια, η δράση επικεντρώνεται στην Τρίπολη, της οποίας η πολιορκία από τους Έλληνες έχει αρχίσει. Γίνεται αναφορά σε πολλούς και σημαντικούς αγωνιστές που σπεύδουν να βοηθήσουν στην άλωση της σημαντικής πόλης που κατέχουν οι Οθωμανοί, με ιδιαίτερη μνεία στον Νικηταρά και τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Η σημαντικότερη στιγμή όμως αυτού του περιστατικού είναι η άφιξη του Δημητρίου Υψηλάντη, αδερφού του ηγέτη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, Αλέξανδρου. Ο Υψηλάντης φέρει την είδηση της ήττας, αλλά την ίδια στιγμή εξυψώνει το φρόνημα των αγωνιστών:

«Ο αγώνας της Ελλάδας χάθηκε στο Δούναβη· η Μολδαβία και η Βλαχία καταστράφηκαν ξανά από τις ορδές των Μουσουλμάνων... [...] Να σας ανακουφίζει όμως τουλάχιστον η σκέψη ότι εάν οι Τούρκοι υπήρξαν νικητές, νικημένοι δεν υπήρξαν

²⁰² Στο ίδιο, σσ. 44-48.

²⁰³ Στο ίδιο, σσ. 51-102. *Parte terza: L'espugnazione, Tripolizza, Demetrio Ipsilanti*

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 52.

“Sì, questa è l’Arcadia... Ecco il Monte Menalo [...] Ecco il Monte Cillene, dove Mercurio, sceso dall’Olimpo, toccava la prima volta le corde della lira [...] O splendide creazioni della poesia, chi vi ha tolto il vostro prestigio, chi ha spogliata la terra delle vostre illusioni?”

οι Έλληνες. [...] Όλοι άξιοι έπесαν, με τα όπλα στα χέρια, με την πατρίδα στα χείλη και με την ελευθερία στην καρδιά.»²⁰⁵

Έπειτα αφηγείται με λεπτομέρειες την έκβαση της αποτυχημένης εξέγερσης. Στο τέλος της αφήγησης, βλέποντας την απογοήτευση των συναγωνιστών του, χρησιμοποιεί φλογερά λόγια και τους αναπτρώνει οριστικά το ηθικό, για να προχωρήσουν στην ένδοξη άλωση της Τρίπολης:

«Αιντε, αιντε, αφήστε τη δειλή αβεβαιότητα που βλέπω να σας καταπίνει κι ετοιμαστείτε για νέες δόξες. Είναι πια καιρός που είστε κάτω από τα τείχη της Τριπολιτσάς, και είναι καιρός, μου φαίνεται, πάνω σ' εκείνους τους πύργους να ανεμίσει η σημαία της ελευθερίας της Ελλάδας. Κουράγιο, αδέρφια! [...] Λίγες μέρες ακόμα και η Τριπολιτσα θα πέσει.»²⁰⁶

Σε συνέχεια της ιστορίας που έχει αρχίσει να υφαίνεται από την προηγούμενη σκηνή, παρεμβάλλεται η αναφορά στον ερχομό της Ελένης Μουρούζη, η οποία φτάνει συνοδευόμενη από τον Υψηλάντη και παραδίδεται στην Μπουμπουλίνα που περιμένει τη μάχη της Τρίπολης. Η κόρη του Μουρούζη αφηγείται πώς έχασε όλη την οικογένειά της και πώς, με προσωπική θυσία, την βοήθησε ο Αχμέτ, γιος του Μεγάλου Βεζίρη, να φύγει σώα από την Πόλη.

Στις *Σημειώσεις* υπάρχουν στοιχεία για την πόλη της Τρίπολης και τη σημασία της κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,²⁰⁷ καθώς και οι αποφάσεις των Ελλήνων κατά την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821-1822).²⁰⁸

4^η σκηνή: Η πυρπόληση, Κανάρης, Χίος²⁰⁹

Η τέταρτη σκηνή τοποθετείται στο Αιγαίο, με μνεία της καταστροφής της Χίου από τους Οθωμανούς. Ο Brofferio απαριθμεί και άλλες μεγάλες ήττες των Ελλήνων, βρίσκοντας παράλληλα την ευκαιρία να δοξάσει τον Μάρκο Μπότσαρη, αλλά και τους απλούς αγωνιστές, δίνοντας τη δέουσα σημασία και στη συμμετοχή των γυναικών στον Αγώνα:

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 62.

“La causa della Grecia è perduta sul Danubio; la Moldavia e la Valachia sono di nuovo desolate dalle orde Musulmane... [...] ma vi conforti almeno il pensiero che se i Turchi furono vincitori, vinti non furono i Greci [...] tutti perirono i valorosi colle armi in pugno, colla patria sul labbro e colla libertà nel cuore.”

²⁰⁶ Στο ίδιο, σσ. 70-71.

“Su, su deponete la timida incertezza da cui vi veggo compresi, e apprestatevi a cogliere nuovi allori. È pur molto che voi siete sotto le mura di Tripolizza, ed è tempo, mi sembra, che su quelle torri sventoli la bandiera della libertà Ellena. Coraggio fratelli! [...] Pochi giorni ancora e Tripolizza cadrà.”

²⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 92-94.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 94-101.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 103-131. *Parte quarta: L'incendio, Canari, Scio*

«[...] και δεν ήταν αρκετή η πελώρια αξία του Μάρκου Μπότσαρη στην υπεράσπιση της γης του Σουλίου, ούτε η ηρωική τόλμη των πολιτών, με τους οποίους ενώνονταν οι γυναίκες, πολεμώντας κι εκείνες με το σπαθί και το τουφέκι από τα τείχη και τις βουνοπλαγιές.»²¹⁰

Στη συνέχεια βλέπουμε τον Ανδρέα Πιπίνο να φτάνει από την Ύδρα στα Ψαρά ως απεσταλμένος του Μιαούλη, με σκοπό να ξεσηκώσει τους πολίτες για να εκδικηθούν τη σφαγή που ξεκλήρισε το γειτονικό νησί. Ο Brofferio βρίσκει την ευκαιρία να κάνει και μία λαογραφική αναφορά: μιλά για τα *κοτσάκια*, ένα είδος μαντινάδας των ελληνικών νησιών,²¹¹ παρεμβάλλοντας σε αυτό το πλαίσιο κι ένα δικό του ποίημα-τραγούδι για να τιμήσει την ήττα των Ελλήνων στο Μελιδόνι²¹² της Κρήτης, με τίτλο *La morte di Melidonio (Ο θάνατος του Μελιδονίου)*, υμνώντας στην τελευταία στροφή τους Κρητικούς πολεμιστές:

«Υψώνεται ένα δέντρο στη Ίδη γεννημένο,

Που ούτε λεύκα ούτε δρυς του παραβγαίνει·

Στα κλαριά του απ' το Θεό απεσταλμένος,

Ένας άνεμος που φτάνει ελαφρύς...

Ο ανίκητος στη μάχη εκεί κοιμάται,

Του Μελιδονίου της Κρήτης ο πολεμιστής.»²¹³

Στο άκουσμα του ποιήματος οι Έλληνες ξεσπούν σε χειροκροτήματα ενθουσιασμού και ο Brofferio εξυμνεί τον θεόσταλτο ρόλο της ποίησης που ξεσηκώνει τους επαναστατημένους λαούς, ενισχύοντας τη θέση του για τη δύναμη της τέχνης με την οποία επιθυμεί να εμπνεύσει και τους συμπατριώτες του:

«Ω! θεϊκή αποστολή της ποίησης, όταν προκαλεί τον πατριωτικό ενθουσιασμό, πέφτει σαν γοργή φλόγα για να αναπτερώσει τις καρδιές, να ανάψει τα ευγενή πάθη, να εξυψώσει τις επιθυμίες από τη γη και να τις φέρει κοντά στον Ουρανό... Είσαι λοιπόν πραγματικά θεϊκή, ω ποίηση [...]»²¹⁴

²¹⁰ Στο *ίδιο*, σσ. 105-106.

“[...] e non potè bastare il gigantesco valore di Marco Botzari a sostenimento delle terre di Sulli, e non bastò l'eroica arditezza dei cittadini, ai quali si univano le donne pugnanti anch'esse colla sciabola e col moschetto dalle mura o dalle balze.”

²¹¹ Αδαμάντιος Γ. Κρασσανάκης, «Τα κοτσάκια ή Τσακιστά», διαθέσιμο στο:

<http://www.krassanakis.gr/mantiniada.htm#_Toc468625872>, [Ημ. πρόσβασης: 12-09-2018].

²¹² Οι κάτοικοι του Μελιδονίου κλείνονται στο σπήλαιο του χωριού για τρεις μήνες και αρνούνται να παραδοθούν στις δυνάμεις του Χουσεΐν Μπέη, αλλά βρίσκουν φρικτό θάνατο στις αρχές του 1824 από ασφυξία, λόγω καπνογόνων που τοποθετούν οι Οθωμανοί· βλ. [χ.σ.], «Ιστορία», διαθέσιμο στο: <<https://www.melidoni.gr/history-c20r9>>, [Ημ. πρόσβασης: 26-07-2019].

²¹³ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. I, ό.π., σ. 112.

“Sorge un arbor sull'Ida natio, cui nè pioppo, nè quercia s'agguaglia; Nelle fronde svegliato da Dio spira un vento leggiere, leggiere... Colà dorme l'invitto in battaglia, Melidonio di Crera guerrier.”

²¹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 112.

Ακολουθεί μια περιγραφή της Χίου με τις ομορφιές που την χαρακτήριζαν πριν την καταστροφή από τους Οθωμανούς, με αναφορά και στον Όμηρο.²¹⁵ Οι επόμενες σελίδες αφιερώνονται στον τρόπο με τον οποίο καταστράφηκε το νησί και στην εκδίκηση των Ελλήνων: την έλευση του Ανδρέα Μιαούλη και την πυρπόληση της οθωμανικής ναυαρχίδας από τον Κωνσταντίνο Κανάρη και τον Ανδρέα Πιπίνο.

Τα γεγονότα της συγκεκριμένης *σκηνή* είναι σε μεγάλο βαθμό αληθινά, γεγονός που ίσως δικαιολογεί και την έλλειψη *Σημειώσεων* στο τέλος της ιστορίας από τον Brofferio.

5^η *σκηνή*: Η θυσία, Μάρκος Μπότσαρης, Καρπενήσι²¹⁶

Στην πέμπτη *σκηνή* η δράση μεταφέρεται στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Στην εναρκτήρια *σκηνή*, ένας νεαρός Οθωμανός αξιωματούχος κάθεται σχεδόν κρυμμένος στην όχθη του Αχελώου, κοντά στην κοίτη του ποταμού στη Θεσσαλία, και κοιτάζει σιωπηλός τα νερά του. Ο Brofferio βρίσκει την αφορμή να κάνει αναφορά στο μύθο του ποτάμιου θεού Αχελώου και της Δηιάνειρας,²¹⁷ καθώς και άλλες αναφορές που σχετίζονται με την περιοχή της Θεσσαλίας, τόσο μυθολογικές (Τιτανομαχία, Αργοναυτική Εκστρατεία, γέννηση Μουσών, Νηρηίδες, Γανυμήδης, Κένταυροι και Λαπίθες, Ηρακλής, Ορφέας, μάγος Κάλχας) όσο και ιστορικές (Καίσαρας και Πομπήιος).²¹⁸ Ωστόσο ο ονειροπόλος πολεμιστής δεν μαγεύεται από την υποβλητική ατμόσφαιρα του τόπου, παρά μοιάζει μουνδιασμένος κι απαθής. Από τον λήθαργο τον ξυπνά ένας άλλος νεαρός συνάδελφός του, επαναφέροντάς τον στην τάξη. Ο τελευταίος ασκεί δριμεία κριτική στον πασά της Σκόδρας και αφέντη τους, Μουσταφά πασά, για την πολιτική που ακολουθεί στο θέμα των Ελλήνων: θα συνάψει ειρήνη με τους Θεσσαλούς για να επωφεληθεί ο ίδιος, ακολουθώντας στάση που δεν αρμόζει στο Ισλάμ:

“Oh! divina missione della poesia, quando fatta suscitatrice di patrio entusiasmo, discende come rapida fiamma a concitare i cuori, ad accendere i nobili affetti, a sollevare i desiderii dalla polve per avvicinarli al Cielo... Allora sei divina veramente, o poesia [...]”

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 115.

²¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 132-180. *Parte quinta: Il sacrificio, Marco Botzari, Carpenissa*

²¹⁷ [χ.σ.], «Αχελώος: Ο ποτάμιος θεός, η πάλη με τον Ηρακλή και τα “πλούσια” νερά του!», διαθέσιμο στο: <<https://iaitoloakarnania.gr/2017/02/acheloos-o-potamios-theos-i-pali-me-ton-irakli-ke-ta-plousia-nera-tou/>>, [Ημ. πρόσβασης: 08-06-2019].

²¹⁸ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. I, ό.π., σσ. 132-134.

«[...] ότι ο Μουσταφά θέλει να ελιχθεί σαν αλεπού για να μπορεί με την άνεσή του να κατασπαράξει σαν λιοντάρι... [...] αλλά να συνθηκολογήσει με τους Γκιαούρηδες δεν είναι πράξη πιστού: αυτή η πολιτική είναι μισητή προς το Κοράνι.»²¹⁹

Επίσης, ο Οθωμανός πολεμιστής αναφέρεται και στη στάση του πασά έναντι Μουσουλμάνων και Ελλήνων, δείχνοντας ανοχή στους δεύτερους και σκληρότητα στους πρώτους:

«[...] ο Πασάς αρέσκεται στο να κόβει τα κεφάλια μας με την παραμικρή υποψία λάθους, ενώ ξεχειλίζει από ευσπλαχνία για όλους τους Έλληνες που ήρθαμε να πολεμήσουμε;»²²⁰

Από τα λόγια του νεαρού αξιωματούχου μοιάζει να γίνεται ένας έμμεσος σχολιασμός του Brofferio στην άσκηση της εξουσίας: πολλές φορές είναι αυθαίρετη και πάσχει από ιδανικά, όταν μείζονος σημασίας θεωρείται το όποιο προσωπικό συμφέρον. Επίσης, αναδεικνύεται η μικρή αξία της ανθρώπινης ζωής των στρατιωτών, ανάλογα με το έλεος ή μη του αρχηγού τους, παρά την τεράστια σημασία στη συμβολή τους στις μάχες.

Στη συνέχεια της σκηνής γίνεται αναφορά στην Πελοπόννησο, με τη θυσία του Παπαφλέσσα στα Δερβενάκια και την ανακατάληψη του Ναυπλίου από τους Έλληνες. Οι Μαυροκορδάτος και Μπότσαρης ορκίζονται να υπερασπίσουν το Μεσολόγγι μέχρι θανάτου, παρά τις διαταγές για επιστροφή στην Πελοπόννησο. Όπως ήδη γνωρίζουμε νωρίτερα, ο Μουσταφά πασάς προελαύνει στη Θεσσαλία, γνωρίζει τις αρετές των Ελλήνων και προτείνει στους Αρματολούς να αποσχιστούν από την Ελλάδα, κρατώντας γη και εξουσία. Οι Έλληνες αρχηγοί κολακεύονται και, παρά τις ως τώρα επιτυχίες εναντίον των Οθωμανών, λυγούν μπροστά στη δύναμη και την κολακεία του πασά, έτοιμοι για συνθηκολόγηση. Ο Λάμπρος Τζαβέλας πηγαίνει στον πασά για τη συνθήκη, έχοντας λυγίσει λόγω της αιχμαλωσίας του γιού του, όπως εύγλωττα περιγράφει ο Brofferio:

«Τώρα η τεράστια επιθυμία να ξαναβρεί τον χαμένο γιο τον ωθεί στη συνθηκολόγηση. Ο πατέρας νίκησε τον πολίτη.»²²¹

Ωστόσο επιπλήττει τους υπόλοιπους αρχηγούς για την ίδια προδοσία, παραδεχόμενος ότι είναι κι αυτός προδότης. Κάνει μάλιστα κίνηση να βγάλει το μαχαίρι του, αλλά σταματά και

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 136.

“[...] che Mustafà voglia insinuarsi da volpe, per aver agio a brantar da leone... [...] ma patteggiare coi Giaurri non è atto di credente: e questa politica è odiosa al Corano.”

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 135.

“[...] il Bascià si diletta a far cadere le nostre teste al più lieve sospetto di colpa, e com'egli largheggi di clemenza con tutti i Greci che venimmo a combattere?”

²²¹ Στο ίδιο σ. 139.

“Ora il desiderio immenso di recuperare il perduto figlio lo sottomette al trattato. Il padre ha vinto il cittadino.”

χαμογελά. Οι υπόλοιποι θεωρούν ότι χαμογελά σκεπτόμενος το γιό που θα αντικρίσει σύντομα.

Η δράση συνεχίζεται και έχουμε περιγραφή των πολεμικών εθίμων κάθε λαού που εμπλέκεται στη μάχη (Ορθόδοξοι ή Μουσουλμάνοι, Έλληνες ή Αλβανοί, Μακεδόνες, Γενίτσαροι, κ.λπ.) με αναφορές και σε αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους. Ο συγγραφέας περιγράφει τη μουσουλμανική στρατοπέδευση, δίνοντας λεπτομέρειες ακόμα και για την τέντα του πασά. Ο τελευταίος βγάζει ανακοίνωση στους στρατιώτες με σκοπό να τους εξυψώσει ηθικά. Οι Έλληνες αγωνιστές καθυστερούν για τη συνθηκολόγηση, αλλά φτάνει ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, Έλληνας προδότης και εξισλαμισμένος. Ανακοινώνει την αιφνίδια αλλαγή σκηνικού στο Μεσολόγγι, όπου παρά την υπόδειξη της αδύναμης πλευράς από τον ίδιο, μια άλλη προδοσία φέρεται να βοηθά τους Έλληνες να αντιμετωπίσουν την πολιορκία, όντας ενισχυμένοι και από Μαυροκορδάτο-Μπότσαρη. Τονίζει την ανάγκη ενίσχυσης των Μουσουλμάνων. Τότε, όλοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι ζητούν άμεση επίθεση. Ο πάσας, όμως, διατάζει ηρεμία και θέτει στόχους: πρώτα επίτευξη ειρήνης στη Θεσσαλία κι έπειτα αναχώρηση για το Μεσολόγγι και ενίσχυση των συμπολεμιστών τους. Οι Αρματολοί φτάνουν τελικά για τη συνθηκολόγηση, μέσα σε εχθρικό κλίμα, με μόνο ευδιάθετο τον πασά. Ο Τζαβέλας αντικρίζει τον γιό του, Νότη, τον αγκαλιάζει με θρηνητικό κλάμα, βάζει τελευταίος την υπογραφή του και αυτοκτονεί με το μαχαίρι του, αφού πρώτα αναφωνεί ότι πρόδωσε την πατρίδα για το παιδί του, στον οποίο αφήνει παρακαταθήκη να συνεχίσει τον αγώνα. Στην εμφάνιση του μαχαιριού δημιουργείται αναταραχή, ενώ ο ονειροπόλος στρατιώτης που είδαμε στην αρχή σπεύδει προς υπεράσπιση του νεαρού παιδιού. Ο πασάς ηρεμεί τα πνεύματα και νουθετεί με αγάπη τον νέο στρατιώτη. Την επόμενη μέρα ο οθωμανικός στρατός ξεκινά για την Αιτωλοακαρνανία.

Στο μεταξύ, οι Έλληνες θεωρούν λανθασμένα ότι τα μέτωπα σε Ναύπλιο και Μεσολόγγι είναι εξασφαλισμένα και στρέφονται σε εσωτερικά ζητήματα. Το κλίμα όμως αντιστρέφεται και αρχίζει το χάος. Ο Μπότσαρης επιστρέφει στην Πελοπόννησο και θρηνεί την κατάσταση, μεμφόμενος την εσωτερική πολιτική κατάσταση και το μάταιο των τίτλων εξουσίας:

«[...] Εγώ ο Μάρκος Μπότσαρης;... Αλλά και πώς να αντισταθώ;... Εκείνοι οι άρχοντες που με στόλιζαν με μάταιο τίτλο για να διατάζω, γιατί δεν μου έδιναν και στρατιώτες να με υπακούν;... Με αφήνουν μόνο... μόνο με έναν όχλο πολιτών ήδη αποδεκατισμένων από τον πόλεμο, σχεδόν με τα δύο πόδια στον τάφο... [...]»²²²

²²² Στο ίδιο, σ. 152.

Τότε φτάνει ένας νέος, ο οποίος του ανακοινώνει ότι είναι ο Νότης Τζαβέλας και ότι θέλει να πολεμήσει στο πλευρό του. Ο Μπότσαρης διστάζει λίγο μπροστά στην προδοσία του πατέρα του, αλλά ο νέος τον πείθει με τη δράση του: γνωρίζει χρήσιμες πληροφορίες, αφού μετά την απελευθέρωσή του ακολούθησε το στράτευμα του πασά, τον οποίο μάλιστα προσπάθησε να σκοτώσει. Ακούγοντας αυτά, ο Μπότσαρης τον δέχεται με χαρά και τον στέλνει στον Καραϊσκάκη. Ο Νότης Τζαβέλας είναι ένα ακόμη πρόσωπο-κλειδί του έργου, αφού εμφανίζεται σε καίρια σημεία και προωθεί την υπόθεση.

Εν συνεχεία, βρισκόμαστε στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Παρουσιάζονται εδώ και γυναίκες αγωνίστριες, τις οποίες τιμά ο Brofferio με κάθε ευκαιρία: η Χρύσα, γυναίκα του Μπότσαρη, η Αγγελική, αδερφή του και σύζυγος του αποστάτη στη μάχη και μετέπειτα προδότη, Βαρνακιώτη, καθώς και η Ελένη Μουρούζη, η οποία έχει μεταφερθεί πια από την Τρίπολη στο Μεσολόγγι. Μετά την αναφορά στις γυναίκες, φτάνει ο Μπότσαρης και τους μιλά για τις δυσκολίες της κατάστασης, εξηγώντας στη σύζυγό του ότι θα πρέπει να χωρίσουν πια ώστε να μη χαθεί μαζί του και η οικογένειά τους, προς έκπληξη και θυμό της ηρωικής Χρύσας. Ωστόσο, η απόφαση είναι ειλημμένη: της έχει ήδη ετοιμάσει καράβι για να φύγει με τα παιδιά τους στην Ιταλία, σύμμαχο και συμπάσχουσα χώρα. Υπάρχει εδώ ακόμη ένα ξεκάθαρο μήνυμα του Brofferio προς τους συμπατριώτες του για την κοινή μοίρα που τους ενώνει με τους Έλληνες:

«Εσύ θα αφήσεις τις θάλασσες της Ελλάδας και θα φτάσεις στις ακτές της Ιταλίας, όπου είναι ευλογημένες οι σημαίες μας. Εσύ θα βρεις φιλοξενία σε έναν λαό που μοιράζεται μαζί μας τα πάθη και τις δόξες [...]²²³

Ακολουθεί η μάχη εναντίον της στρατιάς του πασά, η νίκη των Ελλήνων, αλλά και ο θάνατος του Μπότσαρη, με αναφορά στο τελετουργικό του «τελευταίου ασπασμού» του στρατηγού από τους στρατιώτες του:

«[...] έλαβε χώρα, σύμφωνα με το ελληνικό τελετουργικό, η τελετή του “ασπασμού”, ο αποχαιρετισμός του “τελευταίου φιλιού” που ο πολεμιστής έλαβε από τους στρατιώτες του.»²²⁴

“[...] Io Marco Botzari? Ma e come resistere? Quei primati che mi fregiavano di una vano titolo per comandare, perchè non mi davano soldati per obbedire? Mi lasciano solo... solo con una turba di cittadini già decimati dalla guerra e già coi piedi nel sepolcro... [...]”

²²³ Στο ίδιο, σσ. 159-160.

“Tu lascerai i mari della Grecia a approderai alle coste d'Italia, dove si benedice alle nostre bandiere. Tu troverai ospitalità fra una gente che divide con noi gli affetti e le glorie [...]”

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 169.

“[...] ebbe luogo, secondo il greco rito, la cerimonia dell' aspasmos, il commiato dell' estremo bacio che il guerriero ricevette da' suoi soldati.”

Τον Μάρκο Μπότσαρη αποχαιρετά και ο αρχιεπίσκοπος Πορφύριος, ο οποίος μεταξύ άλλων τον υμνεί ως άριστο συνεχιστή του αρχαίου ελληνικού ιδεώδους, σε μια ακόμη σύζευξη αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας.:

«Έζησε όπως ο Αριστείδης και πέθανε όπως ο Λεωνίδας.»²²⁵

Στο τέλος της *σκηνής* η δράση μεταφέρεται στο στρατόπεδο των Ελλήνων, όπου μεταφέρονται οι Οθωμανοί αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων και οι δύο νεαροί αξιωματούχοι που εμφανίζονται στην αρχή της *σκηνής*. Ο ένας από τους δύο, συγκεκριμένα ο αρχικά ονειροπόλος στρατιώτης που υπερασπίζεται αργότερα τον γιο του Λάμπρου Τζαβέλλα, αποκαλύπτεται ότι είναι ο Αχμέτ, ο γιος του Βεζίρη, ο οποίος τελικά δεν πέθανε βοηθώντας την Ελένη Μουρούζη. Οι δύο νέοι κοιτάζονται και φωνάζουν ο ένας τον άλλον, με την Ελένη να πέφτει λιπόθυμη στα πόδια του από τη συγκίνηση.

Στις *Σημειώσεις* ο Brofferio παραθέτει πληροφορίες για τις αμφικτιονίες, δηλαδή τις συνελεύσεις των κύριων πόλεων-κρατών της αρχαίας Ελλάδας με στόχο τη λειτουργία και ασφάλεια των ιερών τόπων.²²⁶ Επίσης, υπάρχουν ιστορικές πληροφορίες για το Μεσολόγγι²²⁷ και αναφέρονται οι πολιτικές αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης του Άστρους και άλλων σημαντικών συνελεύσεων κατά την Επανάσταση.²²⁸

6^η σκηνή: Ο φιλέλληνας κι ο αποστάτης, Το σπήλαιο του Αράκυνθου, Γεώργιος Βύρωνας και Γεώργιος Βαρνακιώτης²²⁹

Η έκτη κατά σειρά *σκηνή* μάς βρίσκει ακόμη στο Μεσολόγγι. Σε άμεση συνέχεια του προηγούμενου επεισοδίου, η Ελένη Μουρούζη συνέρχεται και προσπαθεί να ανοίξει δρόμο μες στο πλήθος, στην απέλπιδα προσπάθειά της να σώσει τον Αχμέτ. Όταν κατορθώνει να φτάσει πιο κοντά στους κρατούμενους, ακούει μια κανονιά που θεωρεί σημάδι εκτέλεσης των αιχμαλώτων· απελπισμένη τότε, προσεύχεται για την ψυχή του σωτήρα της. Ωστόσο, ο ήχος του κανονιού συνοδεύει την έλευση την ίδια στιγμή στο Μεσολόγγι του μεγάλου φιλέλληνα λόρδου Βύρωνα μέσω Ιταλίας, τον οποίον υποδέχονται πανηγυρικά σύσσωμοι οι αξιωματούχοι, προεξέχοντας του Μαυροκορδάτου, και οι κάτοικοι της πόλης. Ο Βύρωνας

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 170· “Visse come Aristide e morì come Leonida”

²²⁶ Στο ίδιο, σσ. 172-173.

²²⁷ Στο ίδιο, σσ. 173-174.

²²⁸ Στο ίδιο, σσ. 174-180.

²²⁹ Στο ίδιο, σσ. 181-223.

Parte quinta: Il filelleno e il rinegato, La caverna dell'Aracinto, Giorgio Byron e Giorgio Varnakioti

αντικρίζει τους αιχμαλώτους που περιμένουν την εκτέλεση και ξεσπαθώνει ενάντια στην πράξη αυτή, προτάσσοντας ως κίνητρο την ανωτερότητα που μπορούν να επιδείξουν οι Έλληνες μη προβαίνοντας σε τέτοια βαρβαρότητα, συνδέοντας την με τη μεγαλοσύνη των αρχαίων Ελλήνων, αλλά και με εκείνη των μεγάλων σύγχρονων αγωνιστών:

«Σταματήστε! [...] Αυτοί που σκοπεύετε να δολοφονήσετε είναι εχθροί σας, πράγματι, οι εχθροί όμως σβήνουν στη μάχη με τα όπλα στα χέρια [...] Προέρχονται αυτοί από τη φάρα των δυναστών σας: και τι με αυτό; Το άδικο λιγότερο είναι εκείνου που καταδυναστεύει από εκείνου που αφήνεται να καταδυναστεύει. [...] Αν δεν απαντήσετε στην προσβολή με συγχώρεση, στη ανανδρία με μεγαλοσύνη, στην αισχύρη με ευσπλαχνία, θα πει ο κόσμος ότι μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων δεν υπήρχε καμία διαφορά [...] Αν είναι αλήθεια ότι στις φλέβες σας τρέχει το αίμα προγόνων όπως του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή, γίνετε κληρονόμοι των αρετών τους... Ο Μιλτιάδης νίκησε τους Πέρσες στο Μαραθώνα, ο Θεμιστοκλής τους νίκησε στη Σαλαμίνα, αλλά δεν πέρασαν αυτοί από το πεδίο της μάχης στο ικρίωμα, από στρατιώτες δεν έγιναν δήμιοι, και, ο Θεμιστοκλής, όταν οδηγήθηκε στην εξορία, έγινε δεκτός με τρόπο ανθρώπινο από τον Ξέρξη, τον οποίον είχε νικήσει. [...] Ο Μάρκος Μπότσαρης, τον οποίο θρηνείτε, ήταν άνδρας πολύ δυνατός, αλλά ήταν ανθρώπινος, ήταν σωστός, ήταν μεγαλόψυχος: κι από τον ουρανό όπου κατοικεί, θα δει τη σπλαχνική σας πράξη και θα χαρεί για την αρετή σας.»²³⁰

Πράγματι, ο πύρινος λόγος του Βύρωνα πείθει τους Έλληνες και οι αιχμάλωτοι δεν θανατώνονται.

Αμέσως μετά το επεισόδιο αυτό, παρεμβάλλεται η περιγραφή της πορείας του Βύρωνα ως στρατιώτη στην υπηρεσία της Επανάστασης, αρχικά ως ποιητής και αργότερα ως αγωνιστής μέχρι θανάτου. Ιδιαίτερη σημασία στο συγκεκριμένο σημείο του έργου, όμως, έχει η έναρξη της διήγησης της ιστορίας του Άγγλου λόρδου, η οποία ξεκινά με το εξής σύντομο τετράστιχο:

«Είναι κείνος, εκείνος ο μεγαλόψυχος,

Εκείνος ο αθάνατος Βρετανός,

Που σε σένα, λαέ καταδυναστευμένε

Θυσίασε πρώτα το τραγούδι του κι έπειτα τον ίδιο του τον εαυτό.»²³¹

²³⁰ Στο ίδιο, σσ. 183-184.

“Fermatevi! [...] Costoro che voi state per assassinare sono vostri nemici, è vero, ma i nemici si spengono in battaglia colle armi in pugno [...] Sono costoro della schiatta dei vostri oppressori: e per questo? Il torto è assai meno di chi opprime che di chi opprimere si lascia. [...] Se non retribuite l’insulto col perdono, la viltà colla grandezza, l’infamia colla clemenza, dirà il mondo che fra Greci e Turchi non era diversità nessuna [...] Se è vero che in voi scorre il sangue dei Milziadi e dei Temistocli, siate eredi delle loro virtù... Milziadi vinceva i Persi a Maratona, Temistocle vinceva a Salamina, ma dal campo non passarono essi al patibolo, da soldati non divennero carnefici, e Temistocle, volto in esilio, veniva umanamente accolto da Serse che aveva sconfitto. [...] Marco Botzari, che voi piangete, era fortissimo uomo, ma era umano, era giusto, era magnanimo: e dal cielo, ov’egli abita, vedrà il pietoso atto, e si rallegrerà della vostra virtù.”

²³¹ Στο ίδιο, σ. 185.

Συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον εντοπίζεται στους δύο πρώτους στίχους: αυτοί προέρχονται από το αδημοσίευτο ποίημα του Brofferio, *La battaglia di Navarino*, το οποίο παρουσιάζεται στο παρόν πόνημα. Εδώ, πολλά χρόνια μετά, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει το στίχο που δεν κατάφερε να εκδώσει, αναφερόμενος και στις δύο περιπτώσεις στον λόρδο Βύρωνα.

Ύστερα από την αναφορά στο Βύρωνα, ο Brofferio επιστρέφει στη γη της Αιτωλοακαρνανίας, όπου μια οικογένεια περιθάλπει έναν άντρα σε κακή κατάσταση· είναι ντυμένος μισός Έλληνας και μισός Οθωμανός, αλλά καθησυχάζει τη μητέρα, το μικρό γιο και τον πεθερό της, λέγοντας ότι γλίτωσε έτσι ντυμένος από τη μάχη που έγινε κοντά στον Αράκυνθο. Ωστόσο υπάρχει ανησυχία για την αλήθεια που κρύβει, η οποία αποκαλύπτεται όταν καταφτάνει ο σύζυγος της γυναίκας που πολεμούσε στην ίδια μάχη: ο άγνωστος άντρας είναι ο προδότης της πατρίδας, ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, ο οποίος σπεύδει να φύγει από το σπίτι για να γλιτώσει.

Το επόμενο επεισόδιο αφορά στο θάνατο του λόρδου Βύρωνα, μετά από πολυήμερη ασθένεια, στο Μεσολόγγι· ο χαμός του μεγάλου φιλέλληνα συνοδεύεται από εθνικό πένθος και αναγνώριση της τεράστιας προσφοράς του στην πατρίδα. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η εντύπωση που επιτυγχάνει ο Brofferio με την μεγάλη αντίθεση που χρησιμοποιεί σε αυτήν τη *σκηνή*, θέτοντας από τη μία την αρωγή ενός «ξένου», του Βύρωνα, στην Ελλάδα, και από την άλλη την προδοσία ενός Έλληνα, του Βαρνακιώτη, προς την ίδια του την πατρίδα.

Η *σκηνή* κλείνει με τα αδέρφια του Μάρκου Μπότσαρη, Αγγελική και Κωνσταντίνο, να περπατούν κοντά στο Μεσολόγγι, στην περιοχή του Αράκυνθου. Εκεί ο ήχος του κανονιού τους ειδοποιεί για την απώλεια του Βύρωνα και τους θυμίζει το χαμό του ένδοξου αδερφού τους. Ξάφνου, συνειδητοποιούν ότι από μια σπηλιά φτάνει μια πονεμένη φωνή. Τρέχουν και βρίσκουν βαριά τραυματισμένο και με παραμορφωμένο πρόσωπο έναν εχθρό· τον βοηθούν κι έπειτα ο Κωνσταντίνος προτρέπει την αδερφή του να φύγουν για να αποφύγουν την ατιμία. Τότε, ο ετοιμοθάνατος άντρας φωνάζει την Αγγελική με το όνομά της: είναι και πάλι ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, ο σύζυγός της, ο οποίος βρίσκεται σε ντελίριο, έχοντας συνείδηση πια της προδοσίας λίγο πριν το θάνατο. Έτσι, η ατιμασμένη σύζυγος σηκώνει το βαρύ φορτίο να δίνει μια τελευταία γουλιά νερό στον άνθρωπο που αγάπησε, ο οποίος πεθαίνει στα χέρια της. Τα δύο αδέρφια θάβουν τον προδότη και, βγαίνοντας ξανά

“È desso, è quel magnanimo, quell’immortal Britanno, che a te popolo oppresso consacrò prima il canto e poi sè stesso.”

στο φως του ήλιου, βλέπουν να βγαίνει από το Μεσολόγγι το καράβι με τις στάχτες του λόρδου Βύρωνα: ο θλιβερός θάνατος του προδότη σε αντιπαραβολή με τον ένδοξο αποχαιρετισμό του αλτρουιστή φιλέλληνα.

Τέλος, στις *Σημειώσεις*, υπάρχουν επίσημα διπλωματικά έγγραφα για τις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Μεγάλων Δυνάμεων,²³² καθώς και ένας σημαντικός αριθμός σελίδων με ιστορικές αναφορές στη ζωή και το έργο του λόρδου Βύρωνα σε σχέση με την Ελληνική Επανάσταση.²³³

7^η σκηνή: Η εκδίκηση της σφαγής, Ψαρά, Μιαούλης²³⁴

Το σκηνικό της έβδομης *σκηνής* τοποθετείται στο παλάτι του Σουλτάνου, στην Κωνσταντινούπολη, όπου φτάνει από θαλάσσης ο Μεγάλος Βεζίρης. Ο θάνατος του λόρδου Βύρωνα έχει αναπτρώσει το ηθικό του τελευταίου, αλλά συγχρόνως φοβάται γιατί πρέπει να ανακοινώσει την ήττα του οθωμανικού στόλου στην Τένεδο από τους Ψαριανούς, υπό την ηγεσία του Κανάρη. Ο Σουλτάνος αντιμετωπίζει ψύχραιμα το πλήγμα, εκπλήσσεται όμως από το μικρό μέγεθος των Ψαρών και διατάζει την άμεση καταστροφή τους, καθώς και ολόκληρου του ελλαδικού χώρου, ως αντίποινα.

Η παραπάνω απόφαση του Σουλτάνου δίνει την ευκαιρία στον Brofferio να εξετάσει το ρόλο των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αγγλία, Αυστρία, Γαλλία, Ρωσία) στον πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, κάνοντας μια έμμεση κριτική στη στάση τους. Οι ηγέτες των τεσσάρων χωρών παρουσιάζονται ως φίλα κείμενες μιας κλιμάκωσης του πολέμου, προς εξυπηρέτηση διαφορετικών συμφερόντων. Ως εφαρμοστής του σχεδίου εξολόθρευσης των Ελλήνων ορίζεται ο Μεχμέτ Αλή Πασάς, αντιβασιλέας του Σουλτάνου στην Αίγυπτο. Αφού γίνεται εκτενής αναφορά στα γεγονότα που έφεραν τον Μεχμέτ Αλή στην εξουσία, τον βλέπουμε να υπακούει με ευλάβεια στο φερμάνι του Σουλτάνου, στέλνοντας τον γιό του, Ιμπραήμ Πασά, σε εκστρατεία στην Πελοπόννησο με σκοπό την απόλυτη καταστροφή.

Το νέο της εναντίον τους εκστρατείας φτάνει στα Ψαρά, όπου όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι προσφέρουν δυναμικά και αγόγγυστα τις υπηρεσίες τους για την οχύρωση του

²³² Στο ίδιο, σσ. 201-204.

²³³ Στο ίδιο, σσ. 204-223.

²³⁴ Στο ίδιο, σσ. 224-271. *Parte settima: l'eccidio vendicato, Psara, Miauli*

νησιού. Ο αγωνιστής-ποιητής Ηλιόπουλος δουλεύει νυχθημερόν για την οχύρωση ενός δύσβατου σημείου στη στεριά του νησιού. Στο πέραςμα των ημερών παρατηρεί ότι ο Αλβανός αρχηγός Kota, ο οποίος επιβλέπει τις οχυρωματικές εργασίες, λιγοστεύει ολοένα και περισσότερο τα εργατικά χέρια, δηλώνοντας ότι υπάρχουν περισσότερες ανάγκες στην πόλη των Ψαρών. Αντιλαμβάνεται, επίσης, μια ενδεχομένως ύποπτη συνομιλία του αρχηγού με το πρωτοπαλικάρό του. Ακολουθεί η συνάντηση των ηγετών του νησιού, όπου οι προύχοντες καλούνται να χαράξουν τη στρατηγική της μάχης απαντώντας σε ένα δίλημμα: εξαπόλυση επίθεσης με τα πλοία ή άμυνα από στεριάς όταν φτάσει ο στόλος; Ο Κανάρης παίρνει το λόγο και εξυμνεί τη φύσει ανωτερότητα των Ελλήνων στις θαλάσσιες μάχες, σε αντίθεση με την αδυναμία των Οθωμανών, οι οποίοι υποστηρίζονται από τις Μεγάλες Δυνάμεις:

«Ο Μουσουλμάνος [...] αν δεν τον συνέτρεχε ο Μπαταβός, ο Ρώσος, ο Βρετανός, δεν θα άντεχε ούτε τη λάμψη των ματιών μας. Εμείς αντίθετα είμαστε γεννημένοι, μεγαλώσαμε, ζήσαμε στη θάλασσα.»²³⁵

Ξανά εδώ ο Brofferio αφήνει αιχμές για τη δράση των σημαντικότερων ευρωπαϊκών χωρών κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Στη συνέχεια της συνάντησης των ηγετών του νησιού, ο αρχηγός Kota εξαπολύει έναν πύρινο λόγο, αντίθετο από εκείνον του Κανάρη, στον οποίο στηρίζει την άμυνα από τη στεριά· υμνεί το θάρρος των Ελλήνων και τους εξισώνει με τους αρχαίους Σπαρτιάτες:

«Οι Σπαρτιάτες, των οποίων περήφανα δηλώνουμε απόγονοι, ποτέ δεν θέλησαν να υψώσουν τείχη στην πόλη τους· εκείνοι ήξεραν να την προστατεύουν με τα στήθη τους, ήξεραν να την υπερασπίζονται με τα χέρια τους· κι εμείς που πέρα από τα στήθη και τα χέρια μας έχουμε και την προστασία των υδάτων, των τειχών, των βράχων, θα διστάσουμε εμείς να δεχτούμε τη μάχη που μας προσφέρεται σ' αυτήν τη γη;...»²³⁶

Ως αποτέλεσμα αυτού του λόγου, οι προύχοντες πείθονται για τη μάχη στη στεριά, ενώ ο Ηλιόπουλος αλλάζει γνώμη και συγχαίρει τον Kota για την ένθερμη ελληνική του ψυχή.

Ωστόσο, η προδοσία δεν αργεί να γίνει αντιληπτή: αν και αρχικά ο οθωμανικός στόλος αντιμετωπίζεται αποτελεσματικά από τους ανδρειωμένους μαχητές των Ψαρών, η απόβαση γίνεται στην πλευρά που υπερασπίζονται οι άντρες του Kota, οι οποίοι δεν

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 239.

“Il Musulmano [...] se a lui non soccorresse il Batavo, il Russo, il Britanno, non sosterrebbe neppure il lampo de' nostri sguardi. Noi all'opposto siamo nati, siamo cresciuti, vissuti siamo sul mare.”

²³⁶ Στο ίδιο, σσ. 241-242.

“Gli Spartani di cui ci vantiamo figliuoli non vollero mai cingere di mura la città loro; essi sapevano proteggerla coi loro petti, sapevano difenderla colle loro braccia; e noi che oltre alla difesa dei petti e delle braccia abbiamo la difesa delle acque, delle mura, delle rocche, noi esiteremo ad accettare la battaglia che in questo suolo ci viene offerta?...”

προβάλλουν καμία αντίσταση. Έτσι, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Ηλιόπουλου και των λίγων αντρών του που πέφτουν ηρωικά, το κάστρο του νησιού πέφτει στα χέρια των Οθωμανών. Οι μέχρι τότε νικητές Έλληνες αντιλαμβάνονται την επερχόμενη ήττα, καθώς δέχονται επίθεση από την πλευρά του κάστρου· η μάχη είναι άνιση, αλλά όλοι προσπαθούν με αυταπάρνηση να αντισταθούν, μέχρι να βρουν το θάνατο. Στο τέλος μένουν ελάχιστοι, με αρχηγό τον Κανάρη, ο οποίος ανοίγει πέρασμα στο βουνό και φτάνει σε ένα ύψωμα όπου βρίσκει ελάχιστους επιζώντες, μεταξύ των οποίων τη σύζυγο και το γιο του.

Ο Κανάρης εμπνέει τους εναπομείναντες αγωνιστές να βρουν τρόπο να φτάσουν στην ηπειρωτική Ελλάδα για να ειδοποιήσουν τους υπόλοιπους Έλληνες και να ζητήσουν βοήθεια. Στην προσπάθειά τους αυτή, βλέπουν τα σημαντικά σημεία του νησιού να καίγονται και καταβάλλονται από τον πόνο, ακόμα και ο ίδιος ο Κανάρης που ξεσπά σε κλάματα. Στο σημείο αυτό ο Brofferio ξεφεύγει από την αφήγηση της ιστορίας και κάνει αναφορά σε ένα ζήτημα της εποχής του: την αγάπη για την πατρίδα. Μιλά για τη φύση της πατρίδας και την αμφισβήτησή της από τους ορθολογιστές. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφει τη σημασία της πατρίδας ως εξής:

«γιατί σε αυτήν ζουν οι αυταπάτες σας, αυτή αντανακλά τα όνειρα της ύπαρξής σας, για αυτήν η καρδιά σας ανοίχτηκε πρώτη φορά σε μια ασυνείδητη γλύκα, κι ο άνθρωπος για να ζήσει έχει ανάγκη τη στοργή για τον τόπο όπου κατοικεί, και τα συναισθήματα στοργής για το πρωινό της ζωής είναι τα μόνα που τον ακολουθούν στον τάφο.»²³⁷

Η αναφορά στις «αυταπάτες» («illusioni») μπορεί να θεωρηθεί ως νύξη στις θεωρίες των σύγχρονών του λογοτεχνών Ugo Foscolo και Giacomo Leopardi, σχετικά με την αναζήτηση της ευτυχίας.²³⁸

Μετά τη σύντομη παρέκβαση, ο συγγραφέας συνεχίζει την αφήγηση για τα τεκταινόμενα στο νησί των Ψαρών. Οι λίγοι Έλληνες καταφέρνουν να πιάσουν μια ομάδα κατακτητών στον ύπνο, τους αποδεκατίζουν και παίρνουν τις φορεσιές τους για να ξεγελάσουν τους υπόλοιπους. Συγχρόνως, βρίσκουν τον προδότη Kota σε κακή κατάσταση,

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 250.

“chè in essa vivono le vostre illusioni, da essa vi sono rappresentati i sogni della vostra esistenza, per essa il vostro cuore si aprì la prima volta a inconsapevoli dolcezze, e l'uomo ha bisogno per vivere di affezionarsi ai luoghi che abita, e le affezioni del mattino della vita sono le sole che lo seguono nella tomba.”

²³⁸ Ο Foscolo ορίζει ως *αυταπάτες* τις θετικές αξίες της ζωής, όπως τη φιλία, τον έρωτα, τη γυναικεία ομορφιά, την τέχνη, τη λογοτεχνία, οι οποίες οδηγούν στην ευτυχία, αλλά είναι δύσκολο να επιτευχθούν. Ο Leopardi ορίζει ως *αυταπάτες* τις μικρές λάμψεις ζωής, όπως ο έρωτας, που δίνουν στιγμιαία ευτυχία, αλλά για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και με αντάλλαγμα τον πόνο· βλ. Giulio Ferroni, *Profilo storico della letteratura italiana*, vol. II, Einaudi Scuola, Milano 1992, σσ. 574 & 667.

παραμορφωμένο από τις πληγές, και τον αφήνουν να πεθάνει μόνος από την πείνα και τα τραύματά του, μη θέλοντας να βοηθήσουν ένα μίasma.

Στο μεταξύ, η Οθωμανική στρατιά έχει χαλαρώσει αρκετά και μόνο μερικοί σκοποί επιτηρούν, παρατηρώντας μια μεγάλη φωτιά να κατακαίει τα πτώματα στην παραλία. Ένα πλοίο πρόκειται να αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη, όπου θα αναγγείλει τη νίκη. Μια Ελληνίδα, η όμορφη Ειρήνη, κλαίει πάνω στο πτώμα του πατέρα της. Ένας Αιθίοπας στρατιώτης κι ένας Γενίτσαρος λογομαχούν για χάρη της· ο πρώτος θέλει να την διακορεύσει και ο δεύτερος να την πουλήσει σε σκλαβοπάζαρο. Τη στιγμή που ο πρώτος με τη βία την σέρνει παράμερα, εμφανίζονται οι μεταμφιεσμένοι Έλληνες και σώζουν το κορίτσι. Ο Κανάρης και οι υπόλοιποι Ψαριανοί καταφέρνουν να καταλάβουν ένα μεγάλο πλοίο, χωρίς να αποφύγουν όμως να θρηνήσουν θύματα, μεταξύ αυτών και την Ειρήνη. Το πλοίο ξανοίγεται με κατεύθυνση την Ύδρα, με την ελπίδα του Κανάρη να λάβει βοήθεια από τον Μιαούλη.

Ο στόλος του Μιαούλη, με τη βοήθεια όλων των μεγάλων αγωνιστών, σπεύδει πράγματι για την απελευθέρωση των Ψαρών. Οι Οθωμανοί εγκαταλείπουν με τα καράβια τους, ενώ όσοι βρίσκονται στη στεριά βρίσκουν το θάνατο από ελληνικά χέρια. Ωστόσο, το νησί είναι πια ένα μεγάλο νεκροταφείο που δεν θυμίζει πια τίποτα από την παλιά του κατάσταση. Οι ναυμαχίες συνεχίζονται σε όλο το Αιγαίο εναντίον και του αιγυπτιακού στόλου: οι ελληνικές δυνάμεις, με εξέχουσες προσωπικότητες τους Κανάρη και Μιαούλη, κατορθώνουν να διώξουν τις οθωμανικές δυνάμεις από τη θάλασσα και να κρατήσουν ζωντανό τον αγώνα.

Στις *Σημειώσεις* παρατίθενται αυθεντικά έγγραφα που σχετίζονται με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την ανάμειξή τους στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο.²³⁹

8^η σκηνή: Εμφύλιος πόλεμος, Ναύπλιο, Κολοκοτρώνης²⁴⁰

Στην όγδοη *σκηνή* μεταφερόμαστε στο Άργος. Ο Brofferio βρίσκει την ευκαιρία να μιλήσει για τη γη με την τόση σημασία για την ελληνική αρχαιότητα, η οποία έχει χάσει την αίγλη της, αλλά και για τις Μυκήνες, την πύλη των Λεόντων και τον Αγαμέμνονα:

²³⁹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. I, ό.π., σσ. 264-271.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 272-336. *Parte ottava: guerra civile, Nauplia, Colocotroni*

«Άργος, η γη των Ατρείδων, η πόλη μπροστά στην οποία ο Πανσανίας στεκόταν εμβρόντητος από τον θαυμασμό, να την στους πρόποδες αυτού του βουνού... Αλλά τα μάτια μας μάταια την αναζητούν: εδώ από το Άργος έμειναν μόνο το όνομα και η σκιά.[...] Βγαίνεις από την πύλη των Λεόντων, πάνω στην οποία μπορείς να θαυμάσεις το αρχαιότερο γλυπτό κείμενο για το οποίο περηφανεύεται η Ευρώπη... κι αυτές είναι οι Μυκήνες, η πρωτεύουσα του βασιλέα των βασιλέων... Ποιος θα μου υποδείξει το ανάκτορο του Αγαμέμνονα;... Το ανάκτορο δεν υπάρχει πια εδώ και πολύ καιρό: υπάρχει ακόμα ο τάφος.»²⁴¹

Οι αναφορές στην περιοχή συνεχίζονται και με μυθολογικό ενδιαφέρον, καθώς ο συγγραφέας θυμάται το Ηρακλή και τη Λερναία Ύδρα:

«Ηρακλή, εσύ που είσαι;... Η Λερναία Ύδρα ξαναγεννήθηκε· τα επτά της κεφάλια έγιναν επτακόσια... Ηρακλή, Ηρακλή, εσύ που είσαι;»²⁴²

Αφού κάνει αναφορά και σε άλλα μυθολογικά πρόσωπα ή μέρη της ευρύτερης περιοχής (Τροιζήνα, Επίδαυρος, Πέλοπας, Θησέας, Ιππόλυτος, Φαίδρα, κ. ά.), μιλά και για το Ναύπλιο, έδρα της ελληνικής κυβέρνησης εκείνη την περίοδο.²⁴³

Η δράση επιστρέφει στο Άργος και συγκεκριμένα στα τείχη του κάστρου του. Εκεί επικρατεί μια περίεργη ατμόσφαιρα. Βλέπουμε τον Πέτρο Λάσκαρη να αμφιταλαντεύεται αν θα πρέπει να ηγηθεί μιας συνωμοσίας εναντίον της κυβέρνησης, πυροδοτώντας έναν εμφύλιο πόλεμο μεσοσύνης της Επανάστασης. Ο Brofferio στο σημείο αυτό κάνει μια πολιτική νύξη, καθώς η εξουσία φαίνεται να περνά στα χέρια επιτήδειων πολιτικών, και όχι εκείνων που χύνουν το αίμα τους για την πατρίδα. Ο Λάσκαρης αποφασίζει τελικά και εμπιστεύεται την απόφαση του να συνωμοτήσει στον γιο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Πάνο. Ο τελευταίος είναι υπό την προστασία του Λάσκαρη όσο ο πατέρας του βρίσκεται στην πολιορκία της Πάτρας· ο Λάσκαρης θεωρεί ότι το πρωτοπαλικάρό του θα σταθεί στο πλάι του. Όμως η απάντηση είναι αρνητική και ο Πάνος συγκεντρώνει συναγωνιστές του για να εμποδίσουν την ανθελληνική πράξη. Όλοι μαζί κινούνται προς το αρχηγείο για να συλλάβουν τον Λάσκαρη, πιστεύοντας ότι θα χρειαστεί να δώσουν μάχη. Ωστόσο, προς μεγάλη τους έκπληξη όλοι οι συνωμότες τούς επιτρέπουν να φτάσουν στον προορισμό τους. Εκεί η έκπληξη θεριεύει, αφού είναι παρών και φανερώνεται ως αρχηγός της συνωμοσίας ο ίδιος ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 273.

“Argo, la terra degli Atridi, la città dinanzi alla quale Pausania stavasi percosso da ammirazione, eccola a piè di questo monte... Ma i nostri occhi la cercano invano: qui di Argo è solo il nome e l'ombra. [...] Vi si esce per la porta dei Leoni, sulla quale si ammira il più antico brano di scultura che vanti l'Europa... e questa è Micene, la capitale del re dei re... Chi mi addita la reggia di Agamemnone?... La reggia non esiste più da gran tempo: esiste ancora la tomba.”

²⁴² Στο ίδιο, σ. 274.

“Ercole dove sei tu?... L'Idra è rinata; le sue sette teste diventarono sette cento... Ercole, Ercole dove sei tu?”

²⁴³ Στο ίδιο, σσ. 272-276.

Έπειτα από την απρόσμενη τροπή, ο Πάνος Κολοκοτρώνης αρνείται τη συμμετοχή στη συνωμοσία, με αποτέλεσμα ο πατέρας του να τον φυλακίσει. Ο Λάσκαρης βλέπει τη διστακτικότητα του στρατηγού να κηρύξει τον εμφύλιο πόλεμο, φοβούμενος ότι ο γιος του θα βρεθεί έρμαιο της οργής των συνωμοτών. Έτσι, μεθοδεύει την απόδραση του Πάνου. Στόχος του είναι να ωθήσει τον Κολοκοτρώνη σε δράση, ενώ παράλληλα να στείλει να ακολουθήσουν και να βγάλουν από τη μέση τον γιο του. Πράγματι, ο Πάνος καταφέρνει να αποδράσει και φεύγει έφιππος με κατεύθυνση τον Πύργο, μέσω του οποίου να κατορθώσει να φτάσει στην Πάτρα, για να βοηθήσει στην εκεί πολιορκία. Ο νέος κινείται με άγνοια κινδύνου και με σημαία τα υψηλά ιδανικά του.

Πριν τη συνέχεια της δράσης, και εφόσον βρισκόμαστε πια στην Ηλεία, ο Brofferio δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί εν συντομία στον Αλφειό ποταμό και τη σύνδεσή του με τη μυθολογία.²⁴⁴

Επιστρέφοντας στη ροή της ιστορίας, ο Πάνος συναντά έναν βοσκό, ο οποίος προσφέρεται να τον συνοδεύσει στον Πύργο, αφού πρώτα διανυκτερεύσουν σε ένα χάνι. Καθώς προχωρούν, ο Πάνος αρχίζει να υποπτεύεται τον βοσκό, καθώς του θυμίζει έναν ναυτικό που νωρίτερα του είχε υποδείξει λανθασμένη πορεία. Αν και αντιλαμβάνεται τις υποψίες του Πάνου, ο βοσκός συνεχίζει να είναι ήρεμος. Το ταξίδι τους προχωρά και φτάνουν σε ένα άλσος, την Άλτι, δηλαδή την Αρχαία Ολυμπία· ο συγγραφέας παρουσιάζει τον σημαντικό τόπο της λατρείας του Δία, λίκνο θρησκείας, τεχνών, προσωπικοτήτων και τόπο διεξαγωγής των Ολυμπιακών αγώνων:

«Την εποχή που ο Δίας χαμογελούσε στην Ελλάδα [...] υψωνόταν ένα δασάκι με πεύκα και ελιές που οι αρχαίοι αποκαλούσαν με το όνομα Άλτις.

Στο δάσος αυτό ό, τι πιο όμορφο, σπάνιο και θαυμαστό διέθεταν οι τέχνες, η θρησκευτική λατρεία και η δόξα των Ηλείων. Εδώ το Γυμνάσιο, εδώ το Πρυτανείο, εδώ ο Ιππόδρομος, εδώ οι ναοί του Δία, της Ήρας και της Εστίας, εδώ τα αγάλματα των νικητών στα αθλήματα, εδώ το άγαλμα του πατέρα του Ολύμπου, θεϊκό έργο ενός θνητού: του Φειδία.

Στη σκιά αυτών των ιερών φυτών, βασανισμένος από την εξορία έβρισκε καταφύγιο ο κουρασμένος Ξενοφώντας μετά την επιστροφή των μυρίων»²⁴⁵

²⁴⁴ Δήμητρα Μήττα, «Αλφειός (Άρτεμη, Αρέθουσα)», διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/water/page_004.html, [Ημ. πρόσβασης: 07-04-2020].

²⁴⁵ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. I, ό.π., σ. 289.

“Nel tempo in che Giove sorrideva alla Grecia [...] sorgea quivi un boschetto di pini e di olivi che gli antichi denominavano l’Alti.

Η στιγμή είναι υποβλητική, αλλά τα χρονικά περιθώρια στενεύουν για τους ταξιδιώτες, οι οποίοι προχωρούν. Σε μια στιγμή ο φόβος του Πάνου κορυφώνεται, όταν ακούει το σφύριγμα του συντρόφου του και πιστεύει ότι θα εμφανιστούν κι άλλοι άντρες για να του επιτεθούν. Στην πραγματικότητα ο βοσκός καλεί έναν βαρκάρη για να τους περάσει στην απέναντι όχθη του ποταμού. Ο βαρκάρης είναι μια περίεργη φιγούρα· ο Brofferio, δια στόματος βοσκού, τον παραλληλίζει με τον βαρκάρη των ψυχών του Κάτω Κόσμου, Χάροντα, σε μία ακόμη αναφορά στην αρχαία Ελλάδα:

«[...] ακούστε πως ο Χάρος μας ξέρει να κάνει αστεϊάκια...»²⁴⁶

Έτσι, οι ταξιδιώτες φτάνουν με ασφάλεια στην αντίπερα όχθη και κατευθύνονται στο χάνι που γνωρίζει ο βοσκός.

Στο χάνι υπάρχει αναφορά σε τρία γνωστά αρχαιοελληνικά ονόματα: ο πανδοχέας ονομάζεται Φιλοκτήτης (Filottete), η μαγείρισσα Βρισηίδα (Briseide), ενώ μαθαίνουμε ότι ο βοσκός λέγεται Αλκιβιάδης (Alcibiade). Η Βρισηίδα, σε αντίθεση με την ομώνυμη πανέμορφη νεαρή σκλάβα από την Ιλιάδα του Ομήρου, είναι μεγάλη σε ηλικία και τρομακτική στην όψη.²⁴⁷ Εκτός των ονομάτων, ο Brofferio μιλά και για τα χάνια, πανδοχεία για ανθρώπους και ζώα, ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Ελλάδας.²⁴⁸ Στη δράση τώρα, ο Πάνος Κολοκοτρώνης είναι πολύ επιφυλακτικός απέναντι στην παρέα, καθώς εξ αρχής αντιλαμβάνεται ένα μυστήριο κλίμα μεταξύ Φιλοκτήτη και Αλκιβιάδη. Παρ' όλα αυτά, κάθεται μαζί τους στο τραπέζι, αποφασισμένος να προσέχει κάθε κίνηση, να πιει ελάχιστα και να μην κοιμηθεί στιγμή. Η διάθεση είναι εύθυμη μεταξύ των συντρόφων, ώσπου κάποια στιγμή γίνεται αναφορά στη συνωμοσία των Ελλήνων εναντίον την ελληνικής κυβέρνησης· σταδιακά αποκαλύπτεται ο σκοτεινός ρόλος του Αλκιβιάδη και η σύμπραξή του με τους αποστάτες. Η αποκάλυψη όμως γίνεται τη στιγμή που ο Πάνος είναι ήδη υπό την επήρεια νάρκωσης από κάποιο φίλτρο της Βρισηίδας, με αποτέλεσμα να μην έχει καμία σωματική δύναμη. Οι δύο άντρες αναλύουν μπροστά του το σχέδιο του Λάσκαρη να θανατωθεί ο νεαρός και τον βγάζουν έξω από το πανδοχείο για να υλοποιήσουν τη διαταγή του αρχαιοποστάτη. Όμως, έξω περιμένει ο βαρκάρης με άλλα παλικάρια που επιτίθενται στους

In questo bosco si conteneva quanto di più bello e di più raro e di più splendido vantassero le arti, il culto e la gloria degli Elei. Quivi il Ginnasio, quivi il Pritaneo, quivi l'Ippodromo, quivi i templi di Giove, di Giunone, di Vesta, quivi le statue dei vincitori nelle palestre, quivi il simulacro del padre dell'Olimpo, divina opera di un figlio della terra: di Fidia.

All'ombra di queste sacre piante, percosso dall'esilio rifugiavasi lo stanco Senofonte dopo la ritirata dei diecimila;”

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 292. “[...] udite come il nostro Caronte sa trovare le argutezze...”

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 296.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 295.

αντάρτες. Η ανταλλαγή πυρών έχει ως αποτέλεσμα τον θάνατο του Φιλοκτήτη και του βαρκάρη. Συγχρόνως, ο Αλκιβιάδης τραυματίζεται σοβαρά και είναι περικυκλωμένος από τους πατριώτες, αλλά πριν πεθάνει προλαβαίνει και πληγώνει βάνουσα με το μαχαίρι του τον ανήμπορο Πάνο Κολοκοτρώνη.

Μία εβδομάδα μετά, ο Πάνος ξυπνά από έναν λήθαργο, σαν κόμα, και είναι αδύναμος αλλά ζωντανός. Μπροστά του έχει μια γυναίκα που τον προσέχει και τον έχει περιποιηθεί με μητρική φροντίδα όσο αναρρώνει. Η γυναίκα δεν του αποκαλύπτει τίποτα για το τι έχει γίνει ή πού βρίσκεται, ώστε να μην τον ταράξει. Εν τω μεταξύ, μαθαίνουμε από τον συγγραφέα πώς έχει διασωθεί ο Πάνος: παράλληλα με την δράση των συνωμοτών, ο Μαυροκορδάτος μαθαίνει για την εγκατάλειψη της Πάτρας από τον Κολοκοτρώνη και τον Κανέλλο Δεληγιάννη, αντιλαμβάνεται την προδοσία και προβαίνει σε δράσεις· μία από αυτές είναι να στείλει τον Κωνσταντίνο Μπότσαρη μαζί με την αδερφή του, Αγγελική, κοντά στην Ολυμπία. Έτσι, ο βαρκάρης που μεταφέρει τον Πάνο και τον Αλκιβιάδη φροντίζει να ενημερώσει τον Μπότσαρη, ο οποίος φτάνει εγκαίρως και σώζει τον Πάνο. Με τον τρόπο αυτόν ο Πάνος Κολοκοτρώνης φτάνει στα σίγουρα χέρια της γυναίκας που προαναφέραμε, η οποία δεν είναι άλλη από την Ελένη Μουρούζη. Από την Κωνσταντινούπολη έχει φτάσει τώρα κοντά στον Πύργο, ευνοούμενη της Αγγελικής Μπότσαρη, καταρρακωμένη από τη δοκιμασία του επικείμενου θανάτου του Αχμέτ, όπως είδαμε σε προηγούμενη σκηνή. Μαθαίνουμε επίσης ότι ο Αχμέτ, αφού γλίτωσε τον θάνατο από την παρέμβαση του Λόρδου Βύρωνα, βρέθηκε ξανά σε χέρια Οθωμανών από ανταλλαγή αιχμαλώτων. Αφού λοιπόν γνωρίζουμε τα νεότερα για την Ελένη και τον Αχμέτ, μαθαίνουμε ότι ο Πάνος Κολοκοτρώνης έχει ερωτευτεί την Ελένη και δεν θέλει να ξαναφύγει για τη μάχη. Ο Brofferio περιγράφει την ψυχική διάθεση του νέου, τονίζοντας την υπεροχή της δύναμης της αγάπης μπροστά σε εκείνη του πολέμου, με αναφορές στην αρχαία Ελλάδα, τις μάχες και τους μεγάλους στρατηγούς:

«Αυτός δεν μπορεί να φύγει... Μπορεί να σταθεί στα πόδια του, αλλά νιώθει ότι δεν μπορεί να σταθεί όρθιος για την πατρίδα... η καρδιά του έχει αλλάξει... Στη δόξα στέκεται απέναντι ο έρωτας... Η κορώνα του Μιλτιάδη, του Θεμιστοκλή, του Λεωνίδα του φαίνεται φυσικά όμορφη και επιθυμητή... αλλά τις δάφνες του Μαραθώνα, της Σαλαμίνας, των Θερμοπυλών, θα τις θυσιάζε όλες για ένα χαμόγελο της Ελένης... Δύστυχε!»²⁴⁹

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 306.

“Egli non può partire... Restituito alla salute sente di non essere restituito alla patria... il suo cuore è cangiato... Alla gloria fa contrasto l'amore... La corona di Milziade, di Temistocle, di Leonida gli sembra pur sempre bella e invidiabile... ma le palme di Maratona, di Salamina, delle Termopili sacrificherebbe pur tutte per un sorriso di Elena... Sventurato!”

Αμέσως μετά ο Πάνος κάνει ερωτική εξομολόγηση στην Ελένη, η οποία του αποκαλύπτει ότι αγαπά άλλον, ο οποίος μάλιστα είναι νεκρός - όπως εκείνη νομίζει. Ο Πάνος φεύγει σαν τρελός και περιπλανιέται, αποφασίζοντας να αυτοκτονήσει. Όταν όμως πέφτει σε ένα μεγάλο χαντάκι και βλέπει ότι θα πεθάνει αβοήθητος, σκέφτεται την αξία της ζωής και μετανιώνει. Για καλή του τύχη, τον σώζει ως από μηχανής θεός ένας καλόγερος. Ο Πάνος προσπαθεί μάταια να μάθει το όνομα του σωτήρα του, ο οποίος έχει καλυμμένο και το πρόσωπό του με κουκούλα, αλλά εκείνος αρνείται πεισματικά να το αποκαλύψει και φεύγει.

Ο ίδιος μοναχός αμέσως μετά εμφανίζεται στην Ελένη Μουρούζη και ζητά ακρόαση. Ύστερα από λίγο της αποκαλύπτει την ταυτότητά του: είναι ο Αχμέτ. Οι δύο νέοι ξανασμίγουν και, αφού η Ελένη συνειδητοποιεί το θαύμα, ο Αχμέτ της αποκαλύπτει τον έρωτα που νιώθει κι εκείνος, παρά τις αντιξοότητες και την έχθρα των λαών τους. Ενώ περιμένει την απάντηση της, μπαίνει στο σπίτι ο Πάνος και συντετριμμένος μαθαίνει ότι ο σωτήρας του είναι συνάμα η αιτία της δυστυχίας του. Απειλεί να τον σκοτώσει, όμως την τελευταία στιγμή φεύγει τρελαμένος.

Στη συνέχεια της σκηνής ο Brofferio αφήνει προσωρινά την πεζογραφική φόρμα και πλάθει ένα θεατρικό σκηνικό, με σκηνικές οδηγίες και διαλόγους μεταξύ αγωνιστών. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης βρίσκεται κοντά στην Τρίπολη και ενημερώνεται για τις εξελίξεις του εμφυλίου. Μετά την ενημέρωση, ο μεγάλος οπλαρχηγός αναλογίζεται την οδύνη του εμφυλίου και εύχεται να μπορούσε να διορθώσει τα πράγματα:

«Εκείνοι οι εχθροί ήταν Τούρκοι κι αυτοί είναι Έλληνες!... Το είπε ο Λόντος... αυτές οι λέξεις, γιατί δεν ξέρω, με έναν περίεργο τρόπο με τάραξαν... [...] Αχ, αν μπορούσα να ξαναγυρίσω πίσω! Αν το μπορούσα!...»²⁵⁰

Ο Brofferio επιμένει στην καταστροφική δύναμη ενός εμφυλίου πολέμου, ίσως ως υπενθύμιση στους συμπατριώτες του, μία προειδοποίηση για ένα κακό που θα μπορούσε να συμβεί στο μέλλον και σε εκείνους.

Ενώ λοιπόν ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης σκέφτεται όλα αυτά, δοξάζει τον γιο του για την καθαρή καρδιά και το εθνικό φρόνημα. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή φτάνει ο Πάνος. Τα πράγματα έχουν αλλάξει: ο γιος του είναι ένας άλλος άνθρωπος, πληγωμένος από τους Έλληνες που σχεδόν τον σκότωσαν, από την αγαπημένη του που αγάπησε έναν Τούρκο, από την ίδια τη ζωή που του αποκάλυψε το σκληρό της πρόσωπο. Ο Κολοκοτρώνης τρομάζει και

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 320.

“Quei nemici erano Turchi e questi sono Elleni!... Lo ha detto Londo... e queste parole, non so perchè, mi hanno stranamente conturbato... [...] Ah! se potessi ancora tornare addietro! se lo potessi!...”

τον καλεί να παραμείνει αγνός, να πολεμήσει εναντίον του, αλλά βλέπει ότι είναι μάταιος κόπος. Πατέρας και γιος σμίγουν και είναι έτοιμοι για τις επόμενες μάχες εναντίον Ελλήνων και Οθωμανών. Ο Γέρος του Μοριά πηγαίνει στη μάχη του Ακροκόρινθου και ο γιος του μένει στην Τρίπολη. Οι μάχες χάνονται για τους αποστάτες, ο Πάνος πεθαίνει και ο Κολοκοτρώνης παραδίδεται. Οι ηττημένοι αρχηγοί δικάζονται στο Ναύπλιο, όπου καταδικάζονται μεν για εσχάτη προδοσία σε εξορία, αλλά όχι σε θάνατο, λόγω αναγνώρισης της προσφοράς τους στην Επανάσταση.

Η σκηνή, μετά από το έντονο θεατρικό στοιχείο για πολλές σελίδες, τελειώνει χωρίς Σημειώσεις.

Εδώ τελειώνει και ο πρώτος τόμος του έργου.

9^η σκηνή: Η απόβαση, Σφακτηρία, Σουλεϊμάν μπέης και Santorre Santarosa²⁵¹

Ο δεύτερος τόμος των *Ελληνικών Σκηνών* ξεκινά με την ένατη σκηνή.

Ενώ πραγματοποιείται η θλιβερή μεταφορά του Κολοκοτρώνη στην εξορία, ο Ιμπραήμ με τον στόλο του βρίσκεται ανοιχτά της Κρήτης. Συζητά με τον Σουλεϊμάν μπέη, Γάλλο συνταγματάρχη,²⁵² για την πορεία που θα ακολουθήσουν. Αποφασίζουν να κατευθυνθούν στη Μεθώνη κι από εκεί να καταλάβουν σταδιακά όλη την Πελοπόννησο. Συγχρόνως, βλέπουμε έναν ναυτικό να κινείται φαινομενικά αδιάφορα στο καράβι, ακόμη και ανάμεσα στους μεγάλους αρχηγούς· λίγο μετά ανεβαίνει στο κατάρτι και, πριν προλάβουν να τον πιάσουν, βουτά στη θάλασσα. Το πλήρωμα τον αφήνει αδιάφορα να πνιγεί και ο στόλος ξεκινά για τις ακτές της Μεσσηνίας.

Βρισκόμαστε στο 1825 και η Ελλάδα προσπαθεί να οργανωθεί μετά από τόσον καιρό υποδούλωσης, πολέμου και αλληλοσπαραγμού. Το κράτος οργανώνεται σε επίπεδο διοίκησης, υγείας, παιδείας και πολιτισμού, αλλά και δικαιοσύνης, με σύνταξη Ποινικού Κώδικα. Μέσα στο καλό κλίμα που δημιουργείται, φτάνει η φήμη για τον οθωμανικό στόλο που κινείται προς την Πάτρα. Οι δυνατότητες όμως είναι περιορισμένες και οι στρατιωτικές δυνάμεις λίγες και διασκορπισμένες. Τότε, φτάνει στο Ναύπλιο ένας ταλαιπωρημένος νεαρός

²⁵¹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π, σσ. 5-40.

Parte nona: lo sbarco, Sfacteria, Soliman bey e Santorre Santarosa

²⁵² Α. Ζενάκος, «Μανιάκι 1825», διαθέσιμο στο:

<<https://www.tovima.gr/2008/11/24/archive/maniaki-1825/>>, [Ημ. πρόσβασης: 09-04-2020].

άντρας και ζητά ακρόαση από τον πρόεδρο του Εκτελεστικού,²⁵³ Κουντουριώτη. Αποκαλύπτει το σχέδιο του Ιμπραήμ και ότι φτάνει από ώρα σε ώρα στη Μεθώνη με πολυπληθή στόλο και άντρες. Μπροστά στη δυσπιστία που αντικρίζει, φανερώνει ότι είναι ο Νότης Τζαβέλας και ότι υπηρέτησε ως ναυτικός στην υπηρεσία των Αιγυπτίων ως κατάσκοπος. Έτσι, μπόρεσε να μάθει το σχέδιο του εχθρού και να το αποκαλύψει.

Ωστόσο, παρά τη γενναία προσπάθεια και κατάθεση του Νότη Τζαβέλα, χρόνος δεν υπήρχε. Ο Ιμπραήμ πατά πόδι στην Πελοπόννησο πριν προλάβουν να φτάσουν από τη θάλασσα ο Μιαούλης κι από την ξηρά ο Μπότσαρης κι ο Καραϊσκάκης. Ο Αιγύπτιος αρχηγός πολιορκεί το κάστρο του Ναβαρίνου,²⁵⁴ αλλά η αντίσταση είναι ισχυρή. Στο μεταξύ σπεύδουν πράγματι σε βοήθεια ο Μιαούλης, η Μπουμπουλίνα, ο Καραϊσκάκης και άλλοι αγωνιστές. Ο Κουντουριώτης έχει γίνει αρχηγός του στρατού και δικτάτορας με ψήφισμα, για να συντονίσει τον αγώνα. Οι μάχες είναι άνισες μπροστά στη στρατιά του Ιμπραήμ, αλλά οι Έλληνες αντέχουν. Ο Σουλεϊμάν μπέης προτείνει την κατάληψη της Σφακτηρίας, της βραχονησίδας μπροστά στο Ναβαρίνο. Η ηπειρωτική Ελλάδα έχει καταληφθεί από στρατιές Οθωμανών, Αιγυπτίων και άλλων συμμάχων τους, αφού οι Έλληνες μοιάζουν εγκαταλελειμμένοι από τους Ευρωπαίους πολιτικούς· δεν τους αφήνουν πια να βοηθηθούν από τους Φιλέλληνες, που τόσο συνετέλεσαν αρχικά στην επιτυχία της Επανάστασης, αλλά επιτρέπουν βοήθεια προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Brofferio εκφράζει την πικρία του με αυτά τα λόγια, υπενθυμίζοντας ίσως και την εγκατάλειψη της Ιταλίας από συμμάχους:

«Οι φιλέλληνες που στην αρχή είχαν σπείσει με αυθόρμητο όρκο να πολεμήσουν για τη γη του Ομήρου, είχαν σχεδόν όλοι χαθεί από οθωμανικά σιδηρικά· και στην Ευρώπη ήταν πολύ προσεκτικοί να μην επιτραπεί σε υποτελείς τους να πάνε στην Ελλάδα, και το παράδειγμα του Βύρωνα, του Blaquière, του Normann, του Raybaud να μην επαναληφθεί.

Και όχι μόνο απαγορευόταν η βοήθεια προς την Ελλάδα, αλλά ευνοούνταν η αρωγή προς την Τουρκία.»²⁵⁵

²⁵³ Σύμφωνα με το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος που προκύπτει από την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, τα δύο ανώτατα όργανα είναι το *Εκτελεστικόν* και το *Βουλευτικόν*· βλ. [χ.σ.], «Το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος», διαθέσιμο στο: <<http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sid=1111455118816461458202>>, [Ημ. πρόσβασης: 20-04-2020].

²⁵⁴ Ενετικό όνομα της Πύλου.

²⁵⁵ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 19.

“I Filelleni che sul principio erano accorsi con spontaneo voto a combattere per la terra di Omero, quasi tutti erano caduti sotto il ferro Ottomano; ed in Europa si vegliava attentamente, acciocchè ai loro sudditi fosse impedita l'andata in Grecia, e l'esempio di Byron, di Blaquière, di Normann, di Raybaud non fosse rinnovato. E non solo impedivano i soccorsi alla Grecia, ma si favoreggiavano gli aiuti alla Turchia.”

Το ίδιο πρόβλημα αναδεικνύει με τον λόγο του και ο Παπαφλέσσας στο Ναύπλιο. Τότε, εμφανίζεται ενώπιον του Κουντουριώτη ο Ιταλός φιλέλληνας Santorre di Santa Rosa, απεσταλμένος του Μαυροκορδάτου. Ο Κουντουριώτης είναι αρχικά επιφυλακτικός απέναντι σε έναν αξιωματούχο που έχει διατελέσει Υπουργός Πολέμου στην Αγγλία, δεν δύναται να αντιληφθεί τις προθέσεις του. Ο Santa Rosa σπεύδει να διαλύσει τις αμφιβολίες και δηλώσει υποταγή ως απλός στρατιώτης στην υπηρεσία της Ελλάδας. Ο Brofferio χρησιμοποιεί τα λόγια του φιλέλληνα για να ενώσει και πάλι τις τύχες Ιταλίας και Ελλάδας, το κοινό παρελθόν και το φωτεινό παράδειγμα της δεύτερης για την πρώτη στο παρόν του Ιταλού συγγραφέα:

«[...] αλλά στην Ιταλία δεν έχω πια πατρίδα!... [...] Μα τι λέω! [...] Η Ιταλία είναι πάντα η σκέψη του μυαλού μου, είναι πάντα ο χτύπος της καρδιάς μου, και ο ενθουσιασμός που με οδηγεί να πολεμήσω για την Ελλάδα, είναι ενθουσιασμός ιταλικός, αφού αυτές οι δύο κλασικές πατρίδες πάντοτε είχαν κοινό πεπρωμένο, κοινές δόξες και κοινές δυστυχίες.»²⁵⁶

Μετά τα λόγια του αυτά, οι δισταγμοί του Κουντουριώτη αίρονται. Συγκινημένος ο τελευταίος, καλεί τον Παπαφλέσσα και του ζητά να συνοδεύσει τον Santa Rosa στη Σφακτηρία.

Λίγο καιρό μετά, η κατάσταση στο Ναβαρίνο και τη Σφακτηρία είναι δραματική. Οι ελληνικές δυνάμεις είναι ελάχιστες και η βοήθεια της Μπουμπουλίνας δεν φτάνει, πράγμα αδύνατο να συμβεί καθώς γίνεται γνωστός ο θάνατος της μεγάλης καπετάνισσας. Η απόβαση στη Σφακτηρία είναι γεγονός· οι ολιγάριθμοι αγωνιστές πεθαίνουν με τιμή. Τελευταίος πεθαίνει ο Santa Rosa. Ο Σουλεϊμάν μπέης του δίνει την ευκαιρία, ως Ευρωπαίος, να ασπαστεί τον Οθωμανισμό και να ζήσει, αλλά εκείνος φεύγει από τη ζωή δοξάζοντας τον Χριστό και την ελευθερία, τιμώμενος για πάντα από τους Έλληνες με την επιτύμβια στήλη προς τιμήν του στη Σφακτηρία.²⁵⁷

Στις *Σημειώσεις* υπάρχουν ιστορικές πληροφορίες για την Πύλο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση των Ελλήνων, για τους

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 21.

“[...] ma in Italia non ho più patria!... [...] Ma che dico? [...] L'Italia è sempre il pensiero della mia mente, è sempre il palpito del mio cuore, e l'entusiasmo che mi guida a combattere per la Grecia, è entusiasmo italiano, perocchè di queste due classiche terre furono in ogni età comuni i destini, comuni le glorie, comuni le sventure.”

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 28.

σημαντικότερους Φιλέλληνες, καθώς και για τη ζωή και το έργο του Santorre di Santa Rosa.²⁵⁸

10^η σκηνή: Ο φυλακισμένος, Η μονή του Προφήτη Ηλία, Γεώργιος Κουντουριώτης²⁵⁹

Η δέκατη *σκηνή* είναι ολόκληρη ένα σύντομο θεατρικό έργο που διαδραματίζεται στην Ύδρα, τόπο εξορίας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Η πρώτη πράξη τοποθετείται στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, όπου κρατείται ο εξέχων άντρας. Τον παρατηρεί να κοιμάται ο Stolbach, Γερμανός φιλέλληνας, ο οποίος στην πραγματικότητα είναι τουρκόφιλος. Αποστολή του είναι να ελευθερώσει τον Κολοκοτρώνη και να τον παραδώσει στους Οθωμανούς για να πολεμήσει στο πλευρό τους. Για να πετύχει το στόχο του, ο Stolbach δίνει ψεύτικες ελπίδες για γάμο στην Υάνθη, μια νέα που τον αγαπά, επειδή ο πατέρας της κρατά τα κλειδιά του κελιού του Κολοκοτρώνη. Εκείνη του λέει ότι ο πατέρας της γνωρίζει τη σχέση τους και ότι εγκρίνει το γάμο τους, αλλά ο Γερμανός ξεγλιστρά. Λόγω των πιέσεων που δέχεται, της τάξει γάμο, αλλά της ζητά μια θυσία που θα της ανακοινώσει αργότερα. Ο Γερμανός βλέπει την αποφασιστικότητα και την τόλμη της και την παρομοιάζει με αρχαία Σπαρτιάτισσα, σε μία ακόμα αναφορά στην αρχαία Ελλάδα.²⁶⁰ Έπειτα, μιλώντας με τον Κολοκοτρώνη, ο Stolbach τού ρίχνει το ηθικό λέγοντας ότι ο Κουντουριώτης έχει γίνει πανίσχυρος. Προσπαθεί να του δείξει το κύρος που έχει στους εχθρούς, μέχρι ότι φημολογείται απελευθέρωσή του από τον ίδιο τον Ιμπραήμ. Ο Κολοκοτρώνης δείχνει πατριωτισμό και θεωρεί ατιμωτική τέτοια περίπτωση. Το διάλογο των δύο αντρών διακόπτει ο Λύπαρης, ο πατέρας της Υάνθης, ο οποίος τους ενημερώνει για μεγάλη νίκη των Ελλήνων στη Μεθώνη, μετά την ήττα στη Σφακτηρία, καθώς ο Μιαούλης και οι άντρες του έκαψαν πολλά πλοία του Ιμπραήμ και τον έτρεψαν σε άτακτη φυγή στην Πελοπόννησο. Ο Κολοκοτρώνης παθιάζεται και συγχρόνως καταριέται που δεν μπορεί να βοηθήσει. Ο Stolbach δράττεται της ευκαιρίας της οργής του και αρχίζει ξανά την προπαγάνδα. Μαθαίνουμε επίσης από τον Λύπαρη ότι στο Ναβαρίνο επίκειται ταπεινωτική συνθηκολόγηση λόγω έλλειψης βοήθειας. Μετά το νέο αυτό, ο Stolbach αποκαλύπτει στον Κολοκοτρώνη ότι θα τον οδηγήσει μακριά από την εξορία, για να ηγηθεί του αγώνα στο Ναβαρίνο.

²⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 29-40.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 41-87. *Parte decima: il prigioniero, il monastero di Sant'Elia, Giorgio Cundurioti*

²⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 45.

Στη δεύτερη πράξη, μεταφερόμαστε σε ένα απομονωμένο σημείο σε παραλία του νησιού. Η Υάνθη περιμένει τον Stolbach, αλλά αντί αυτού εμφανίζεται ο πατέρας της. Η Υάνθη παρακολουθεί από απόσταση την εξής σκηνή: ένα καράβι φτάνει στην ακτή και αποβιβάζεται στην Ύδρα ο Κουντουριώτης. Ο Λύπαρης είναι ευτυχής που τον υποδέχεται. Ο Κουντουριώτης ζητά πληροφορίες για τον Stolbach και ο Λύπαρης λέει τα καλύτερα, ηρεμώντας τον Κυβερνήτη. Η Υάνθη, παρακολουθώντας τα τεκταινόμενα, διχάζεται ανάμεσα στην αγάπη της για τον Κουντουριώτη και το δηλητήριο που χύνει για αυτόν ο αγαπημένος της. Ο Stolbach εμφανίζεται και βεβαιώνεται από την Υάνθη ότι είδε πράγματι τον Κουντουριώτη. Της λέει ψέματα ότι ο τελευταίος ήρθε για να σκοτώσει τον Κολοκοτρώνη, με πρόφαση ότι τον μεταφέρει αλλού. Έτσι την ξεγελά για να τον βοηθήσει, ορκιζόμενος αιώνια αγάπη και γάμο: η θυσία για τον οποία είχε κάνει λόγο είναι να πάρει τα κλειδιά από τον πατέρα της και να φέρει τον Κολοκοτρώνη στο καράβι για να διαφύγουν από το νησί.

Στην τρίτη και τελευταία πράξη, σκηνικός χώρος γίνεται η περίφραξη της μονής. Ο Κολοκοτρώνης έχει πάρει άδεια να περπατήσει στον κήπο, κάτι που τον εκπλήσσει. Ανυπομονεί να φτάσει το βράδυ και να φύγει. Σύντομα αποκαλύπτεται όμως ότι το σχέδιο του Stolbach έχει γίνει γνωστό. Εμφανίζεται και ο Κουντουριώτης και ο Κολοκοτρώνης κατηγορείται για προδοσία, αλλά σύντομα ξεκαθαρίζει η κατάσταση και οι δύο άντρες δίνουν τα χέρια. Το διάταγμα για την απελευθέρωση του εξόριστου είναι μια νέα αρχή για την Ελλάδα και τη μάχη της για την ανεξαρτησία. Ο Stolbach ζητά να δικαστεί ως ξένος, αλλά η πληγωμένη και υπερήφανη Υάνθη τον σκοτώνει με μαχαίρι κι έπειτα αυτοκτονεί πέφτοντας στη θάλασσα.

Ο Brofferio στο επεισόδιο αυτό στέκεται πολύ στην υπερηφάνεια των Ελληνίδων, η τιμή των οποίων είναι η ίδια τους η ζωή. Επίσης, καταδεικνύει τη σημασία της προδοσίας ορισμένων ξένων, οι οποίοι παρουσιάζονται ως Φιλέλληνες και τελικά υπηρετούν άλλα συμφέροντα. Ίσως είναι μία ακόμα νύξη για την εποχή του και τους αγώνες της ανεξαρτησίας των ιταλικών εδαφών.

Οι *Σημειώσεις* παρέχουν πληροφορίες για δύο ζητήματα: τη δράση κλεφτών και αρματολών και τα έθιμα που σχετίζονται με το μυστήριο του γάμου στην Ελλάδα.²⁶¹

²⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 69-87.

11^η σκηνή: Ο πατέρας και ο αδελφός, Η λίμνη Λέρνη, Νικόλαος Παλάσκας και Ανδρέας
Μεταξάς²⁶²

Η ενδέκατη σκηνή ξεκινά στο Ναύπλιο. Παρά τις συνεχείς ήττες των Ελλήνων, η διάθεση των κατοίκων είναι εορταστική και χαρμόσυνη: ο Κολοκοτρώνης επιστρέφει από την εξορία. Τον υποδέχονται οι υπόλοιποι αγωνιστές που έχουν λάβει επίσης χάρη. Θερμός είναι ο διάλογος του μεγάλου αγωνιστή με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ενός εκ των Γερουσιαστών. Όλοι μιλούν για ομόνοια και καλούν ο ένας τον άλλον να ξεχάσουν τα παλιά, καθώς ο Αγώνας είναι μπροστά τους. Το άσχημο νέο που αμαυρώνει τη χαρά είναι ο χαμός του Παπαφλέσσα και η σφαγή στο Μανιάκι, καθώς και η αποτυχία του Μαυρομιχάλη να κρατήσει Μεσσηνία και Αρκαδία. Ο στρατός του Ιμπραήμ προχωρά και μόνη ελπίδα είναι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας τοποθετεί τη δράση στη Σπάρτη, κάνοντας μια παρουσίαση της ένδοξης αρχαιοελληνικής πόλης:

«[...] εκείνη η σειρά από χιονισμένες χαράδρες είναι ο Ταΰγετος, εκείνο το δύστυχο ποτάμι είναι ο Ευρώτας, εκείνο το δύστυχο χωριό... είναι η Σπάρτη! [...]

Κοιτάξετε... εδώ βρισκόταν ο μεγάλος χάλκινος ναός προς τιμήν της Χαλκιοίκου Αθηνάς όπου έβρισκε καταφύγιο ο Πausanίας... εδώ ήταν ο ναός της Αρείας Αφροδίτης, εδώ η Γερουσία, εδώ η Περσική Στοά, εδώ το στάδιο, εδώ ο ιππόδρομος, εδώ η αγορά... Σε αυτόν τον τόπο υπαγόρευε ο Λυκούργος τους νόμους του, σε αυτόν επέστρεφε ο Λύσανδρος δαφνοστεφανωμένος, εδώ πάλι ορκιζόταν ο Λεωνίδας να πεθάνει στις Θερμοπύλες με τους τριακόσιους, εδώ επίσης ο Μενέλαος έπαιρνε το χέρι της Ελένης, της πιο όμορφης από όλες τις Ελληνίδες.»²⁶³

Αμέσως μετά αντιπαραβάλλει την αρχαία αίγλη της πόλης με την τωρινή άθλια κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει. Τα ονόματα έχουν αλλάξει, ενώ ό, τι κοσμούσε τη Σπάρτη έχει καταστραφεί για τις ανάγκες των Οθωμανών, ώστε να κοσμήσει το μεγαλείο της έδρας τους, του Μιστρά:

«Αυτό το χωριό που ήταν η Σπάρτη ονομάζεται 'Μαγούλα'²⁶⁴, αυτό το ποτάμι που ήταν ο Ευρώτας ονομάζεται 'Βασιλοπόταμος'. οι πέτρες, τα μάρμαρα, οι χαλκοί των γερουσιών, των ναών, των ιπποδρόμων μετατράπηκαν για να κατασκευαστούν το παλάτι

²⁶² Στο ίδιο, σσ. 88-174. *Parte undecima: il padre e il fratello, il lago di Lerna, Nicolao Palasca e Andrea Metaxa*

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 98.

“[...] quella catena di neose balze è il Taigeto, quel povero fiume è l'Eurota, quel povero villaggio... è Sparta! [...] Mirate... qui sorgeva il gran tempio di bronzo dedicato a Minerva Chalciaecos dove ricoprava Pausania... qui era il tempio di Venere Armata, qui il Senato dei Geronti, qui il portico dei Persi, qui lo stadio, qui il circo, qui il foro... In questo loco dettava Licurgo le sue leggi, in questo ritornava Lisandro coronato di alloro, in quest'altro giurava Leonida di morire alle Termopili coi trecento, in quest'altro Menelao riceveva la mano di Elena, della più bella delle Greche donzelle.”

²⁶⁴ Έτσι ονομάζεται σήμερα ένα μικρό χωριό, ουσιαστικά προάστιο της διευρυμένης πόλης της Σπάρτης.

του Μπέη, το λουτρό του Βεζίρη, το χαρέμι του Πασά, και τα καφέ, και τα παζάρια, και τα τζαμιά μιας πόλης που κυβερνάται από τους Τούρκους στην οποία επιβλήθηκε η ονομασία Μιστράς. Ακόμα και τα ένδοξα ονόματα έχουν βαρύτητα για τους βάρβαρους κατακτητές!»²⁶⁵

Γίνεται έπειτα αναφορά στον Αλκμάνα, μοναδικό μεγάλο ποιητή της Σπάρτης· διότι χαρακτηριστικό της πόλης είναι μοναχά η πολεμική αρτιότητα που διαφυλάσσει την ανεξαρτησία, γεγονός που εμπνέει και τους τωρινούς αγωνιστές της Επανάστασης:

«[...] του Αλκμάνα, του μοναδικού ποιητή που είχε ποτέ η Σπάρτη [...]

Τι ήταν άραγε ένας ποιητής για τους Σπαρτιάτες;... Μισούσε εκείνος ο περήφανος λαός τα γράμματα και τις επιστήμες· κανένα ευγενές έθιμο, καμιά υψηλή μελέτη δεν θεωρούνταν άξια λόγου: ο Λακεδαιμόνας ήταν ένας στρατιώτης, τίποτε άλλο από έναν στρατιώτη, τίποτε περισσότερο από έναν στρατιώτη... Εκπαιδευόταν αυτός να κλέβει, μάθαινε να σφάζει, συνήθιζε να προδίδει· σκότωνε τα παιδιά του όταν γεννιούνταν με αδύναμα μέλη· στους πολέμους του η λεηλασία, ο αφανισμός και η πυρπόληση ήταν ύψιστο δικαίωμα... [...] Αλλά ποιος μπορεί να παραγνωρίσει το μεγαλείο ενός ελεύθερου λαού που θυσιάξε τα πάντα για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας του; [...]

Και πάλι ήταν αρκετή η ανάμνηση της λέξης Σπαρτιάτης για να ξαναφουντώσει στις κορφές του Ταϋγέτου και στις όχθες του Ευρώτα την ιερή φωτιά της ελευθερίας, καθώς ήχησε η ώρα της Ελληνικής Επανάστασης· και Κλέφτες, και Αρματολοί, και Παλικάρια έγιναν σε μια στιγμή αδέρφια, και έσφιξαν τα χέρια σε ανακωχή, και ορκίστηκαν με μια φωνή την καταστροφή του τυράννου και τη λύτρωση της πατρίδας.»²⁶⁶

Έτσι, παρά την προέλαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και την προσπάθεια στρατολόγησης Ελλήνων, δεν υπάρχει αποτέλεσμα. Το φρόνημα των Ελλήνων έχει αναπτρωθεί με την κάθοδο του Κολοκοτρώνη προς την Τρίπολη. Ο Brofferio κάνει αναφορά και στις ιστορίες που διηγούνται τα βράδια της ξεκούρασης γύρω από τις φωτιές οι άντρες, ιστορίες για πνεύματα, βρικόλακες και άλλα παρόμοια θέματα.²⁶⁷ Επίσης, γνωρίζουμε την ιστορία των αδερφών Παλάσκα: ο Νικόλαος Παλάσκας είναι ο μεγάλος

²⁶⁵ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σσ. 98-99.

“Questo villaggio che fu Sparta si chiama «Magula», questo fiume che fu l’Eurota si chiama «Vasilipotamo»; i sassi, i marmi, i bronzi dei senati, dei templi, dei circhi furono convertiti a costruire il palazzo del Bey, il bagno del Visir, l’harem del Bascià, e i caffè, e i bazar, e le moschee di una città governata dai Turchi a cui fu imposta la denominazione di Mistra. Anche i gloriosi nomi sono di peso ai barbari dominatori!”

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 99.

“[...] di Alcmano, del solo poeta che ebbe Sparta [...] Che era mai un poeta per gli Spartani?... Odiava quel fiero popolo le lettere e le scienze; nessun gentil costume, nessuno amabile studio era tenuto in pregio: il Lacedemone era un soldato, niente altro che un soldato, niente più che un soldato... Egli si addestrava a rubare, si esercitava a scannare, si avvezza a spargiurare; uccideva i suoi figli quando nascevano con deboli membra; nelle sue guerre il saccheggio, lo sterminio, l’incendio erano supremo diritto... [...] Ma chi è che possa disconoscere la grandezza di un libero popolo che tutto sacrificava alla conservazione della sua indipendenza? [...] E bastò di nuovo la memoria del nome Spartano a risvegliare sulle vette del Taigeto e sulle sponde dell’Eurota il sacro fuoco della libertà, allorchè suonò l’ora del Greco risorgimento; e Klefti, e Armatoli, e Palicari si conobbero a un tratto fratelli, e strinsero le destre al comun patto, e giurarono con unanime grido la distruzione del tiranno e la redenzione della patria.”

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 100.

αδερφός του Γρηγόριου, αλλά είναι συγχρόνως σαν πατέρα του. Είναι και οι δύο αγωνιστές. Ο Ανδρέας Μεταξάς, ηλικιωμένος αλλά ακόμη ενεργός πολεμιστής, έχει δώσει την κόρη του, Ανιεζίτσα, στον Γρηγόριο, με τον εξής όρο: αν τους πιάσουν Οθωμανοί, ο Γρηγόριος να την σκοτώσει και να σκοτωθεί. Ο Γρηγόριος βρίσκεται σε ανάρρωση κάπου στον Ταϋγετο μετά τη μάχη της Καλαμάτας. Η Ανιεζίτσα τον γιατροπορεύει, αλλά όταν τον βλέπει καλύτερα φεύγει για το λακωνικό χωριό Αμύκλες, όπου είναι το σπίτι τους, μαζί με έναν γιο τους. Σκοπός της είναι να βεβαιωθεί για την υγεία του πατέρα της, ο οποίος είναι επίσης πληγωμένος. Έτσι, ένα βράδυ, κατά τη συνήθεια τους και παρά την απουσία του Γρηγόριου, μαζεύονται στο σπίτι του διάφοροι αγωνιστές για να συζητήσουν τα τεκταινόμενα και να διηγηθούν ιστορίες. Πάνω στη συζήτηση ένας έμπειρος Μανιάτης τους λέει ότι δεν πρέπει να αποκλείουν την προδοσία για κανέναν. Ακούγοντας αυτά τα λόγια άπαντες θυμώνουν και δίνουν όρκο εκδίκησης σε όποιον προδώσει την πατρίδα για τον Ιμπραήμ. Αμέσως μετά δίνουν τον λόγο σε έναν Σπαρτιάτη με φήμη, πολυταξιδεμένο και με πέρασμα από την Κωνσταντινούπολη, να τους πει μια ιστορία.

Η ιστορία είναι η εξής: ένας ορεσίβιος βοσκός βρίσκει ένα ζώο που δεν μοιάζει με κάποιο άλλο και θεωρεί σκόπιμο να το πυροβολήσει. Το πληγώνει, αλλά εκείνο χώνεται σε μια σπηλιά. Ο βοσκός διαπιστώνει ότι είναι η σπηλιά του κυπαρισσιού, γνωστή για περίεργα πράγματα, όπως η ιστορία μιας απόκοσμης μαυροντυμένης γυναίκας που εμφανίζεται να βγαίνει από τη σπηλιά συνήθως κατά το σούρουπο. Τότε ένας δυνατός αέρας τον τινάζει και του προκαλεί φόβο για τη ζωή του. Ύστερα αρχίζει βροχή και δυνατό χαλάζι που τον σφυροκοπούν. Για να σωθεί λοιπόν μπαίνει στη σπηλιά. Εκεί, ένα αόρατο και δυνατό χέρι τον τραβάει στα βάθη μέσα σε σκοτάδι. Φτάνει σε ένα μέρος με λιγοστό φως, έναν τάφο. Ακούει μια φωνή να του λέει ότι τον περιμένει καιρό· είναι η γυναίκα με τα μαύρα, πανέμορφη, αρχοντική και χλωμή. Η γυναίκα του λέει ότι τον έσωσε αφού ζήτησε καταφύγιο στη σπηλιά της. Εκείνος την ευχαριστεί κι εκείνη αποκτά ροδοκόκκινο χρώμα στο δέρμα, ενώ και τα ρούχα της γίνονται κάτασπρα. Τότε του αφηγείται την ιστορία της: ήταν η Μύρρα²⁶⁸, μια Ελληνίδα παντρεμένη με τον Λιάκο, και ζούσαν ευτυχισμένοι. Όμως, κάποια στιγμή έδωσε καταφύγιο σε έναν Μουσουλμάνο, από φόβο, με αντάλλαγμα να της φέρει πίσω τον άντρα της που ήταν κρατούμενος, καθώς και να σωθεί το σπίτι της από την επερχόμενη καταστροφή του χωριού από τους Οθωμανούς. Πράγματι συνέβη αυτό, αλλά η προδοσία έφερε την κατάρρα: έχασε όλη της την οικογένεια και έμεινε μόνη, σε μοναστήρι.

²⁶⁸ *Mirra*: ομώνυμη τραγωδία του Vittorio Alfieri· βλ. [χ.σ.], «Mirra», διαθέσιμο στο: <http://www.treccani.it/enciclopedia/mirra_res-5d9266d3-8bb1-11dc-8e9d-0016357eee51_%28Enciclopedia-Italiana%29/>, [Ημ. πρόσβασης: 30-06-2020].

Για να λυθεί η κατάρα, έπρεπε να δώσει φιλοξενία σε έναν Χριστιανό. Εν ζωή δεν τα κατάφερε και, όταν πέθανε, όλοι φοβούνταν τη μορφή της. Όταν ο βοσκός δέχτηκε τη φιλοξενία και την ευχαρίστησε, εκείνη μπόρεσε να αναπαυθεί εν ειρήνη. Ο ίδιος έζησε έκτοτε ευλογημένος.

Μετά την αφήγηση της ιστορίας, οι επισκέπτες φεύγουν και μένει η Ανιεζίτσα με το παιδί της, ταραγμένη από τα λόγια του Σπαρτιάτη. Ονειρεύεται ότι της συμβαίνουν τα ίδια πράγματα με τη Μύρρα. Ακούει έναν χτύπο στην πόρτα, δεν είναι όνειρο, φοβάται. Τελικά είναι ο Γρηγόριος. Αρχικά ανακουφίζεται, αλλά τον βλέπει χλωμό και καταλαβαίνει ότι υπάρχει πρόβλημα. Στην πόρτα υπάρχει ακόμα ένας άντρας, με ελληνική φορεσιά, αλλά φανερά όχι Έλληνας. Ο Γρηγόριος με αβέβαιη φωνή της εξηγεί ότι θα τον οδηγήσει στον Κολοκοτρώνη. Διαφαίνεται στην ατμόσφαιρα ότι υπάρχει κάτι ύποπτο. Ο άντρας αποκοιμίζεται και ο Παλάσκας με μισόλογα της δίνει να καταλάβει ότι κινδυνεύουν όλοι, αλλά δεν μπορεί να μιλήσει. Η ατμόσφαιρα είναι τεταμένη. Η Ανιεζίτσα μιλά για τον όρκο της για τους προδότες και ο άντρας της το επικροτεί. Είναι έτοιμος να της πει ποιος είναι ο άντρας, αλλά εκείνος ξυπνάει. Τελικά, οι δύο άντρες φεύγουν υπό το σκληρό βλέμμα του ξένου, με την υπόσχεση του Γρηγόριου να γυρίσει σύντομα. Είναι όμως φανερό ότι έχει γίνει κάποια προδοσία.

Λίγες ημέρες μετά η Τρίπολη πέφτει στα χέρια του Ιμπραήμ, ο οποίος τους πιάνει στον ύπνο· κατέχει πλέον τη μισή Πελοπόννησο. Το πέραςμα του στρατού του Αιγυπτίων από μέρη που ξέρουν μόνο Έλληνες καταδεικνύει την προδοσία. Η κατηγορία πέφτει στο ζεύγος Παλάσκα. Γίνεται συμβούλιο, κάτι σαν δικαστήριο. Κατήγορος είναι ο Περίανδρος, ο οποίος φέρεται να ήθελε το χέρι της Ανιεζίτσας. Ένας από τους δικαστές είναι ο Παλαμήδης, ο γερο-Μανιάτης που είχε μιλήσει για την πιθανή προδοσία. Η προεδρία ανατίθεται στον Νικόλαο Παλάσκα, καθώς θεωρείται άμεμπτος, παρά τη συγγένεια με τους φερόμενους ως προδότες. Η θέση του είναι σαφώς δύσκολη, αλλά πρέπει να φανεί δίκαιος. Η ώρα φτάνει και εμφανίζονται οι κατηγορούμενοι: η Ανιεζίτσα περήφανη, ο Γρηγόριος παραιτημένος. Ο Περίανδρος εκθέτει τα γεγονότα: Ο Γρηγόριος μετέφερε τον γιο και τον πεθερό του, οι οποίοι εξαφανίστηκαν. Βεβαίως, ο ίδιος πολέμησε εναντίον του Ιμπραήμ. Αλλά περιέργως οι εχθροί φρόντιζαν να μην τον χτυπήσουν. Επίσης, ο ίδιος ο Περίανδρος και ένας ακόμα τον είχαν δει στο σπίτι του με τον ξένο άντρα, δύο μέρες πριν το χτύπημα των Οθωμανών. Ακόμα, ο ίδιος πάλι, βρήκε στο σπίτι του Παλάσκα ένα μουσουλμανικό μαχαίρι. Ωστόσο, οι ενδείξεις δεν είναι τόσο στιβαρές για να παρθεί ελαφρά τη καρδία απόφαση για θανατική ποινή. Πράγματι, σύντομα οι μαρτυρίες αποδυναμώνουν τις κατηγορίες. Ο Νικόλαος

Παλάσκας νιώθει ανακουφισμένος. Οι κατηγορούμενοι καλούνται τότε να μιλήσουν στο συμβούλιο. Σωπαίνουν. Τελικά ο Γρηγόριος δηλώνει αθώος και λιποθυμά. Η Ανιεζίτσα, δυνατή και περήφανη, διαψεύδει όλες τις κατηγορίες και στηρίζει τον σύζυγό της. Βγάζει ψεύτη τον Περίανδρο και θυμίζει ότι την αγαπούσε. Ο Παλάσκας απλώς συμφωνεί με τα λόγια της γυναίκας του. Οι κατηγορούμενοι πρόκειται να αθωωθούν, όμως εκείνη τη στιγμή εμφανίζεται ένας ηλικιωμένος άντρας και ζητά να αλλάξει αμέσως η απόφαση.

Ο άντρας είναι ο Ανδρέας Μεταξάς, ταλαιπωρημένος και κρατώντας από το χέρι το εγγόνι του. Επιβεβαιώνει την προδοσία του γαμπρού του, ο οποίος προέβη στην ατιμωτική αυτή λύση για να σώσει τον πεθερό και το παιδί του. Ο Γρηγόριος οδήγησε τους εχθρούς στο στρατόπεδο των Ελλήνων και προκάλεσε τη σφαγή τους. Ο Μεταξάς ζητά την παραδειγματική τιμωρία του ζευγαριού. Ο Παλάσκας αποδέχεται την κατηγορία, η Ανιεζίτσα όμως ξεσπαθώνει και προβάλλει τη μητρότητα ως αγαθό πάνω και από την πατρίδα:

«Αγαπώ κι εγώ την πατρίδα, είμαι κι εγώ Ελληνίδα, αλλά είμαι μάννα!... Είμαι μάννα!... Θεού θέλημα στην καρδιά της γυναίκας να είναι η μητρική η ύψιστη μορφή αγάπης· και ο Θεός θα με κρίνει.»²⁶⁹

Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας υπογραμμίζει την ανθρώπινη φύση, και δη τη μητρική. Το να σταθεί κάποιος πάνω από τον εαυτό του για ένα ιδανικό είναι δύσκολο αλλά συχνά εφικτό. Ιδανικό όμως πιο μεγάλο από το παιδί για μια μητέρα, είναι ίσως το πιο δύσκολο από όλα.

Η τιμωρία των προδοτών θα είναι η ρίψη σε γκρεμό, αντίστοιχη με την τιμωρία της Μύρρας στην ιστορία του Σπαρτιάτη. Ωστόσο, δίνεται η ευκαιρία στον Μεταξά να σώσει έναν από τους δύο κατάδικους· σύμφωνα με τις συνήθειες των πολεμιστών, ένας εξέχων πολεμιστής, ηλικιωμένος και με κάποιες ιδιαίτερες επιτυχίες στην πολεμική του θητεία, δικαιούται να σώζει έναν καταδικασμένο σε θάνατο κάθε χρόνο.²⁷⁰ Ο καθένας από τους δύο συζύγους ζητούν να εξαιρεθεί της ποινής το έτερον τους ήμισυ, σε μια δήλωση υπέρτατης μεταξύ τους αγάπης. Η αγάπη για την πατρίδα είναι μεγαλύτερη από όλες για τον Ανδρέα Μεταξά, ο οποίος με βαριά καρδιά αποφασίζει να μην χαρίσει τη ζωή σε κανέναν από τους δύο.

Εν συνεχεία, η δράση μεταφέρεται στο στρατόπεδο του Ιμπραήμ στην Τρίπολη. Ο πασάς ανυπομονεί να προχωρήσει σε άλλες πόλεις. Ο Σουλεϊμάν μπέης του μεταφέρει νέα για την τραγική κατάσταση των Ελλήνων. Μεταξύ άλλων, μαθαίνουμε την οδυνηρή

²⁶⁹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 136.

“Amo anch’io la patria, sono Greca anch’io, ma son madre!... Son madre!... Dio ha voluto che nel cuore della donna fosse l’amore materno il supremo degli amori; e Dio mi giudicherà.”

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 137.

κατάληξη μιας άλλης κατάστασης: την ώρα της ρίψης του Γρηγόριου Παλάσκα και της Ανιεζίτσας Μεταξά στον γκρεμό, Αιγύπτιοι στρατιώτες φρόντισαν να σπρώξουν στη χαράδρα και όσους ακόμα Έλληνες βρίσκονταν εκεί, προκαλώντας μία άνευ προηγουμένου τραγωδία. Επόμενος σταθμός της προέλασης του Ιμπραήμ θα είναι η πρωτεύουσα των Ελλήνων, το Ναύπλιο. Ο Αιγύπτιος στρατηλάτης μαθαίνει για αγωνιστές που θα προσπαθήσουν να του βάλουν εμπόδια, ακόμα και για τον Δημήτριο Υψηλάντη που οργανώνει εκ νέου στρατό, αλλά αντιμετωπίζει κάθε προειδοποίηση με υπεροψία. Το στράτευμα φτάνει στην Κακιά Σκάλα, μια επικίνδυνη κατάβαση σε μια κοιλάδα, όπου μπορούν να στρατοπεδεύσουν. Η ανάμνηση της περιοχής φέρνει κακές αναμνήσεις στους στρατιώτες, αφού εκεί αποδεκάτισε πολλούς Οθωμανούς ο Νικηταράς, ο επονομαζόμενος Τουρκοφάγος.²⁷¹ Με χαμηλό ηθικό οι στρατιές φτάνουν στην κοιλάδα. Τότε οι αρχηγοί καταλαβαίνουν το λάθος τους: οι Έλληνες έχουν πιάσει τα στενά περάσματα και δεν θα μπορέσουν να τους αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Τη λύση έρχεται αν δώσει ένας δερβίσης,²⁷² ηλικιωμένος και πρᾶος, με τη χαρακτηριστική ενδυμασία και την κουκούλα, ο οποίος έχει αποδράσει από το Ναύπλιο. Με απόλυτη ηρεμία και σιγουριά, διατείνεται ότι γνωρίζει καλά την περιοχή και υπόσχεται ότι τη νύχτα μπορεί να τους οδηγήσει σε σίγουρα μονοπάτια για να κυκλώσουν εκείνοι τους Έλληνες. Ο Ιμπραήμ δεν έχει εναλλακτική λύση και τον εμπιστεύεται, υπό την απειλή ότι θα τον σκοτώσει ο ίδιος στην πρώτη απόπειρα προδοσίας. Έτσι, αποφασίζεται να μείνει εκεί ένα μέρος του στρατού και οι υπόλοιποι, προεξάρχοντας του Ιμπραήμ να βαδίζουν ολόκληρη τη νύχτα για να δημιουργήσουν αντιπερισπασμό.

Το ασκέρι του Ιμπραήμ ξεκινά τη νύχτα και ο δερβίσης δείχνει το δρόμο. Οι ώρες περνούν και σε μια στιγμή ο δερβίσης προειδοποιεί για έναν κίνδυνο: τα υδάτινα ρεύματα από τη λίμνη Λέρνη κάνουν σαθρό το έδαφος και πρέπει να φτιάξουν περάσματα πάνω από το νερό. Πιο ασφαλές είναι να αλλάξουν πορεία. Ο Ιμπραήμ το δέχεται, αντιλαμβάνεται όμως την ανακούφιση του δερβίση και ανησυχεί. Κάποια στιγμή φτάνουν πράγματι στην κορυφή του όρους Αρτεμισίου. Εκεί όλα γίνονται εύκολα, καθώς με το φως του φεγγαριού

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 142.

²⁷² Δερβίσης: περιπλανώμενος μουσουλμάνος θρησκευτικός επαίτης, χωρίς σχέση με κάποιο τάγμα· βλ. [χ.σ.], «Η ιστορία των Δερβίσηδων και η τελετουργία τους», διαθέσιμο στο: <<http://constantinoupoli.com/h-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B4%CE%B5%CF%81%CE%B2%CE%AF%CF%83%CE%B7%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81/>>, [Ημ. πρόσβασης: 14-04-2020].

κατεβαίνουν άνετα και οδεύουν προς τα πίσω από ασφαλή μονοπάτια. Όλα πάνε καλά για τον Ιμπραήμ, και ο δερβίσης, ήρεμος, χάνεται μέσα στο στράτευμα και προσεύχεται.

Τελικά η όλη διαδικασία αποδεικνύεται παγίδα για τον Ιμπραήμ. Ο Υψηλάντης με λιγότερους, αλλά ψυχωμένους και οργανωμένους άντρες, κρατά θέσεις-κλειδιά. Ένας Αιγύπτιος αποκαλύπτει στον αρχηγό του ότι ο δερβίσης είναι μεταμφιεσμένος, πρόκειται για τον Ανδρέα Μεταξά, στον οποίο είχε χαρίσει τη ζωή ο Ιμπραήμ. Φαίνεται εδώ να γίνεται αποκατάσταση της προδοσίας της κόρης και του γαμπρού του.

Ύστερα ο Ανδρέας Μεταξάς δίνει αναφορά στον Δημήτριο Υψηλάντη. Διηγείται την ιστορία της προδοσίας της κόρης και του γαμπρού του και ζητά απλά να πεθάνει ένδοξα στη μάχη. Ο Υψηλάντης του εμπιστεύεται ένα σημείο πολύ επικίνδυνο να φυλάξει όσο μπορεί με λίγους ακόμα γενναίους, ώσπου να φτάσουν ενισχύσεις από το Ναύπλιο, διότι οι δυνάμεις του Ιμπραήμ είναι πολλαπλάσιες των Ελλήνων. Η μάχη ξεκινά. Οι Οθωμανοί είναι περισσότεροι, αλλά καταποντίζονται στο ελώδες έδαφος της Λέρνης. Ο κερδισμένος χρόνος είναι ζωτικός για να φτάσουν ενισχύσεις, οι οποίες όμως δεν φτάνουν. Ο ενθουσιασμός αλλάζει συνέχεια στρατόπεδο, αλλά ο στρατός του Ιμπραήμ είναι πάντοτε περισσότερος. Ο Μεταξάς, υπερασπιζόμενος το οχυρό, βλέπει το φάντασμα της κόρης του και ονειρεύεται να την αγκαλιάσει ξανά μετά θάνατον· δεν παύει να είναι πατέρας, αν και έβαλε την πατρίδα πάνω από την πατρότητα. Ο ερχομός του Μακρυγιάννη αναπτρώνει τις ελπίδες των Ελλήνων, αλλά και πάλι υπερτερούν οι Οθωμανοί. Η μάχη φτάνει σχεδόν μέχρι το σούρουπο, όταν τη λύση δίνει ο Νικόλαος Παλάσκας με τους Σπαρτιάτες, που φτάνουν και τρέπουν τελικά σε φυγή τον στρατό του Ιμπραήμ. Η κατάσταση ηρεμεί και οι Έλληνες μεταφέρονται σε ένα κοινόβιο μοναστήρι για ξεκουραστούν και να φροντίσουν τους τραυματίες. Μεταξύ αυτών βρίσκεται ετοιμοθάνατος ο Ανδρέας Μεταξάς, ο οποίος με τρόπο συνειδητοποιεί ότι σκότωσε την κόρη του και προσπαθεί να εκλογικεύσει το γεγονός για να λάβει συγχώρεση μετά το θάνατό του. Ο Παλάσκας φροντίζει να τον παρηγορήσει πριν ξεψυχήσει, εξάironτας την πίστη του στην πατρίδα, προσπαθώντας κι ο ίδιος να δικαιολογήσει τη δική του στάση απέναντι στον πολυαγαπημένο του αδερφό:

«Η ελευθερία της Ελλάδας ήταν για σένα πιο ακριβή από την υγεία της οικογένειάς σου και έβαλες το κεφάλι της κορούλας σου στο βωμό της πατρίδας... Κι εγώ έχυσα το αίμα του αδερφού μου που αγαπούσα σαν γιο μου... και η ανάμνηση αυτού του αίματος μου τρώει αργά τη ζωή... κι όμως νιώθω ότι στην ίδια περίπτωση θα έκανα και πάλι το ίδιο... Ανδρέα Μεταξά, η μεγάλη θυσία που έκανες επιβλήθηκε στον πατέρα από τον πολίτη. Η

πατρίδα θα θυμάται αιώνια την αρετή του πολίτη, και ο Θεός θα σβήσει με το έλεός του τη σκληρότητα του πατέρα.»²⁷³

Με τον θάνατο του Ανδρέα Μεταξά κλείνει μία από τις μεγαλύτερες σε εύρος *σκηνές*, το κεφάλαιο με το έντονο μεταφυσικό στοιχείο, το δίλημμα του ανθρώπου ανάμεσα στην οικογένεια και την πατρίδα, και την πρώτη ήττα του στρατεύματος του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο.

Στις *Σημειώσεις* οι πληροφορίες αφορούν στη Λακωνία και την ιστορία της, αλλά και σε απαρίθμηση στοιχείων σχετικών με ιστορίες με πνεύματα, μαγανείες, διάφορα φίλτρα που χρησιμοποιούνταν από «μάγους» ή «μάγισσες», και γενικά προλήψεις και δεισιδαιμονίες της εποχής.²⁷⁴

12^η *σκηνή*: Το φάντασμα, Περίανδρος, Μαγούλα²⁷⁵

Στην έναρξη της δωδέκατης *σκηνής* βρισκόμαστε στην Καλαμάτα, όπου ο αγωνιστής Γιαννάκης Γκρίτζαλης προσπαθεί να εμψυχώσει τους άντρες του· ο Ιμπραήμ έχει οπισθοχωρήσει στην Τρίπολη, αλλά χρειάζεται υψηλό φρόνημα αντίστοιχο των μεγάλων αρχηγών του ναυτικού για να συνεχιστεί η μάχη. Η νίκη στην Αργολίδα εμπνέει και ξεσηκώνει και άλλα μέρη της Ελλάδας. Ο Υψηλάντης εξακολουθεί να καταδιώκει τον Ιμπραήμ, με επιτυχίες αλλά και πολλές απώλειες. Επίσης, ο Κολοκοτρώνης έχει επιστρέψει δυναμικά και οργανώνεται για τις επόμενες μάχες. Είμαστε ακόμα στο 1825.

Στη Μαντίνεια της Αρκαδίας, οι Έλληνες ετοιμάζονται να γιορτάσουν τον Άγιο Γεώργιο, στον ομώνυμο ναό του, μετά από καιρό λόγω του πολέμου. Σε μια ακόμα λαογραφική αναφορά του Brofferio, γίνεται λεπτομερής περιγραφή του εορτασμού: συγκέντρωση των πιστών, θρησκευτική λειτουργία, διάφορα άλλα τελετουργικά, συμπόσιο, αθλήματα, χοροί.²⁷⁶ Η χαρά είναι μεγάλη και όλοι διασκεδάζουν, εκτός από έναν: τον Περίανδρο. Η θλίψη του για τον χαμό της Ανιεζίτσας είναι έκδηλος, αν και ήταν ο ίδιος που

²⁷³ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 162.

“La libertà della Grecia fu a te più cara della salute della famiglia e ponesti il capo della figliuola sull’altare della patria... Anch’io ho versato il sangue di mio fratello che amava come figlio mio... e la memoria di questo sangue mi divora lentamente la vita... eppure io sento che nello stesso caso tornerei a fare lo stesso... Andrea Metaxa, il grande sacrificio che hai consumato fu imposto al padre dal cittadino. La patria serberà eterna memoria della virtù del cittadino, e Dio cancellerà colla sua misericordia il rigore del padre.”

²⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 163-174.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 175-222. *Parte duodecima: lo spettro, Periandro, Magula*

²⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 179-181.

την κατηγορήσε. Ο Περίανδρος έχει τύψεις γιατί κατηγορήσε τη γυναίκα που αγαπούσε από προσωπική πικρία και όχι από αγάπη για την πατρίδα. Και μια φωνή φροντίζει να του το υπενθυμίζει, μια φωνή που ακούγεται και σε άλλους στην περιοχή, μια φωνή μεταφυσική. Τότε, ακούγεται ένα τραγούδι από έναν όμιλο κοριτσιών που βρίσκονται στη γιορτή. Το τραγούδι μιλά για το φάντασμα μιας γυναίκας που εμφανίζεται τα βράδια πάνω από τον Ταϋγέτο, θρηνώντας την καταδίκη της σε θάνατο λόγω της προδοσίας. Παρατίθενται ενδεικτικά η πρώτη στροφή που παρουσιάζει την αποκαλούμενη *γυναίκα των Αμυκλών*, αλλά και η τελευταία, όπου ορίζεται το τέλος της τιμωρίας και η κάθαρσή της:

«Πάνω από τις κορφές του Ταϋγέτου,

Όταν τις αχτίδες αφήνει ο ήλιος,

Αργά αργά, ήσυχα ήσυχα,

Ένα φάντασμα βγαίνει από τη γη.

Από την πλαγιά ως την κοιλάδα

Απλώνεται τότε ένας θρήνος:

Είναι η γυναίκα των Αμυκλών

Καταδικασμένη από τον Κύριο.

[...]

Όταν πια του Μουσουλμάνου

Η τρομπέτα δεν θα ηχεί

(Το ‘χει πει ένας ερημίτης)

Το φάντασμα θα εξαφανιστεί.

Ελευθερία, ύψιστη θεά,

Διώξε τον βάρβαρο δυνάστη,

Και η γυναίκα των Αμυκλών

Θα λάβει γαλήνη από τον Κύριο.»²⁷⁷

Με το τέλος του τραγουδιού πέφτει η νύχτα, η γιορτή τελειώνει και επικρατεί πια ερημιά. Το εξωπραγματικό στοιχείο της προηγούμενης *σκηνής* επικρατεί ακόμα. Επίσης, η αναφορά στη Σπάρτη γίνεται πάντα με το όνομα Μαγούλα.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σσ. 185-186.

“Sopra i monti del Taigeto, quando i rai depone il sol, lento, lento, cheto, cheto un fantasma esce dal suol. Dalla balza alla valle si diffonde un grido allor: è la donna di Amiclea condannata dal Signor. [...] Allorchè dell’Islamita più la tromba non si udrà (lo predisse un eremita) il fantasma sparirà. Libertà, suprema dea, sperda il barbaro oppressor, e la donna di Amiclea avrà pace dal Signor.”

Ο Περίανδρος βασανίζεται νύχτα και μέρα, ακούει συνέχεια τη φωνή της γυναίκας σε όλους τους ήχους της καθημερινότητας, ακόμα και στις καμπάνες της εκκλησίας. Με αφορμή μάλιστα τις καμπάνες, ο συγγραφέας θέτει μια παραπομπή όπου εξηγεί τη χρήση καμπάνας και σήμαντρου στις ορθόδοξες εκκλησίες.²⁷⁸ Ο Περίανδρος ονειρεύεται την Ανιεζίτσα νέα και όμορφη, κι εκείνη του δίνει ένα μάτσο λουλούδια. Επίσης στο όνειρο, ένας αρχαίος Σπαρτιάτης πολεμιστής του εξηγεί ότι πρέπει να επιστρέψει τα λουλούδια στην Ανιεζίτσα για να σταματήσει ο εφιάλτης των φωνών. Συνάμα, ένας μάγος του λέει ότι θα τον βοηθήσει με την προϋπόθεση να κάνει ό, τι του ζητήσει, αφού τον ακολουθήσει στο άντρο του που βρίσκεται στη Μαγούλα, κάτω από τη γη. Ο Περίανδρος δέχεται και ξυπνά.

Έπειτα φεύγει μακριά από τη Λακωνία για να ηρεμήσει. Πηγαίνει στο Ναύπλιο. Ούτε εκεί όμως μπορεί να ηρεμήσει στη σκέψη του ονείρου. Θυμάται τον όρκο του στο μάγο και επιστρέφει στη Μαγούλα. Εκεί, στα απομεινάρια της αρχαίας Σπάρτης, προσπαθεί να ξεκουραστεί τη νύχτα. Όμως, πάλι νιώθει έντονο το μεταφυσικό στοιχείο και ακούει φωνές. Φεύγει, δεν το αντέχει. Φεύγοντας όμως ο κίνδυνος γίνεται ρεαλιστικός: Αφρικανοί ιππείς του Ιμπραήμ περνούν από εκεί. Ο Περίανδρος κρύβεται σε μια σπηλιά, γρήγορα όμως αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για μια υπόγεια στοά. Αρχίζει να την περπατά και ακολουθεί ένα φως που τον οδηγεί σε έναν ναό με στοιχεία τόσο παγανιστικά όσο και χριστιανικά. Εκεί διακρίνει μία ταφόπλακα. Ακούει και πάλι φωνές, ο οποίες συνειδητοποιεί ότι είναι μοιρολόγια.²⁷⁹ Ξάφνου βλέπει χιλιάδες γυναικείες και ανδρικές μορφές, γονατιστές, σε στάση προσευχής, να ζητούν το έλεος του θεού. Ένας ιερέας τους ευλογεί και μέσα σε λίγα λεπτά εξαφανίζονται. Ο Περίανδρος πλησιάζει και βλέπει ότι ο τάφος είναι του Ανδρέα Μεταξά. Συνειδητοποιεί τη δική του δειλία, το κρίμα που τον βαραίνει για το διπλό φονικό του ζευγαριού. Ορκίζεται να μην ξεχάσει το μάθημα αυτό. Όμως δεν ξέρει πώς να γυρίσει στην έξοδο. Ζητά βοήθεια και αμέσως εμφανίζεται ένα πνεύμα με τη μορφή του μάγου του ονείρου. Ο Περίανδρος ζητά τώρα βοήθεια για να σώσει τον εαυτό του. Το πνεύμα του ζητά να αντιμετωπίσει το φάντασμα ενός θύματός του και να το λυτρώσει. Ο Περίανδρος δέχεται, ο μάγος του φορά στο κεφάλι ένα στεφάνι από ασφοδέλους²⁸⁰ και τον οδηγεί μέσα από τους λαβυρίνθους της στοάς στην άυλη μορφή μιας γυναίκας· είναι ντυμένη στα άσπρα με καλυμμένο το πρόσωπο και θρηνεί. Ο μάγος του λέει ότι πρέπει να σώσει τον γιο της που

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 188.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 199.

²⁸⁰ Ο ασφόδελος είναι, σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες, το λουλούδι του Κάτω Κόσμου·

βλ. Αθανασία Συργάνη, «Το φυτό του κάτω κόσμου, η “αδυναμία” του Άδη: ασφόφελος», διαθέσιμο στο: <<http://votaniki.gr/xlorida/eidi/eidi-me-istoria/to-fyto-toy-kato-kosmoy-i-adi-asfodelos/>>, [Ημ. πρόσβασης: 16-04-2020].

είναι αιχμάλωτος των Αιγυπτίων στο Τρίκορφο. Ο Περίανδρος δέχεται. Ύστερα αντικρίζει τη γυναίκα στο πρόσωπο και λιποθυμά.

Εν τω μεταξύ, οι πολεμικές δράσεις συνεχίζονται. Ο Μιαούλης φτάνει με τα καράβια του μέχρι την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου πετυχαίνει κάποιες καταστροφές στον αιγυπτιακό στόλο. Βάζει δε εμπόδια στον Ιμπραήμ, ο οποίος εφοδιασμένος πλέει ξανά προς την Πελοπόννησο. Η δράση είναι έντονη και στην ξηρά, καθώς το Τρίκορφο, στρατηγικό σημείο στην Πελοπόννησο που κατέχουν οι δυνάμεις του Ιμπραήμ, γίνεται σημείο ένδοξων μαχών. Η φυλακή όπου βρίσκονται οι Έλληνες αιχμάλωτοι πιάνει φωτιά και οι φυλακισμένοι βγαίνουν. Πρώτος ένας στρατιώτης βγάζει ένα παιδί από τη φυλακή, αλλά και άλλους φυλακισμένους. Μετά από πολλές απώλειες και για τα δύο στρατόπεδα, χάρη και στη βοήθεια των φυλακισμένων Ελλήνων που στην αναμπουμπούλα καταφέρνουν να αντιδράσουν, το Τρίκορφο γίνεται ελληνικό.

Επιστροφή στις Αμύκλες, το κατεστραμμένο πια από τους Οθωμανούς χωριό. Φτάνει ο Περίανδρος με τον Ασκάνιο, το γιο της Ανιεζίτσας· τον έσωσε από τη φυλακή στο Τρίκορφο, αφού ο Περίανδρος ήταν ο γενναίος στρατιώτης που είδαμε παραπάνω. Οι δυο τους βρίσκουν τον μάγο, ο οποίος αγκαλιάζει τον Περίανδρο και του αποκαλύπτει την αλήθεια: η Ανιεζίτσα είναι ζωντανή. Ο Περίανδρος την βλέπει ντυμένη στα άσπρα να αγκαλιάζει και να φιλάει τον Ασκάνιο. Το μεταφυσικό στοιχείο της *σκηνής* διαλύεται. Στην πραγματικότητα, η Ανιεζίτσα επέζησε της πτώσης στον γκρεμό και, ημιθανής, βρήκε καταφύγιο στον γέροντα που νόμιζε για μάγο ο Περίανδρος. Πρόκειται για τον Σπαρτιάτη περιηγητή που είχε αφηγηθεί την ιστορία της Μύρρας στην προηγούμενη *σκηνή*. Όλη η μεταφυσική ατμόσφαιρα οφείλεται στις τύψεις του Περίανδρου που θολώνουν το μυαλό του. Ακόμα και η υπόγεια επιμνημόσυνη δέηση για τον Ανδρέα Μεταξά είναι αληθινή, όμως το ήδη επιβαρυσμένο μυαλό του Περίανδρου δεν του επιτρέπει να δει την αλήθεια. Έτσι, ο γέροντας καταλαβαίνει και τον ωθεί στην ηρωική πράξη. Το γεγονός ότι η Ανιεζίτσα είναι ντυμένη στα άσπρα και θρηνεί, θολώνει ακόμα περισσότερο τον Περίανδρο, κάνοντάς τον να πιστέψει στο θάνατό της. Γι' αυτό ξεπερνά τους φόβους του, γίνεται ήρωας και σωτήρας του Ασκάνιου, αλλά και άλλων πατριωτών.

Στις δύο τελευταίες *σκηνές* ο Brofferio δείχνει θαυμάσια δείγματα γραφής του φανταστικού, του μεταφυσικού, εκμεταλλευόμενος τις προλήψεις και τις ιστορίες με πνεύματα. Στο τέλος γίνεται και πάλι ρεαλιστής και δίνει δείγματα ηρωισμού, αγάπης και πατριωτισμού. Η αγάπη για την πατρίδα δεν καταργεί την αγάπη για τους ανθρώπους, η

αδυναμία είναι στην ανθρώπινη φύση και η μάχη για τα μεγάλα ιδανικά δίνεται μέρα με την ημέρα.

Στις *Σημειώσεις* υπάρχουν κι άλλες πληροφορίες για τη Λακωνία, αλλά και τις διάφορες δοξασίες που σχετίζονται με μαγεία και μεταφυσικά φαινόμενα.²⁸¹

13^η σκηνή: Ο ιερός στρατός, Χρήστος Καψάλης, Μεσολόγγι²⁸²

Η δέκατη τρίτη σκηνή ξεκινά με μια όμορφη περιγραφή της καθημερινής ζωής στην Κωνσταντινούπολη, με τις μυρωδιές και τη γοητεία της πόλης, για να αλλάξει απότομα σε μία αποτρόπαια εικόνα: 4.000 κεφάλια Ελλήνων αγωνιστών στολίζουν τις βεράντες στο Σαράι, ως βάρβαρο τρόπαιο υπεροχής. Το θέαμα είναι τόσο βαρύ που ο Brofferio απευθύνεται στο ίδιο το Βυζάντιο για να το αφυπνίσει· μοιάζει να μιλά στη δική του πατρίδα. Τα λόγια του αποθεώνουν τους αγωνιστές που χάθηκαν, ενώ υμνούν και το Μεσολόγγι, στο οποίο αφιερώνεται άλλωστε η παρούσα σκηνή, μία από τις μεγαλύτερες σε μέγεθος:

«Κι εσύ μπόρεσες, ώ Βυζάντιο, να βυθιστείς σε ύπνο με τέσσερεις χιλιάδες κεφάλια ηρώων σε παράταξη στα μπαλκόνια του Σαραγιού σου; Ξύπνα, ώ ανόητο, ξύπνα γρήγορα [...] Δες, εκείνος είναι ο μητροπολίτης Ιωσήφ[...] εκείνος είναι ο Μάρκος Μπότσαρης [...] εκείνος είναι ο αθάνατος Καψάλης [...] Ξύπνα, ξύπνα, ώ ανόητο! Ίσως δεν αργεί η μέρα που δεν θα μπορείς πια να ξυπνήσεις, και που ο κόσμος θα παραβρεθεί με χαρά στην κηδεία σου...

Αλλά ούτε ο Καψάλης, ούτε ο Στουρνάρης, ούτε ο Χρήστος, ούτε ο Ιωσήφ, ούτε οι ήρωες της Κλείσοβας, του Αιτωλικού και του Μεσολογγίου πέθαναν άδοξα και χωρίς εκδίκηση... ο τρόμος των ονομάτων τους έκανε τον Σουλτάνο να χλομιάσει πάνω στα μαλακά του μαξιλάρια, και γεμάτη θαυμασμό η Ευρώπη χρειάστηκε να γράψει [...]: Η NOYMANTIA²⁸³ ΞΕΠΕΡΑΣΤΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ.»²⁸⁴

Μετά τη νίκη των Ελλήνων στο Τρίκορφο, οι εξελίξεις τρέχουν: ο οθωμανικός στρατός και στόλος στην Πελοπόννησο ενισχύονται σημαντικά, ο Σουλεϊμάν μπέης κρατά τα ηνία στην

²⁸¹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σσ. 213-222.

²⁸² Στο ίδιο, σσ. 223-307. *Parte decimaterza: il sacro esercito, Christo Kapsali, Missolunghi*

²⁸³ Τον 2^ο π. Χ. αιώνα οι Ρωμαίοι πολιόρκησαν και κατέλαβαν την πόλη Νουμαντία στη Βόρεια Ισπανία, επιτυχία που θεωρήθηκε ισότιμη της πτώσης της Καρχηδόνας· βλ. Ιωάννης Δ. Τσόλκας, «Ο συνεπής “άγνωστος” φιλέλληνας και “Μεσολογγίτης” Angelo Brofferio» (1802-1866), *Τα Αιτωλικά*, τχ. 7^ο, Αθήνα (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2006), σ. 142, υποσημείωση 30.

²⁸⁴ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 224.

“E tu potesti, o Bisanzio, chiuder gli occhi al sonno con quattromila teste di eroi schierate sui terrazzi del tuo Serraglio?... Svegliati, o stolta, svegliati presto [...] Vedi, quello è il vescovo Gioseffo [...] quell’altro è Marco Botzari [...] quell’altro è l’immortale Kapsali [...] Svegliati, svegliati, o insensata! Forse non è lontano il giorno che non potrai più svegliarti, e che il mondo assisterà lietamente a’ tuoi funerali. Ma nè Kapsali, nè Stornari, nè Christo, nè Gioseffo, nè gli eroi di Clissova, di Anatolico, di Missolunghi morirono ingloriosi e invendicati... il terrore dei loro nomi fece impallidire il Sultano sopra i suoi molli origlieri, e piena di meraviglia dovette scrivere l’Europa [...]: NUMANZIA FU SUPERATA DA MISSOLUNGHI.”

περιοχή και ο Ιμπραήμ λαμβάνει εντολή να κατευθυνθεί με πολυάριθμο στρατό στο Μεσολόγγι που αντιστέκεται σθεναρά.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας μας δίνει πληροφορίες για την ιστορία του Μεσολογγίου, μιας μικρής πόλης που ακούγεται σε όλη την Ευρώπη για το θάρρος των αντρών που την υπερασπίζονται. Η πόλη αρχικά είναι ανοχύρωτη, αλλά σύντομα το έργο αυτό γίνεται πραγματικότητα, και μάλιστα από τον Ιταλό μηχανικό Pietro Coccini,²⁸⁵ σε μία ακόμη συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών. Η φήμη του Μεσολογγίου ως πόλης που αντιστέκεται τόσο δυναμικά, συγκεντρώνει εκεί ολοένα και περισσότερους αγωνιστές. Η κατάκτησή του γίνεται ζήτημα γοήτρου για τον Σουλτάνο. Ωστόσο η άμυνα κρατά. Σε μία από τις μάχες τραυματίζεται, αλλά δεν χάνει τη ζωή του, ένα γνωστό πρόσωπο του έργου: ο Νότης Τζαβέλας.

Βλέπουμε τώρα τα γεγονότα πριν την άφιξη του Ιμπραήμ. Στο Μεσολόγγι έχει φτάσει ο αρχιστράτηγος Κιουταχής. Με τα πολυάριθμα στρατεύματα που έχει στη διάθεσή του, στήνει μια καλά οργανωμένη επιχείρηση γύρω από την πολιορκημένη πόλη, μεθοδικά και χωρίς βιασύνη. Κινητήριοις δύναμη των έργων για την πολιορκία είναι Έλληνες αιχμάλωτοι, οι οποίοι κάνουν τα έργα και παράλληλα μπαίνουν μπροστά για να δέχονται τα όποια ελληνικά πυρά. Έτσι προστατεύονται οι Οθωμανοί. Νέο όπλο στη φαρέτρα των τελευταίων είναι οι βόμβες που εξαπολύουν· η φρίκη είναι μεγάλη για τους Μεσολογγίτες. Άντρες και γυναίκες συνεχίζουν να αμύνονται με το κεφάλι ψηλά. Γυναίκα είναι μάλιστα η εκλεγμένη αρχηγός τους, η Αγγελική Μπότσαρη. Ωστόσο, υπάρχει η απορία για την τύχη της Ελένης Μουρούζη, η οποία έχει εξαφανιστεί. Σε κάθε περίπτωση, η πολιορκία είναι θέμα χρόνου, καθώς οι Έλληνες αρνούνται με γενναιότητα κάθε πρόταση για παράδοση. Πράγματι η πολιορκία ξεκινά και οι Έλληνες αρχίζουν την αντίσταση με τα εξής λόγια στα χείλη:

«Υπερασπιζόμαστε τις στάχτες του Μπότσαρη!»²⁸⁶

Έτσι, για την τιμή του μεγάλου ηγέτη, οι Έλληνες μάχονται με όλη την ψυχή τους. Η πολιορκία ξεκίνησε και θα διαρκέσει αρκετά.

Εντούτοις, όσο ψυχωμένοι και να είναι οι πολεμιστές, αρχίζει να γίνεται δυσβάσταχτη η έλλειψη τροφίμων και πυρομαχικών. Οι γενναίοι μαχητές είναι έτοιμοι να νικήσουν την πείνα και να αντισταθούν μέχρι τελευταίας ανάσας. Κι ενώ κάποιοι στρατιώτες λιποψυχούν

²⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 228.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 234. “Difendiamo le ceneri di Botzari!”

και αναθεματίζουν τον Μιαούλη που δεν έρχεται σε βοήθεια, τότε εμφανίζονται ελληνικά καράβια και αρχίζει μια μεγάλη ναυμαχία.

Ο Κιουταχής, υπό τον φόβο του Σουλτάνου, πολλαπλασιάζει τα έργα για να γίνει αποτελεσματική η άλωση του Μεσολογγίου. Στην πόλη φτάνει ένας αξιωματικός του Καραϊσκάκη, ονόματι Σπάρτακος, με επίσημο έγγραφο του αρχηγού του· ο Καραϊσκάκης ζητά με απόλυτη σιγουριά να του εμπιστευτούν μια σημαντική θέση στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου. Ο Σπάρτακος μηνύει ότι ο ανώτερός του θα φτάσει σύντομα. Οι Έλληνες είναι διχασμένοι αν θα πρέπει να του δώσουν θέση στη μάχη. Τη λύση δίνει και πάλι ο Νότης Τζαβέλας. Ο νεαρός εμφανίζεται και υπενθυμίζει σε όλους ότι έχει βρεθεί σε πολλά μέρη, έχει συμμετάσχει σε μάχες κι έχει γνωρίσει πολλούς αγωνιστές. Εγγυάται λοιπόν για τον Σπάρτακο, τον οποίο έχει δει σε πολλά μέρη να καταθέτει την ψυχή του για την πατρίδα. Ο Σπάρτακος συγκινείται και οι προύχοντες του δίνουν άντρες για να ξεχυθεί στη μάχη όταν πρέπει. Η κατάλληλη στιγμή για να δείξει την αξία του φτάνει με τον ερχομό του Καραϊσκάκη· ενωμένες οι δυνάμεις τους κατατροπώνουν τους Οθωμανούς και εξασφαλίζουν μια μεγάλη νίκη για το Μεσολόγγι.

Ύστερα από τη συντριπτική ήττα τους, οι στρατιώτες του Κιουταχή απομακρύνονται από το Μεσολόγγι. Οι Έλληνες πανηγυρίζουν και προκαλούν σε μάχη έξω από τα τείχη της πόλης, αλλά ο Κιουταχής έχει δεχτεί ισχυρό πλήγμα και δεν ξανοίγεται. Πάνω στη στιγμή της μεγάλης ανάσας των Ελλήνων και της απελπισίας των Οθωμανών, φτάνει ο Ιμπραήμ.

Οι δύο συμμαχικοί στρατοί ενώνονται και ηγέτες τους είναι οι τρομεροί Ιμπραήμ και Κιουταχής. Η έλλειψη εφοδίων μοιάζει ακόμα πιο έντονη για τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου. Αρχίζει το παιχνίδι της γάτας με το ποντίκι: ο αιγυπτιακός στρατός δεν επιτίθεται, αφήνοντας έτσι τους Έλληνες να εξαντλούνται σωματικά και ψυχικά. Όταν, με καθυστέρηση, φτάνει εφοδιασμός από τη θάλασσα, ο στόλος των εχθρών δεν επιτρέπει την πρόσβαση. Η έλευση ενός Άγγλου αξιωματούχου αναπτρώνει τις ελπίδες για μια δίκαιη διαπραγμάτευση, για τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων. Η απογοήτευση όμως είναι έντονη, καθώς οι όροι μιλούν για παράδοση της πόλης του Μεσολογγίου στους Οθωμανούς. Η εγκατάλειψη των Ελλήνων από τους Ευρωπαίους είναι πικρή· σε κάθε ευκαιρία ο Brofferio θυμίζει στους Ιταλούς ότι δεν θα πρέπει να περιμένουν εξωτερική βοήθεια για τη δική τους απελευθέρωση. Παράδειγμά τους να είναι οι Έλληνες αγωνιστές του Μεσολογγίου με τα περήφανα λόγια τους:

«Η Ευρώπη θα μας δει θαμμένους, αλλά όχι σκλάβους.»²⁸⁷

Ωστόσο, η αγωνία έχει αίσιο τέλος: ο Μιαούλης πετυχαίνει άλλη μία σπουδαία νίκη στη θάλασσα, οι Μεσολογγίτες εφοδιάζονται με τα απαραίτητα και ο αγώνας συνεχίζεται με αμείωτο θάρρος, υπομονή και επιμονή.

Ο Ιμπραήμ, παρά την απροσδόκητη παράταση της τύχης του Μεσολογγίου, δεν αλλάζει τακτική. Εξακολουθεί να μην επιτίθεται, περιμένοντας την πείνα να δράσει εναντίον των Ελλήνων. Η αποκαλούμενη πια «ιερή πόλη» («città santa»)²⁸⁸ δεν φαίνεται να περιμένει βοήθεια από κανέναν, δεδομένης της δύσκολης κατάστασης και στην Πελοπόννησο. Ωστόσο, πρώτες κάποιες ελληνικές πόλεις στέλνουν ό, τι μπορούν, ενώ το φιλελληνικό ρεύμα φτάνει σε όλη την Ευρώπη, μέχρι και τη Γαλλία, η οποία βοηθά τους Οθωμανούς, αλλά ξαφνικά στέλνει βοήθεια και προς τους Έλληνες!²⁸⁹ Στο μεταξύ, ο Ιμπραήμ διατάζει την κατασκευή πλωτών μέσων. Το σχέδιο που έχει στο μυαλό του είναι άγνωστο, μέχρι τη στιγμή που στα χέρια των Ελλήνων πέφτει ένα οθωμανικό πλοίο και μια αναφορά του μεγάλου στρατάρχη γραμμένη στα αραβικά. Ο Σπάρτακος, προς έκπληξη όλων, είναι σε θέση να την διαβάσει, και τους ενημερώνει ότι το σχέδιο είναι το εξής: ταυτόχρονη επίθεση στο Μεσολόγγι από στεριά και θάλασσα. Οι σύντροφοί του είναι και πάλι διχασμένοι για την αλήθεια των λόγων του, διότι ο Σπάρτακος παρουσιάζει ύποπτες συμπεριφορές: δείχνει μίσος για τους Τούρκους, αλλά έλλειψη αγάπης για την Ελλάδα· ενώ αποφεύγει τις κουβέντες με τους πάντες, έχει συχνούς και μυστηριώδεις διαλόγους με την Αγγελική Μπότσαρη. Τότε γίνεται αντιληπτή η εξαφάνιση των Μουσουλμάνων αιχμαλώτων του πλοίου και οι υποψίες βαραίνουν αυτομάτως τον Σπάρτακο, ο οποίος φυλακίζεται. Η αλήθεια αποκαλύπτεται γρήγορα: Ο Σπάρτακος ελευθέρωσε τους αιχμαλώτους, με τον όρο ένας από αυτούς, τον οποίο γνωρίζει καλά, να του στείλει μήνυμα με τις κινήσεις του Ιμπραήμ. Όντως, το μήνυμα φτάνει, ο Σπάρτακος το διαβάζει και οι Έλληνες μαθαίνουν ότι θα υπάρξει επίθεση άμεσα. Ο Σπάρτακος δεν αποκαλύπτει τίποτα περισσότερο για το πώς γνωρίζει τον Μουσουλμάνο, έτσι φυλακίζεται ξανά. Η επίθεση γίνεται πράξη. Οι συνασπισμένες δυνάμεις των Κιουταχή και Ιμπραήμ είναι τόσες πολλές που σπέρνουν τον όλεθρο. Τη στιγμή όμως που η παράδοση της πόλης μοιάζει η μόνη πιθανότητα, η Αγγελική Μπότσαρη βγαίνει από τα τείχη με τον Σπάρτακο, τον οποίο έχει φροντίσει να ελευθερώσει, και αλλάζουν τον ρου της μάχης. Ο Σπάρτακος είναι ανίκητος, ενώ σκοτώνει κι έναν Τούρκο που δείχνει να τον

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 256. "L'Europa vi vedrà sepolti, ma non schiavi."

²⁸⁸ Στο ίδιο σ. 259.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 260.

γνωρίζει.²⁹⁰ Οι Έλληνες είναι και πάλι νικητές, αλλά ο Σπάρτακος δεν νιώθει καμία ευχαρίστηση.

Στο συμβούλιο που γίνεται στο Μεσολόγγι μετά τη μεγάλη νίκη, οι απόψεις για τη συνέχεια είναι δύο: ο Σπάρτακος υποστηρίζει την ιδέα της καταστροφής της πόλης για να μείνει καμένη γη για τους εχθρούς, ενώ ο Χρήστος Καψάλης την άμυνα μέχρι θανάτου. Επικρατεί η δεύτερη πατριωτική άποψη. Όμως ο αγώνας δυσκολεύει, καθώς στη θάλασσα έχει προστεθεί αγγλο-γαλλικός στόλος. Δυσκολεύει έτσι ακόμα περισσότερο η προσπάθεια των Κανάρη και Μιαούλη. Οι στερήσεις στο Μεσολόγγι θεριεύουν και καταρρακώνουν το ηθικό των πολιορκημένων, αλλά ούτε λόγος δεν γίνεται για παράδοση στους εχθρούς. Μόνη πιθανότητα μια ηρωική έξοδος, για να τιμήσουν μέχρι τέλους τα ιδανικά και τους ανθρώπους για τους οποίους αγωνίζονται:

«Εκεί ήταν τα οστά του Μπότσαρη· εκεί ήταν ο τάφος του Βύρωνα· κάθε πέτρα ήταν για τους πολίτες μια μνήμη· κάθε κορμός μιλούσε στη φαντασία τους· το έδαφος ήταν παντού καλυμμένο με το αίμα τους.»²⁹¹

Η κατάσταση είναι κρίσιμη, αλλά φαίνεται να υπάρχει ένα φως στο σκοτάδι: δίνεται η πληροφορία για ένα υδάτινο πέρασμα που έχει διαφύγει της προσοχής των Μουσουλμάνων, από το οποίο θα καταστεί εφικτός ο ανεφοδιασμός του Μεσολογγίου. Με χίλιες προφυλάξεις η επιχείρηση ξεκινά τη νύχτα και φαίνεται να οδεύει προς αίσιο τέλος, αλλά ο πληροφοριοδότης αποδεικνύεται προδότης και οι εχθροί διαλύουν τα καράβια, τον ανεφοδιασμό και τα τελευταία ψήγματα ηθικού των αγωνιστών της *ιερής πόλης*.

Βρισκόμαστε λίγο πριν την ηρωική έξοδο από το Μεσολόγγι. Ο Νότης Μπότσαρης είναι καταρρακωμένος από την παραίτηση που θα πρέπει να δείξουν οι συναγωνιστές του και ο ίδιος. Σε μια προσπάθεια ξεκούρασης, βυθίζεται σε ένα όραμα, σε μια ακόμα σκηνή μεταφυσικού χαρακτήρα του έργου. Βλέπει μπροστά του τον αδερφό του, Μάρκο, σε μία μη ρεαλιστική, αλλά πολύ ανθρώπινη στιγμή. Το πνεύμα του μεγάλου αγωνιστή δίνει απαντήσεις στα βασανιστικά ερωτήματα του αδερφού του σχετικά με τη στάση του θεού στην πορεία του ελληνικού Αγώνα:

«Η ζωή των εθνών έχει τις περιόδους της όπως εκείνη των ανθρώπινων όντων· και στην πορεία ενός λαού που πέφτει κι ενός άλλου που σηκώνεται, ο Θεός υλοποιεί τα κρυφά διατάγματά του όπως στην αλληλοδιαδοχή ενός ανθρώπου που γεννιέται κι ενός άλλου που πεθαίνει. Θα ελευθερωθεί η Ελλάδα· όμως πολλά χρόνια θα περάσουν ακόμα, και

²⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 267-268.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 272.

“Colà erano le ossa di Botzari; colà era il sepolcro di Byron; ogni sasso richiamava ai cittadini una memoria; ogni tronco parlava alla loro immaginazione; il terreno era in ogni loco asperso del loro sangue;”

πολλά γεγονότα, πότε καλά και πότε θλιμμένα, πρέπει ακόμη να συμβούν [...] αλλά η ώρα της λευτεριάς και της ανεξαρτησίας θα πρέπει να ακουστεί κάποτε. Είναι θέλημα Θεού.»²⁹²

Ο λόγος του Μάρκου Μπότσαρη δίνει στον αδερφό του το κουράγιο για να αντέξει την επερχόμενη ήττα και το θάνατο, αφού του αναπτερώνει τη θρησκευτική πίστη και την ιδέα της θυσίας για το μεγάλο ιδανικό. Ο Brofferio χρησιμοποιεί και την κοινή χριστιανική πίστη των Ελλήνων με τους Ιταλούς, σαν έναν ακόμη συνδετικό κρίκο. Επίσης, η αναφορά στη φυσιολογική εναλλαγή των πραγμάτων μπορεί να εκληφθεί ως νύξη για το πλήρωμα του χρόνου και της Ιταλικής Παλιγγενεσίας.

Φτάνει η στιγμή για το πιο κρίσιμο συμβούλιο στο Μεσολόγγι, η ώρα της απόφασης για την εγκατάλειψη του φρουρίου με μία ηρωική έξοδο. Ακούγονται διάφορες απόψεις και το τελικό σχέδιο παίρνει την εξής μορφή: ο Νότης Τζαβέλας θα μεταφέρει μήνυμα στον Καραϊσκάκη να έρθει στο Μεσολόγγι με στράτευμα· τη στιγμή που θα φτάσει θα γίνει η εγκατάλειψη της πόλης από διάφορα, ώστε ο μουσουλμανικός στρατός να διασπαστεί σε δύο ή και περισσότερα μέτωπα. Η πόλη ετοιμάζεται για το τέλος της, οι οικογένειες αποχαιρετίζονται, η συγκίνηση είναι μεγάλη. Ο Χρήστος Καψάλης, με άλλους ηλικιωμένους και ανήμπορους, θα μείνει μέχρι τέλους και αν χρειαστεί θα ανατινάξει την πυριτιδαποθήκη για έναν δοξασμένο θάνατο. Όλα είναι έτοιμα. Η ώρα πλησιάζει, ο Καραϊσκάκης φτάνει και δίνει το σήμα, και οι ήρωες του Μεσολογγίου κατευθύνονται στα τείχη για τη μεγάλη έξοδο.

Δυστυχώς όμως, το σχέδιο των Ελλήνων έχει φτάσει στα αυτιά του Ιμπραήμ με όλες τις λεπτομέρειες. Αποκλείει το πέρασμα για τον Καραϊσκάκη και πιθανώς είναι οι Μουσουλμάνοι αυτοί που δίνουν ψεύτικο σινιάλο για την έξοδο. Οι Μεσολογγίτες βγαίνουν από την πολιορκημένη πόλη και ακολουθούν σκηνές φρίκης και θανάτου. Ακούγεται ακόμα και μια φωνή που ζητά στους Έλληνες να γυρίσουν πίσω, γεγονός που οδηγεί σε ταραχή και ακόμα περισσότερα δεινά. Το παιχνίδι έχει χαθεί, αλλά ο ηρωικός Καψάλης με αυταπάρνηση υλοποιεί το τελευταίο σχέδιο: ανατινάσσει την πυριτιδαποθήκη και συμπαρασύρει στο θάνατο χιλιάδες Τούρκους.

Η πραγματικότητα είναι σκληρή για τους λίγους Έλληνες που επιζούν της καταστροφής. Αντιλαμβάνονται το σχέδιο του Ιμπραήμ και βυθίζονται στη θλίψη.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 283.

“La vita delle nazioni ha i suoi periodi come quella degli individui; e nella carriera di un popolo che cade e di un altro che sorge, Dio matura i suoi arcani decreti come nell’alternata vicenda di un uomo che nasce e di un altro che muore. Tornerà libera la Grecia; ma molti anni scorreranno ancora, e molti eventi, or buoni or tristi, dovranno ancora succedersi [...] ma l’ora della libertà e della indipendenza dovrà pur suonare una volta. Dio lo vuole.”

Προχωρούν όσο μακρύτερα από το Μεσολόγγι γίνεται για να είναι ασφαλείς, βρίσκουν όμως παντού κατεστραμμένα σπίτι και όλεθρο. Προορισμός τους είναι τα Σάλωνα.²⁹³ Κάποιοι δεν αντέχουν και αφήνουν την τελευταία τους πνοή στη διαδρομή. Μεταξύ αυτών που καταπέφτουν είναι και ο Σπάρτακος, αλλά τον συντρέπει η Αγγελική Μπότσαρη με τον αδερφό της, Νότη. Ο τελευταίος με δυσπιστία βοηθά την αδερφή του, καθώς δεν ξέρει ακόμα ποιος είναι αυτός ο άντρας. Ακόμη κι έτσι όμως, ο Σπάρτακος φτάνει ζωντανός στα Σάλωνα. Εκεί τους υποδέχονται με τρόμο στη θέα της μιζέριας που αντικρίζουν, αλλά και με θαυμασμό για την ηρωική τους στάση, την ευλογημένη από το θεό. Για τον λόγο αυτό η Ελλάδα και η Ευρώπη έδωσε ιερή διάσταση στους υπερασπιστές του Μεσολογγίου:

«Η ευγνωμοσύνη των Ελλήνων κόσμησε αυτούς τους θαρραλέους με το όνομα *Ιερός Στρατός*, και ο θαυμασμός της Ευρώπης έγραψε τα ονόματά τους στα κατάστιχα της αθανασίας.»²⁹⁴

Έτσι κλείνει η *σκηνή* που αφιερώνεται στην *ιερή πόλη*, το Μεσολόγγι, με την απaráμιλλη επιρροή της ανδρείας των αγωνιστών της στην Ελληνική Επανάσταση, σύμβολο έκτοτε κάθε μορφής επανάστασης και αναζήτησης της ελευθερίας.

Στις *Σημειώσεις* αρχικά υπάρχουν ορισμένες ιστορικές πληροφορίες για τα πολεμικά γεγονότα στο Μεσολόγγι.²⁹⁵ Επίσης, υπάρχουν τα πρακτικά του κυβέρνησης του Κουντουριώτη για δύο δάνεια από την Ισπανία, το 1825 και το 1826, με υποθήκη ελληνικές γαίες· το μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου δανείου θα χρηματοδοτούσε την οχύρωση και τον εξοπλισμό του Μεσολογγίου.²⁹⁶

14^η σκηνή: Οι δύο τάφοι, Το μοναστήρι στον Κρόνιο λόφο, Αγγελική Μπότσαρη²⁹⁷

Μετά τη νίκη των Οθωμανών στο Μεσολόγγι, ο Ιμπραήμ συνειδητοποιεί ότι παρέλαβαν καμένη γη και έχασαν χιλιάδες άντρες. Ουσιαστικά νικητής δεν υπάρχει. Μόνη σημασία για τον Σουλτάνο έχει να βρεθούν πτώματα για να μπορεί να επιδείξει τα κομμένα κεφάλια τους στο Σαράι, όπως είδαμε στην αρχή της προηγούμενης *σκηνής*. Οι αιχμάλωτοι δε, πωλούνται σε σκλαβοπάζαρα, με κύριους αγοραστές Ευρωπαίους. Ο Brofferio εκφράζει

²⁹³ Η σημερινή Άμφισσα.

²⁹⁴ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 302.

“La riconoscenza della Grecia decorò quei valorosi con nome di *Sacro Esercito*, e l’ammirazione dell’Europa scrisse i loro nomi sopra le tavole dell’immortalità.”

²⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 303-305.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 305-307.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 308-327. *Parte decimaquarta: le due tombe, il monastero del monte Cronio, Angelica Botzari*

την απέχθεια που νιώθει με ένα πικρό ειρωνικό σχόλιο για την κατάντια του ανθρώπινου γένους:

«Οι ανθρωπιστές εκείνη τη μέρα είχαν πολλούς λόγους να χαρούν για τη βελτίωση της φυλής μας!»²⁹⁸

Το πένθος για το Μεσολόγγι είναι έντονο σε Ελλάδα και Ευρώπη. Το πολιτικό κλίμα στις Μεγάλες Δυνάμεις φαίνεται να στρέφεται αποφασιστικά προς την Ελλάδα. Το αγγλικό κόμμα κερδίζει έδαφος στη διακυβέρνηση της Ελλάδας και το συμβούλιο του Εκτελεστικού ψηφίζει την αποστολή διαπραγματευτικού σώματος στην Κωνσταντινούπολη, υπό την αγγλική πρεσβεία, με αίτημα την παύση του πολέμου και την ανεξαρτησία της Ελλάδας.²⁹⁹ Ωστόσο, ο Δημήτριος Υψηλάντης ορθώνει το ανάστημά του και τίθεται ενάντιος στη διαμεσολάβηση ξένων δυνάμεων για την ανάκτηση της ελευθερίας. Τονώνεται με τον τρόπο αυτό το ηθικό των Ελλήνων που οργανώνονται ξανά, ενώ νέο φιλελληνικό κύμα βοήθειας φτάνει από όλη την Ευρώπη. Οι ελπίδες της Ελλάδας αρχίζουν να συγκεντρώνονται σε έναν μεγάλο ηγέτη, εφάμιλλο του Μάρκου Μπότσαρη: τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Ο συγγραφέας δίνει στους δύο μεγάλους στρατηγούς αξία ελληνική και ρωμαϊκή, θυμίζοντας ότι Ελλάδα και Ιταλία είναι δυνάμεις αλληλένδετες σαν μια σφιχτή γροθιά, ήδη από τα αρχαία χρόνια:

«Ο Μπότσαρης ονομαζόταν ο Αχιλλέας της Ηπείρου· ο Καραϊσκάκης ο Καίσαρας της Ρούμελης.»³⁰⁰

Ο Καραϊσκάκης συγκεντρώνει γύρω του αγωνιστές από όλη την Ελλάδα και τους τονώνει το εθνικό αίσθημα, μακριά από ξένες ελπίδες· ο όρκος τους είναι ο αγώνας για μια ελεύθερη Ελλάδα.

Το σκηνικό μεταφέρεται σε ένα κοινόβιο μοναστήρι στον Κρόνιο λόφο, πάνω από τον Αλφειό ποταμό. Το μοναστήρι είχε καταστραφεί πριν τα γεγονότα του Μεσολογγίου από τον Κιουταχή, αλλά στην υπεράσπισή του είχαν πρωτοστατήσει ο Σπάρτακος κι ακόμα ένας άντρας που βρίσκονταν εκεί. Τώρα που οι μοναχοί προσπαθούν να αναστήσουν το χώρο μέσα από τις στάχτες του, επιστρέφει ο Σπάρτακος. Δεν ασχολείται όμως με τα θρησκευτικά καθήκοντα, παρά μόνο τις νύχτες κλαίει σιωπηλά δίπλα σε έναν τάφο στον περίβολο της μονής. Έχει χάσει τη δροσιά της νιότης του και μοιάζει να παραπαίει στην οδύνη των τραυμάτων του νου και του σώματος. Στο κοινόβιο φτάνει ένα παλικάρι και ενημερώνει τους μοναχούς για τις πολεμικές εξελίξεις: ο Ιμπραήμ χάνει πολλές μάχες στη Σπάρτη και

²⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 309.

“Gli umanitarii quel giorno avean molto a rallegrarsi dei miglioramenti della nostra razza!”

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 310.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 313.

επιστρέφει στην Καλαμάτα. Ο Κιουταχής επίσης χάνει μάχες σε Βοιωτία και Αττική, αλλά με μεγάλο στράτευμα πηγαίνει στην Αθήνα και πολιορκεί την Ακρόπολη. Ο Σπάρτακος ακούει αμέτοχος, ώσπου το παλικάρι τού δίνει ένα μεταξένιο ζωνάρι και τον πληροφορεί ότι είναι λάφυρο που στέλνει η Αγγελική Μπότσαρη. Ανήκε στον Ισλάμ μπέη, έναν αρχηγό των Οθωμανών, τον οποίον έψαχνε να σκοτώσει ο Σπάρτακος στο Μεσολόγγι· ιδού ο λόγος για τον οποίο μαχόταν με τόση λύσσα. Ο Οθωμανός αξιωματούχος είχε σκοτώσει μια γυναίκα που ο Σπάρτακος αγαπούσε, και η Αγγελική πήρε την εκδίκηση που ο ίδιος έψαχνε. Μετά την αποκάλυψη αυτών των γεγονότων, ο Σπάρτακος οδηγείται σε ντελίριο ευχαρίστησης και θλίψης, για να πέσει τελικά λιπόθυμος μπροστά στους μοναχούς και το παλικάρι.

Η κατάσταση της υγείας του Σπάρτακου είναι κακή. Μετά το ντελίριο πέφτει σε λήθαργο και όταν συνέρχεται είναι πια θέμα χρόνου να φύγει από τη ζωή. Όμως είναι ήρεμος. Αφηγείται στον μοναχό που τον φροντίζει την ιστορία του: είναι Τούρκος, έζησε μια ζωή πλούσια, αλλά χωρίς νόημα, ώσπου βρήκε την ουσία της ζωής στον έρωτα για μια Ελληνίδα. Η αγάπη τους ήταν απαγορευμένη, αλλά εκείνος την έσωσε πολλές φορές από τον θάνατο, ώσπου έμαθε ότι κι εκείνη τον αγαπούσε. Θα ασπαζόταν τη θρησκεία της και θα την παντρευόταν στο μοναστήρι αυτό, την ημέρα που εμφανίστηκαν οι Οθωμανοί· μαζί πολέμησαν εναντίον τους, εκείνη ντυμένη άντρας, κι η κοπέλα έχασε τη ζωή της. Τώρα που η εκδίκηση για τον χαμό της ήρθε από την Αγγελική Μπότσαρη, ο Σπάρτακος ζητά από τον μοναχό να τον ευλογήσει ως Χριστιανό για να ξαναβρεί την αγάπη του μετά το θάνατο. Γίνεται Χριστιανός και πεθαίνει.

Η Αγγελική Μπότσαρη τραυματίζεται βαριά. Κατά τη διάρκεια της ανάρρωσης μεταβαίνει στο μοναστήρι στον Κρόνιο λόφο και βρίσκεται στους δύο τάφους, του Σπάρτακου και της αγαπημένης του. Εκεί, τοποθετεί μια επιθανάτια στήλη που αναγράφει τα ονόματα της Ελένης Μουρούζη και του Αχμέτ, καθώς κι ότι η ίδια θα τους βρει σύντομα. Έτσι τελειώνει η ιστορία αγάπης και πόνου των δύο νέων, συνδεδετικός κρίκος μεταξύ των *σκηνών*, η οποία καταδεικνύει τη δύναμη της αγάπης υπεράνω θρησκειών, εθνών και πολέμων.

Στις *Σημειώσεις* υπάρχουν δύο ιστορικά έγγραφα: το ψήφισμα του Εκτελεστικού για το αίτημα διαμεσολάβησης του Άγγλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη για σύναψη ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ανεξαρτησία της Ελλάδας· η απάντηση του

Άγγλου πρεσβευτή, σχεδόν έναν χρόνο αργότερα, με δέσμευση για προσπάθεια προς την επιθυμητή για τους Έλληνες κατεύθυνση.³⁰¹

15^η σκηνή: Ο τελευταίος όρκος, Αθήνα, Καραϊσκάκης³⁰²

Στην δέκατη πέμπτη και τελευταία σκηνή ο Brofferio υμνεί την Αθήνα. Δεν την αφήνει τυχαία για το τέλος, αλλά για να την αναδείξει ως την σημαντικότερη αρχαία πόλη, την πρώτη μεταξύ σημαντικών πόλεων και να της πλέξει το εγκώμιο:

«Θα λάβεις τελευταία χαιρετισμό στις σελίδες αυτές, ώ Αθήνα, εσύ που ήσουν η πρώτη ανάμεσα σε όλες τις πόλεις της γης!... Ήσουν πρώτη και ήσουν μοναδική, ώ Αθήνα, αφού, με το που χάθηκες, ποια άλλη πόλη και ποιος άλλος λαός είχε παρόμοια μοίρα; Η αγάπη της πατρίδας ζέστανε ξανά μετά από σένα και μερικά άλλα έθνη, και περισσότερες από μια πατρίδες συγκινήθηκαν από την κραυγή της ελευθερίας· αλλά ποιος άλλος λαός μπόρεσε ποτέ όπως ο αθηναϊκός να συνδυάσει τόση αξία με τόση σοφία, τόση ιδιοφυΐα με τόση αρετή, τόσον πολιτισμό με τόσο μεγαλείο;...

Η Σπάρτη ήταν ελεύθερη, αλλά ήταν άγρια. Η Ρώμη είχε τις μέρες ελευθερίας της, αλλά δεν φωτίστηκε από τη λάμψη των τεχνών παρά μόνο τις μέρες της παρακμής της. Η Αθήνα είχε τον Θεμιστοκλή και το Φειδία, τον Σόλωνα και τον Δημοσθένη, τον Περικλή και τον Πλάτωνα, τον Θρασύβουλο και τον Σοφοκλή, τον Θουκυδίδη και τον Φωκίωνα· νίκησε την Ασία και κατασκεύασε τον Παρθενώνα, κυρίευσε με τις τέχνες και εκπολίτισε με τα γράμματα, υπέταξε τη θάλασσα με τη δύναμη των πλοίων και κατέκτησε τη στεριά με την υπεροχή της διανόησης. Ποια άλλη πόλη, ώ Αθήνα, μπόρεσε να σου μοιάσει;...»³⁰³

Ωστόσο, δεν παραλείπει να αναφέρει και την πτώση της μετά το μεγαλείο, πρώτα από τους Ρωμαίους και ύστερα από τους Τούρκους. Η θλίψη του είναι μεγάλη για την παρακμή της μεγαλύτερης πόλης που γνώρισε η Ιστορία. Έχουν χαθεί τα πρόσωπα και τα μνημεία της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης, του πολιτισμού και της φιλοσοφίας. Ιδιαίτερη μνεία κάνει στην τελευταία, υμνώντας τους φιλοσόφους Πλάτωνα και Σωκράτη:

³⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 326-327.

³⁰² Στο ίδιο, σσ. 328-363. *Parte decimaquinta: l'ultimo voto, Atene, Karaïskaki*

³⁰³ Στο ίδιο, σσ. 328.

“E salutata sarai ultima in queste pagine, o Atene, tu che fosti prima fra le città della terra!... Fosti prima e fosti unica, o Atene, poichè, te spenta, qual altra città e qual altro popolo ebbero eguali destini? L'amore della patria scaldò ancora dopo di te qualche altra nazione, e più di una terra fu ancora commossa dal grido della libertà; ma qual altra gente seppe mai come il popolo Ateniese tanto valore associare a tanta sapienza, tanto genio a tanta virtù, tanta civiltà a tanta grandezza?... Sparta fu libera, ma fu selvaggia. Roma ebbe i suoi giorni di libertà, ma non fu illuminata dallo splendore delle arti che nei giorni della sua decadenza. Atene ebbe Temistocle e Fidìa, Salone e Demostene, Pericle e Platone, Trasibule e Sofocle, Tuciddide e Focione; vinse l'Asia e costruì il Partenone, dominò colle arti e ingentili colle lettere, si fece soggetto il mare colla potenza delle navi e conquistò la terra colla sublimità dell'intelletto. Qual altra città, o Atene, potè assomigliarti?”

«Σωκράτη!... Πλάτωνα!... σε αυτά τα δύο ονόματα συγκεντρώνεται η ανθρώπινη σοφία. Ποιο άλλο μέρος μπόρεσε ποτέ να περηφανεύεται για δύο σοφούς που να έχουν την αξία του Σωκράτη και του Πλάτωνα; [...] Όλη η ελληνική φιλοσοφία συνοψίζεται σε μία μόνο ανακάλυψη που έκανε ο γιος του Σωφρονίσκου τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Ό, τι μπορεί να ξέρει ο άνθρωπος είναι ότι δεν ξέρει τίποτα. Σε αυτήν τη θλιβερή διατύπωση περιέχεται όλη η εμπειρία της ανθρωπότητας;...»³⁰⁴

Έπειτα υπάρχουν πληροφορίες για τον Πειραιά, τον Κεραμεικό, τα τείχη της πόλης, τα βουνά, την Ακρόπολη και το θέατρο του Διονύσου, για να καταλήξει και πάλι στην πικρή διαπίστωση ότι όλα τα θαύματα της Αρχαίας Αθήνας αντικαταστάθηκαν από τη θλίψη της υποταγής σε ξένους κατακτητές.

Επιστρέφοντας στο παρόν της Επανάστασης, βλέπουμε τον Γιάννης Γκούρα να παίρνει όρκο μαζί με τους στρατιώτες του για μάχη μέχρις εσχάτων όπως στο Μεσολόγγι. Πρόκειται τώρα για την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχή. Η τακτική του μοιάζει με εκείνη του Ιμπραήμ στο Μεσολόγγι: στοχεύει στην εξάντληση των Ελλήνων από την πείνα αν δεν τα καταφέρει με τα όπλα. Ο Καραϊσκάκης έχει στο μεταξύ τεθεί επικεφαλής της Ρούμελης και οργανώνει την υπεράσπιση της Αθήνας στρατιωτικά και οικονομικά. Ωστόσο, σε πολιτικό επίπεδο υπάρχει διχασμός που δυσχεραίνει τα πράγματα. Ο Καραϊσκάκης είναι έτοιμος να ξεκινήσει ώστε να ενισχύσει τον Γκούρα, αλλά λαμβάνει ένα μήνυμα από τον έμπιστό του Νότη Τζαβέλα· τον ειδοποιεί για προδοσία και του ζητά να τον περιμένει πριν ξεκινήσει. Ο Τζαβέλας φτάνει, αλλά πληγωμένος από μαχαίρι και δεν μπορεί να μιλήσει, ξεψυχά από λεπτό σε λεπτό. Υποδεικνύει μόνο στον Καραϊσκάκη να βγάλει το μαχαίρι από την πληγή· επάνω γράφει: «Προστασία της Αγγλίας».³⁰⁵ Με τον τρόπο αυτόν χάνεται ένας ακόμη από τους βασικούς ήρωες του έργου, ο Νότης Τζαβέλας, παραμένοντας ηθικά άμεμπτος και έχοντας εκπληρώσει με το παραπάνω το χρέος προς την πατρίδα, όπως του ζήτησε ο πατέρας του πεθαίνοντας.

Τον Αύγουστο του 1826 ο Καραϊσκάκης φτάνει στην Ακρόπολη με στρατό. Μαζί του έχει και στρατιά προεξάρχοντος του συνταγματάρχη Φαβιέρου, Γάλλου φιλέλληνα με μεγάλη συμμετοχή στον Αγώνα για την ανεξαρτησία. Η μάχη με τους πολεμιστές του

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 330.

“Socrate!... Platone!... in questi due nomi è contenuta l’umana sapienza. Qual altra terra potè vantare due savii che pareggiassero Socrate e Platone? [...] Tutta la Greca filosofia si riduce ad una sola scoperta che ha fatto il figlio di Sofronisco negli ultimi suoi anni. Tutto quello che può dall’uomo sapersi è di nulla sapere. In questa dolorosa esclamazione è contenuta tutta la scienza dell’umanità?...”

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 338. “Protezione dell’Inghilterra.”

Κιουταχή είναι δύσκολη και χωρίς αποτέλεσμα υπέρ του ενός ή του άλλου. Με την παρουσία των Γάλλων, γίνεται προσπάθεια συνθηκολόγησης σε γαλλικό καράβι μεταξύ Καραϊσκάκη και Κιουταχή, οι οποίοι συναντιούνται. Ο Κιουταχής δείχνει να θαυμάζει τον Καραϊσκάκη, ο οποίος όμως είναι σκληρός και δείχνει τη διαφορά επιπέδου μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, αναφερόμενος στη συμπεριφορά του Σουλτάνου:

«[...] η δική μας κυβέρνηση μας κρίνει και μας ακούει, και ο Σουλτάνος σου σας πνίγει και σας πετάει στον Βόσπορο.»³⁰⁶

Η προσπάθεια εκεχειρίας αποβαίνει άκαρπη και ο Καραϊσκάκης αποχωρεί, όταν ένας ναύτης τον προειδοποιεί για προδοσία και εξαφανίζεται στο καράβι.

Ακολουθεί ένας σημαντικός σε νοήματα διάλογος μεταξύ Καραϊσκάκη και Γκούρα. Πρόκειται για δύο από τους ηθικούς και ανιδιοτελείς αγωνιστές της Επανάστασης. Ο Καραϊσκάκης θα φύγει για τη Ρούμελη, σε μια προσπάθεια να ξεσηκώσει περισσότερους πολεμιστές για την αντιμετώπιση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. Ο Γκούρας θα μείνει στην υπεράσπιση της Ακρόπολης. Ωστόσο, οι δύο άντρες φοβούνται την προδοσία, αφού και ο Γκούρας αποκαλύπτει ότι λαμβάνει προειδοποιητικά μηνύματα, όπως ο Καραϊσκάκης. Αμφότεροι έχουν αντιληφθεί ότι ο αγώνας τους ίσως είναι μάταιος, αφού φαίνεται ότι η Ελλάδα μετά τους Οθωμανούς θα βρεθεί κάτω από ευρωπαϊκό ζυγό. Λίγο πριν αποχαιρετιστούν για πάντα, αφού και οι δύο πρόκειται σύντομα να χάσουν τη ζωή τους, τα λόγια του Καραϊσκάκη είναι αποκαλυπτικά:

«Ας κάνει ο Θεός να γελιέμαι, αλλά έχω ένα προαίσθημα που με προειδοποιεί ότι η Ελλάδα θα ξαναγίνει σκλάβο, κι ότι δεν είναι μακριά οι τελευταίες ώρες της λευτεριάς της. [...]

Εμείς πολεμήσαμε για πέντε χρόνια τον Σουλτάνο, και στη δύναμη αντιπαραβάλαμε το κουράγιο, στον αριθμό των στρατιωτών αντιπαραβάλαμε τον ενθουσιασμό των πολιτών: και κερδίσαμε. Αλλά τώρα δεν είναι η Ασία που μας πολεμά, είναι η Ευρώπη που μηχανορραφεί εναντίον μας· κι ενώ είμαστε ατρόμητοι απέναντι στην καθαρή δύναμη, αισθανόμαστε νικημένοι από κρυφές δολοπλοκίες.»³⁰⁷

Ο Brofferio επιμένει στις προειδοποιήσεις προς τους συμπατριώτες του μέχρι το τελευταίο κεφάλαιο του έργου: η αυτοδιάθεση των λαών είναι προτιμότερη από την έξωθεν βοήθεια.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 340.

“[...] il nostro governo ci giudica e ci ascolta, e il tuo Sultano vi strangola e vi getta nel Bosforo.”

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 343.

“Voglia Iddio che io m’inganni, ma ho qui un presentimento il quale mia avverte che la Grecia tornerà schiava, e che non sono lontane le sue ultime ore di libertà. [...] Noi combattemmo per cinque anni contro il Sultano, e alla forza opponemmo il coraggio, e al numero dei soldati opponemmo l’entusiasmo dei cittadini: e vincemmo. Ma ora non è l’Asia che ci fa la guerra, è l’Europa che macchina contro di noi; e intrepidi contro la forza aperta noi ci sentiamo dominati da occulti raggiri.”

Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται από την εξάρτηση της Ελλάδας από τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες μετά την ανεξαρτησία της από τους Οθωμανούς.

Ύστερα η δράση μεταφέρεται κοντά στη Λειβαδιά. Ο συγγραφέας μας δίνει την εικόνα του ποταμού Έρκυνα, των πηγών της Λήθης και της Μνημοσύνης, καθώς και του περίφημου μαντείου του Τροφωνίου Διός.³⁰⁸ Στα μέρη αυτά βρίσκεται ο γνώριμος μας Νικόλαος Παλάσκας. Απογοητευμένος από την τροπή που έχει πάρει ο Αγώνας, με την εμπλοκή των Ευρωπαίων-σωτήρων, ζητά από τον Καραϊσκάκη να πολεμήσει στο πλευρό του και να εμπνεύσουν ξανά τους απογοητευμένους αγωνιστές. Ο Καραϊσκάκης τον δέχεται με χαρά. Ακολουθεί η πολιορκία στα Σάλωνα, τα οποία ο Καραϊσκάκης απελευθερώνει από τους Οθωμανούς. Μετά την απελευθέρωση εγκαθίσταται εκεί. Στον απόηχο της μάχης, ο Καραϊσκάκης αφήνεται στις σκέψεις και τους φόβους του: εγκαταλελειμμένος από την Κυβέρνηση, με τον κίνδυνο της προδοσίας να ελλοχεύει σε κάθε του βήμα, αναρωτιέται αν μπορεί να συνεχίζει τη μάχη μέχρι τέλους· και δίνει στον εαυτό του την απάντηση για το πεπρωμένο του:

«Αλλά τώρα που γνωρίζω τους ανθρώπους, μπορώ εγώ ο ίδιος να απαγορεύσω στον εαυτό μου να θυσιαστεί για εκείνους;... Όχι, δεν το μπορώ: το μυαλό μου δείχνει το μάταιο των υψηλών ελπίδων, και η καρδιά δεν μπορεί να εκδυθεί τις θανάσιμες αυταπάτες της· νιώθω εδώ μέσα μια άγνωστη δύναμη που μου επιβάλλει να φτάσω μέχρι τέλους τη θυσία... νιώθω ότι γεννήθηκα για να είμαι θύμα... και το πεπρωμένο θα υλοποιηθεί!»³⁰⁹

Ο Brofferio παρουσιάζει την ιδιότητα του ήρωα ως αποτέλεσμα της μοίρας από το οποίο δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει. Ο Καραϊσκάκης δεν θα σταματήσει να πολεμά για την πατρίδα μέχρι να χάσει τη ζωή του· ακόμα και όταν μαθαίνει ότι ο Γκούρας έφυγε από χέρι προδότη.³¹⁰

³⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 345-346· Η Έρκυνα είναι ο ποταμός με το θηλυκό όνομα που διατρέχει τη Λειβαδιά. Το μαντείο του Τροφωνίου Διός βρισκόταν μέσα σε σπήλαιο κοντά στον ποταμό. Οι επισκέπτες, πριν μπουν, έπιναν νερό από τις πηγές της Λήθης, για να ξεχνούν όσα είχαν στο μυαλό τους, και της Μνημοσύνης, για να θυμούνται τον χρησμό του μαντείου· βλ. [χ.σ.], «Μαντείο Τροφωνίου Διός», διαθέσιμο στο: <<https://www.mixanitouxronou.gr/to-pio-paradoxo-mantio-tis-archeotitas-vriskotan-stin-erkina-to-thiliko-potami-tis-livadias-i-episkeptas-prota-epinan-to-nero-tis-lithis-gia-na-xechasoun-ke-meta-to-nero-tis-mnimis-gia-na-thimith/>>, [Ημ. πρόσβασης: 22-04-2020].

³⁰⁹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 350.

“Ma ora che conosco gli uomini, posso io vietare a me stesso di sacrificarmi per essi?... No: non lo posso: la mente mi chiarisce la vanità delle sublimi speranze, e il cuore non può spogliarsi de’suoi fatali inganni; sento qui dentro una ignota forza che m’impone di consumare sino all’ultimo il sacrificio... sento che io nacqui per essere vittima... e il destino sarà compiuto!”

³¹⁰ Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας φροντίζει να βάλει ευθύς αμέσως μία υποσημείωση για το ανεπιβεβαίωτο της δολοφονίας του Γκούρα από προδότη· βλ. Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 350. Ωστόσο, ένας τέτοιος θάνατος εξυπηρετεί την οικονομία του λογοτεχνικού έργου.

Μετά το νέο του θανάτου του Γιάννη Γκούρα, ο αρχιστράτηγος Καραϊσκάκης κατευθύνεται στο Ναύπλιο, περνώντας δια πυρός και σιδήρου από την Αράχοβα και το Δίστομο, πάντα με επιτυχία. Στο Δίστομο όμως φτάνουν τα νέα από την Κυβέρνηση: πρωθυπουργός ορίζεται ο Καποδίστριας και κύριοι της ελληνικού κράτους είναι πια οι Μεγάλες Δυνάμεις. Ο Μιαούλης και ο Καραϊσκάκης δεν είναι πια αρχηγού στόλου και στρατού αντιστοίχως.

Ο Καραϊσκάκης φτάνει στο Ναύπλιο. Οι προετοιμασίες για την υποδοχή του νέου Κυβερνήτη είναι πυρετώδεις. Το κλίμα έχει αλλάξει και ο Καραϊσκάκης βλέπει τα σχέδια του να ναυαγούν, όμως είναι παρών για να βοηθήσει μέχρι το τέλος. Ο νέος αρχηγός του στρατού, Church, και ο νέος αρχηγός του στόλου, Cochrane, τίθενται υπέρ της άμεσης επίθεσης στην Ακρόπολη των Αθηνών. Ο Καραϊσκάκης αντιτίθεται στους δύο Άγγλους αξιωματούχους, διότι γνωρίζει ότι δεν υπάρχουν ακόμα αρκετοί στρατιώτες για να υποτάξουν τη μουσουλμανική δύναμη. Η απόφαση όμως είναι ειλημμένη. Βρισκόμαστε στην Ελευσίνα και η επίθεση θα γίνει την επόμενη ημέρα. Ο Καραϊσκάκης είναι σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση και αγναντεύει τη θάλασσα, από όπου καταφτάνει, χωρίς να τον περιμένει, ο Ανδρέας Μιαούλης. Η παρουσία του Μιαούλη ως πρωταγωνιστή και στην πρώτη, αλλά και στην τελευταία, σκηνή, δηλώνει ένα σχήμα κύκλου αφήγησης που ολοκληρώνεται μετά από έναν μεγάλο αριθμό σελίδων, προσώπων και γεγονότων. Η συνάντησή τους γίνεται σε θερμό και συγκινητικό κλίμα. Ο Μιαούλης του ανακοινώνει ότι θα φύγει και ότι δεν ενδιαφέρεται πια για τον Αγώνα· ό,τι έκανε με αυταπάρνηση για την Ελλάδα χάθηκε με την ανάμειξη των ξένων. Ενδεικτικά είναι τα λόγια του, στο κλίμα της διάθεσης του Brofferio σε όλο το έργο:

«Ὡς Ἕλληνας θέλησα να πολεμήσω για Ἕλληνες. [...] Τώρα με ποιον πολεμάμε, και για ποιον πολεμάμε;»³¹¹

Η τελευταία πρόταση συνοψίζει όλο το ηθικό και πατριωτικό δίλημμα των Ελλήνων αγωνιστών, καθώς και μία γενικότερη άποψη για την αξία της θυσίας σε μια επανάσταση. Ο Μιαούλης ενσαρκώνει τον απογοητευμένο πατριώτη που δεν θέλει να δει την Ελλάδα να αλλάζει απλά κυρίαρχη δύναμη. Ο Καραϊσκάκης, από την άλλη, είναι το σύμβολο του πατριώτη που βλέπει την αλήθεια, αλλά δεν χάνει την ελπίδα του, ακόμα και για μια αλλαγή σε μεταγενέστερο χρόνο. Και δηλώνει τη θέση του με τα παρακάτω λόγια:

³¹¹ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 360.

“Greco volli combattere per Greci. [...] Ora con chi si combatte, e per chi si combatte?”

«[...] εγώ δεν νιώθω τη δύναμη να θυσιάσω στον βωμό της απελπισίας όλες αυτές τις πιο γλυκές μου ψευδαισθήσεις· όχι, εγώ δεν θέλω να ζω δίχως να πιστεύω στην πατρίδα, δίχως να ελπίζω στη λευτεριά.»³¹²

Ο συγγραφέας επανέρχεται στις «αυταπάτες»,³¹³ ύψιστη ανάγκη κάθε ιδεολόγου· είναι η ανάγκη που ωθεί κάθε ρομαντικό ιδεαλιστή ενάντια σε κάθε ρεαλιστική ισοπέδωση. Η εποχή των επαναστάσεων του 18^{ου} αιώνα είναι άλλωστε και η εποχή του Ρομαντισμού. Ο Μιαούλης, μέγιστος πατριώτης αλλά ρεαλιστής, βλέπει στον Καραϊσκάκη τον τελευταίο δοξασμένο ρομαντικό μαχητή της Ελληνικής Επανάστασης. Μετά τη μάχη της επόμενης μέρας, τη νίκη του Καραϊσκάκη και τον θάνατό του από αβέβαιης προέλευσης πυροβολισμό,³¹⁴ ο Μιαούλης συγκινημένος του κλείνει τα μάτια, τον φιλά στο μέτωπο και κλείνει τις *Scene Elleniche* με την πικρή διατύπωση:

«Η ΕΛΛΑΔΑ ΕΙΝΑΙ ΧΑΜΕΝΗ!»³¹⁵

Η τελευταία σκηνή δεν έχει *Σημειώσεις*.

Ιστορικός επίλογος³¹⁶

Ο επίλογος των *Ελληνικών Σκηνών* είναι μια ανασκόπηση των γεγονότων μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη, ως και την ανακήρυξη του ανεξάρτητου Βασιλείου της Ελλάδας. Ο Brofferio επικεντρώνεται στο τέλος της ουσιαστικής Επανάστασης, καθώς θεωρεί ότι από εκεί και πέρα το παιχνίδι μεταφέρεται στη σκακιά των Μεγάλων Δυνάμεων. Πρώτο σημαντικό γεγονός είναι η πτώση της Ακρόπολης στους Οθωμανούς, με την ηγεσία του στρατού και του στόλου να είναι αδιάφορη. Έπειτα, ο συγγραφέας στηλιτεύει την επιλογή του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη, αφού την θεωρεί καταστρατήγηση των αποφάσεων των Ελλήνων και εδραίωση της Ρωσίας σε ρόλο επόπτη. Τέλος, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και τα διάφορα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα, βασιλιάς της Ελλάδας ανακηρύσσεται ο Όθωνας. Οι τελικές παρατηρήσεις του Brofferio είναι οι εξής: η ηγεσία της

³¹² Στο ίδιο, σσ. 360-361.

“[...] io non mi sento il coraggio di far sacrificio sull’altare della disperazione di tutte le mie più dolci illusioni; no, io non voglio vivere senza credere alla patria, senza sperare nella libertà.”

³¹³ βλ. σχετικά την παραπομπή 238, σ. 49· βλ. Giulio Ferroni, *Profilo storico della letteratura italiana*, vol. II, Einaudi Scuola, Milano 1992, σσ. 574 & 667.

³¹⁴ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σ. 362.

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 363. “LA GRECIA È PERDUTA!”

³¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 364-374. *Conclusione storica*

Ελλάδας είναι ξένη και δεν υπάρχει ακόμα Σύνταγμα,³¹⁷ παρά τις σχετικές υποσχέσεις· η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέχει ακόμα μεγάλο μέρος της Ελλάδας· ο βασιλιάς θα πρέπει να αφουγκραστεί τις απαιτήσεις των πολιτών και να διεκδικήσει τα εδάφη της χώρας, μέχρι και την Κωνσταντινούπολη.

Στις *Σημειώσεις* οι ιστορικές πληροφορίες αφορούν στην πτώση της Ακρόπολης στους Οθωμανούς, σε γεγονότα που ξεκινούν με την έλευση του Καποδίστρια και τελειώνουν με τη δολοφονία του, καθώς και με την ανακήρυξη του Βασιλείου της Ελλάδας και τα αναλυτικά διατάγματα για τον ρόλο του νέου βασιλιά Όθωνα και των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών στη διακυβέρνηση του νέου κράτους.³¹⁸

³¹⁷ Την περίοδο που γράφει το έργο ο Brofferio δεν έχει γίνει ακόμα πραγματικότητα το πρώτο Σύνταγμα του Βασιλείου της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, το Σύνταγμα παραχωρείται το 1844, τη χρονιά έκδοσης του έργου *Scene Elleniche*.

³¹⁸ Brofferio, *Scene Elleniche*, vol. II, ό.π., σσ. 367-374.

6.2. *La caduta di Missolongi*-Η πτώση του Μεσολογγίου

Την περίοδο που βρίσκεται στο Παρίσι, ο Brofferio εμπνέεται από τον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα³¹⁹. Η παραμονή του εκεί συμπίπτει χρονικά με την πτώση του Μεσολογγίου στους Οθωμανούς, με αποτέλεσμα τη σύνθεση της ωδής *Η πτώση του Μεσολογγίου*, την οποία εκδίδει στο Παρίσι και αφιερώνει στον Γάλλο στρατηγό και πολιτικό Alexandre Lameth.³²⁰

Στον πρόλογο της ωδής ο ποιητής υμνεί την Ελληνική Επανάσταση ως το μεγαλύτερο επίτευγμα ανδρείας του 19^{ου} αιώνα:

«Δεν υπάρχει μεγαλύτερο ανδραγάθημα και ανταξιότερο στον αιώνα μας που να έχει πραγματοποιηθεί και να διασώζεται για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα από αυτή τη σταθερότητα και την αξία ενός λαού ο οποίος ήδη για έξι χρόνια πολεμά, αν και τρομερά αποκαρδιωμένος, για την ανεξαρτησία και τη θρησκεία της χώρας του.»³²¹

Ωστόσο, η θετική ψυχολογία για τις ως τότε νίκες των Ελλήνων επισκιάζεται από την σημαντική ήττα στο Μεσολόγγι.³²² Ο θάνατος όμως των αγωνιστών είναι ένδοξος και ο Brofferio εμπνέεται και εκφράζει στην ωδή του τα δυνατά συναισθήματα που γεννιούνται στο άκουσμα μιας τόσο μεγάλης θυσίας για την πατρίδα.³²³

Περνώντας στο ίδιο το ποιητικό κείμενο, ο Brofferio υμνεί τους αγωνιστές που ξεσηκώνονται ενάντια στους αλλόθρησκους Μουσουλμάνους, όπως τονίζεται στο τέλος της δεύτερης στροφής. Η νύξη της θρησκείας είναι συχνή στον ποιητή, όπως έχουμε δει και σε άλλα έργα του, και δείχνει την κοινή μοίρα Ελλάδας και Ιταλίας υπό το σύμβολο του Σταυρού. Σημαντική είναι επίσης η αναφορά στις μεγάλες αρχαίες ελληνικές πόλεις (Αθήνα, Σπάρτη, Θήβα) και τους ηγέτες (Θεμιστοκλής, Λεωνίδα) καθώς συνδέουν το αλλοτινό με το τωρινό μεγαλείο της Ελλάδας. Τέλος, έπειτα από τις εξαιρετικές εικόνες του κατεστραμμένου Μεσολογγίου και της θλιμμένης φύσης,³²⁴ το ποίημα τελειώνει με δύο στροφές-λίβελλο κατά των Ευρωπαίων προδοτών των Ελλήνων και βαριές κατάρες για εκείνους και την οικογένειά τους, στο πνεύμα της ιταλικής ποίησης της εποχής και της ηθικής στάσης της απέναντι στους προδότες.³²⁵ Όπως είδαμε, η προδοσία απασχολεί ιδιαιτέρως τον Brofferio και στις *Scene Elleniche*.

³¹⁹ Faldella, *ό.π.*, σ. 20.

³²⁰ Lajolo, *ό.π.*, σ. 70.

³²¹ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, *ό.π.*, σ. 132.

³²² Στο ίδιο.

³²³ Angelo Brofferio, *La caduta di Missolongi*, Dai Torchi di Firmino Didot, Parigi 1826, σ. 2.

³²⁴ Ιωάννης Δ. Τσόλκας, *ό.π.*, σ. 133.

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 132.

La caduta di Misolongi³²⁶

I.

Su gli avanzi di antiche ruine,
che degli anni l'impero non frange
Fra le angoscie di un popol, che piange,
Fra gli oltraggi di un empio poter,
Di repente gl'infidi tiranni
Spaventando col grido feroce
Ha levato la spada, e la croce
Un indomito Genio guerrier.

II.

Ogni oppresso chiamando a raccolta,
Che al servaggio ha curvata la testa
Una fiamma nel petto gli desta
Che raccende l'antica virtù:
Grecia sorge. Nel sangue de' vinti
Seguitando l'ultrice fortuna
Sul domato segnal della Luna
Pianta il sacro vessil di Gesù.

III.

Gl'invincibili duci risorti
Son d'Atene, di Sparta, e di Tebe,
Qui di morti si copron le glebe,
Là di sangue s'intorbida il mar;
Ed un nuovo Temistocle i fati
Della patria sull'onde sostiene,
Ed a nuove Termopili viene
Un Leonida nuovo a pugnar.

IV.

Ma che veggo? il disperso nemico
Si raddoppia, si annoda, e si serra,
Sotto i passi fa gemer la terra,
Sotto i legni tremar l'Ocean.
Sprezzator de' perigli l'ardire
Non vacilla, non piega, non cade
Ma le spade respingon le spade
Che più schermo più sosta non han.

V.

Oh sventura! Il furor de' tiranni

Η πτώση του Μεσολογγίου³²⁷

I.

[Στα απομεινάρια των αρχαίων ερειπίων,
Που από τα χρόνια η αυτοκρατορία δεν σπάει
Ανάμεσα στα άγχη ενός λαού που κλαίει,
Ανάμεσα στις ύβρεις μιας βλάσφημης δύναμης,
Ξάφνου τους άπιστους τυράννους
Τρομάζοντας με την άγρια κραυγή
Σήκωσε το σπαθί, και τον σταυρό
Ένας αδάμαστος πολεμιστής-προστάτης]

II.

[Κάθε καταπιεσμένο συγκαλώντας,
Που έσκυψε το κεφάλι στη δουλεία
Μια φλόγα του καίει το στήθος
Που ανάβει ξανά την αρχαία αρετή:]
η Ελλάδα ξεσηκώνεται. Μέσα στο αίμα των νικημένων
Ακολουθώντας την τροφό τύχη
Πάνω στο υποταγμένο σύμβολο της Σελήνης
Μπήγει το ιερό λάβαρο του Χριστού.

III.

Οι απόρθητοι αναστημένοι ηγέτες
Είναι από την Αθήνα, από τη Σπάρτη και τη Θήβα,
Εδώ από νεκρούς σκεπάζεται η γη,
Εκεί από αίμα ανταριάζει η θάλασσα.
Και ένας νέος Θεμιστοκλής το πεπρωμένο
Της πατρίδας στα κύματα προασπίζει,
Και σε νέες Θερμοπύλες έρχεται
Ένας νέος Λεωνίδας να πολεμήσει.

IV.

Αλλά τι βλέπω; Ο σκόρπιος εχθρός
Διπλασιάζεται, μαζεύεται και επιταχύνει,
Κάτω από τα βήματα του βογκάει η γη,
Κάτω από τα πλοία του τρέμει ο Ωκεανός.
Καταφρονητής των κινδύνων το θάρρος
Δεν διστάζει, δεν κάμπτεται, δεν γκρεμίζεται
Αλλά τα σπαθιά αποκρούουν τα σπαθιά
[Που ούτε ασπίδα ούτε σταματημό έχουν πια.]

V.

Ω συμφορά! Το μάνιωμα των τυράννων

³²⁶ Brofferio, *La caduta di Missolongi*, ό.π., σσ. 5-8.

³²⁷ Η μετάφραση είναι του Ιωάννη Δ. Τσόλκα (βλ. Ιωάννης Δ. Τσόλκας, ό.π., σσ. 132-134), εκτός από τους στίχους που βρίσκονται σε αγκύλες.

È piombato sul popolo afflitto.
Ahi! trafitto sul padre trafitto
Manda il figlio l'estremo sospir;
E la madre sul vedovo suolo
Nel cader sotto i colpi nemici
Crede ancora i suoi figli felici
Se morendo gli ha tolti a servir.

VI.

Già l'Eccidio con mano di sangue
Ha spezzate le mura e le porte
Il Terror, la Vendetta, e la Morte
Già stan sopra la muta città.
Delle stragi all'orribile aspetto
Si fa un manto di nuvole il Cielo
La Natura si cuopre di un velo
Che la porge la mesta Pietà.

VII.

Chi son quei che gli Elleni guerrieri
Con reo labbro han chiamati ribelli?
Di noi forse non sono fratelli?
Figliuoli di Cristo non son?
Sì. L'Eterno con lor si commise
Una legge, una speme, una fede;
Il riscatto con loro ci diede,
E con loro l'eterno perdon.

VIII.

Piova sopra la fiamma del cielo
A coloro, che il braccio codardo
Han venduto al Profeta bugiardo
Per vibrarlo di Cristo nel cor.
Maledetta di loro ai nipoti
Si conservi ad ognor la memoria;
Sia delitto la stessa vittoria;
Sia vergogna lo stesso valor.

IX.

Nell'esilio dei figli di Adamo
Anzi che abbian la strada compita
Soffran lunga, e penosa la vita
Nel rimorso, nell'onta, e nel duol,
E allor quando sull'ali degli anni
Venga il dì che la vita dissolve,
Ne disperdano i venti la polve,
Che rifiuti di accogliere il suol.

Χύμηξε στο βασανισμένο λαό.
Ω! πληγωμένος πάνω στον πατέρα λαβωμένος
Στέλνει ο γιος το απώτατο βογκητό.
[Και η μάνα στο δόλιο έδαφος
Πέφτοντας από τα εχθρικά χτυπήματα
Πιστεύει ακόμα τα παιδιά της ευτυχή
Αν ο θάνατος τα γλίτωσε από τη σκλαβιά.]

VI.

Ήδη η σφαγή με ματωμένο χέρι
Τσάκισε τα τείχη και τις πύλες
Ο Τρόμος, η Εκδίκηση και ο Θάνατος
Ήδη κατοικούν πάνω από τη βουβή πόλη.
Με το τρομερό αντίκρισμα της αιματοχυσίας
Βάζει μπροστά του τα σύννεφα ο Ουρανός
Η φύση σκεπάζεται με ένα πέπλο
Που της παρέχει η μελαγχολική ευσπλαχνία.

VII.

[Ποιοι είναι εκείνοι που οι Έλληνες πολεμιστές
Με θλιμμένο χέιλι αποκάλεσαν επαναστάτες;
Δεν είναι τάχα δικά μας αδέρφια;
Παιδιά του Χριστού δεν είναι;
Ναι. Ο Θεός με αυτούς συμφώνησε
Ένας νόμος, μία ελπίδα, μία πίστη.
Την ελευθερία τους έδωσε,
Και την αιώνια συγχώρεση.]

VIII.

Ας βρέξει από πάνω η φλόγα του ουρανού
Σε εκείνους, που το δειλόψυχο χέρι
Πούλησαν στον απατηλό Προφήτη
Για να το δονήσει του Χριστού η καρδιά.
Καταραμένη αυτών στα εγγόνια
Ας κρατήσει πάντα τη μνήμη.
Ας είναι έγκλημα αυτή η νίκη,
Ας είναι ντροπή αυτό το θάρρος.

IX.

Στην εξορία των παιδιών του Αδάμ
Αντί να έχουν το δρόμο καλότροπο
Ας υποφέρουν παρατεταμένη και επώδυνη ζωή
Με τύψεις, με καταισχύνη και με δυστυχία,
Και τότε όταν με το πέρασμα των χρόνων
Έρθει η μέρα που η ζωή αποσυντίθεται,
Και διασκορπίζουν οι αέρηδες τη σκόνη,
Να αρνηθεί το έδαφος να τους δεχθεί.

6.3. *La battaglia di Navarino-H ναυμαχία του Ναβαρίνου*

Το ποίημα είναι μία ωδή, αντίστοιχη της *Πτώσης του Μεσολογγίου*. Η ύπαρξή του εντοπίστηκε ως αναφορά, χωρίς να αναπαράγεται το κείμενο³²⁸. Πρόκειται για αδημοσίευτο ποίημα που σώζεται ως χειρόγραφο σε ένα γράμμα του Brofferio³²⁹. Το ποίημα λογοκρίνεται και για το λόγο αυτόν δεν δημοσιεύεται, αλλά ακόμη και ο ίδιος ο ποιητής το θεωρεί ανάξιο δημοσίευσης, ενημερώνοντας σχετικά τον φίλο του με αυτά τα λόγια:

«Να ξέρεις ότι δεν επιτρέπεται η τύπωση της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου. Καλύτερα. Τώρα που την ξαναδιαβάζω με κρύο αίμα, βρίσκω ότι είναι φτωχή σε σκέψεις και ότι έχει ανάγκη από λιμάρισμα»³³⁰

Εκτός αυτού, το ποίημα που επίσης έχει στείλει με γράμμα στον Garberoglio είναι σε μεγάλο βαθμό δυσανάγνωστο, γεμάτο σβησίματα και μεγάλα σημάδια από μελάνι. Ωστόσο, όπως και στην ωδή για το Μεσολόγγι, έτσι κι εδώ ο Brofferio εξυψώνει την Ελλάδα σε οδηγό για όλες τα καταπιεσμένη κράτη³³¹. Το χειρόγραφο του ποιήματος βρέθηκε³³² και είναι πράγματι σε κακή κατάσταση, εντούτοις επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό την μεταγραφή και τη δημοσίευσή του για πρώτη φορά στα ιταλικά, αλλά και σε ελληνική μετάφραση.

Μαζί με το ποίημα, ο Brofferio στέλνει στο φίλο του και την εξής αφιέρωση:

*Voi cui l'Europa i fulmini
Ha posto in mani sull'onde
Vide a pugnare la Gloria
Che abbandonò le sponde
E cogli eterni inchiostri
Corse a scriver nel tempio i nomi vostri*

*Εσάς, που η Ευρώπη τους κεραυνούς
Έβαλε στα χέρια σας, στα κύματα
Είδε να πολεμάτε τη Δόξα
Η οποία άφησε τις όχθες
Και με τα αιώνια μελάνια
Έτρεξε να γράψει στο ναό τα ονόματά σας*

Η αφιέρωση αυτή πιθανώς αναφέρεται στους Έλληνες, οι οποίοι ως επίλεκτοι της Ευρώπης παρουσιάζονται να κρατούν την τύχη ολόκληρης της Ηπείρου στα χέρια τους, πετυχαίνοντας τη νίκη στη Ναυμαχία και μένοντας στην Ιστορία για την ένδοξη ανδρεία τους· η ίδια η Δόξα προσωποποιείται και σπεύδει να γράψει τα ονόματα των αγωνιστών στον ναό της.

³²⁸ Alida Viada, *ό.π.*, σσ. 114-115.

³²⁹ Angelo Brofferio, *Lettera a G. Garberoglio*, Firenze 4 gennaio 1828, presso Biblioteca Civica Centrale di Torino, ses. manoscritti, A. Brofferio, cartella n. 3.

³³⁰ Στο ίδιο.

³³¹ Στο ίδιο, σσ. 115-116.

³³² Angelo Brofferio, Biblioteca Civica Centrale di Torino, Fondo Prior 7, fasc. 2, foglio 32bis, *La Battaglia di Navarino*, lettera a Giuseppe Garberoglio del 28 ottobre 1827 o del ¾ gennaio 1828, Genova.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το χειρόγραφο ποίημα είναι σε κακή κατάσταση. Βάσει του τελικού αποτελέσματος της μεταγραφής, επιχειρείται η ανάλυση του κειμένου που παραδίδεται στο παρόν πόνημα. Αμέσως μετά την ανάλυση βρίσκεται το ποίημα σε δίγλωσση απεικόνιση.

Στο ποίημα, λοιπόν, ο Brofferio απευθύνεται, κατά κύριο λόγο, στον Ιμπραήμ σε πρώτο πρόσωπο (στ. 1-30, 45-60, 75-80, 122-128). Δημιουργεί, μάλιστα, ένα πέπλο μυστηρίου ως προς την ταυτότητα του, εφόσον καθυστερεί να τον κατονομάσει (στ. 19). Μέσα από ένα πλήθος ερωτήσεων, προσπαθεί να αντιληφθεί τα κίνητρα που τον οδηγούν σε τόση βιαιότητα εναντίον των Ελλήνων. Το ποίημα γράφεται αμέσως μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, και μοιάζει γεμάτο από την οργή και την απορία του ποιητή για το καταστροφικό έργο του Ιμπραήμ, ο οποίος προηγουμένως έχει καταστρέψει την Πελοπόννησο στο διάβα του. Μοιάζει τώρα να τον προκαλεί να πράξει το ίδιο και στο Ναβαρίνο, κάτι που ιστορικά είναι γνωστό ότι δεν κατάφερε, αφού συνθηκολόγησε λόγω και της εμπλοκής των Μεγάλων Δυνάμεων. Υπάρχουν ίσως και ψήγματα ειρωνείας εναντίον του (στ. 30). Έπειτα, ο ποιητής περιγράφει την καταστροφή του στόλου του Ιμπραήμ (στ. 31-38). Στη συνέχεια, το Αιγαίο πέλαγος προσωποποιείται, γίνεται σύμμαχος των Ελλήνων και ενώνεται με το Ιόνιο για να διώξει τον βάρβαρο κατακτητή Ιμπραήμ και το στράτευμά του που έχουν έρθει από την Αίγυπτο (στ. 39-44). Γίνεται χρήση του όρου «όπλα οδρύσια» (στ. 39, 96), κάτι που παραπέμπει στο βασίλειο των Οδρυσών³³³, οι οποίοι φαίνεται να λογίζονται ως απόγονοι των Οθωμανών· ο ποιητής αναφέρεται ενδεχομένως στις πολλές ναυμαχίες που έχουν λάβει χώρα στο Αιγαίο μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών. Στο ποίημα υπάρχει η έντονη αντίθεση ανάμεσα στον μεγάλο εχθρό των Ελλήνων Ιμπραήμ και τον μεγάλο φιλέλληνα Λόρδο Βύρωνα (στ. 61-74, 81-85). Οι αναφορές στους δύο σημαντικούς άντρες εναλλάσσονται και τονίζουν την ντροπή για την ύπαρξη του ενός και τη δυστυχία για την απώλεια του άλλου. Ο χαμός του Βύρωνα, δε, είναι αφορμή για τον κοινό πόνο Ελλάδας και Ιταλίας, σε μία ακόμη αναφορά στη σύνδεση των δύο λαών (στ. 81-83). Σε σχέση με τον Βύρωνα υπάρχει επίσης ένα δίστιχο (στ. 66-67) το οποίο εντάσσεται, όπως ειπώθηκε παραπάνω, στις *Scene elleniche*³³⁴. Το Αιγαίο ξαναμπαίνει στη σκηνή (στ. 86-89) και δίνει τη σκυτάλη στην Αρχαία Ελλάδα (στ. 90-95): οι «αρχαίες δάφνες» θα ενωθούν με τις σύγχρονες, αφού το μεγαλείο της Ελλάδας θα ενωθεί ξανά με το μεγαλείο των αρχαίων

³³³ Σημαντικό αρχαίο θρακικό βασίλειο που εκτεινόταν σε εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας, Ελλάδας και Τουρκίας και έφτανε ως το Αιγαίο πέλαγος· βλ. [χ.σ.], «Το βασίλειο των “Οδρυσών”», διαθέσιμο στο: <<https://chilonas.com/2014/11/07/httpwp-mer1or6y-1il-2/>>, [Ημ. πρόσβασης: 04-07-2020].

³³⁴ βλ. σχετικά σσ. 45-46.

πόλεων της Σπάρτης, της Αθήνας και της Θήβας. Οι αναφορές στην αναβίωση της αρχαίας αίγλης εμφανίζονται ξανά με παρόμοιους στίχους στο τέλος του ποιήματος (στ. 129-143). Η θεία δύναμη έρχεται να αποκαταστήσει την τάξη, είτε πρόκειται για τον «σταυρό» του χριστιανισμού (στ. 58) είτε για τον «κεραυνό» του Δία και την αποκατάσταση της τάξης από τη θεά Εκδίκηση (στ. 98-121)· η σύζευξη των θεϊκών δυνάμεων αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας έρχονται να ενωθούν σε μια φαντασμαγορική εικόνα που θα λυτρώσει τους Έλληνες από το ζυγό των αλλόθρησκων Οθωμανών.

Συμπερασματικά, το ποίημα επικεντρώνεται στον Ιμπραήμ, τον Βύρωνα και στον ρόλο του θεού που θα συντρέξει την Ελλάδα και θα της δώσει την παλιά δόξα της αρχαιότητας. Οι επαναλήψεις του ποιητή είναι πολλές, γεγονός που δικαιολογεί τη θέλησή του για διορθώσεις. Εντούτοις, δείχνει την αγάπη του για την Ελλάδα ως πρότυπο για τους συμπατριώτες του και χρησιμοποιεί στο ποίημα ορισμένα από τα μοτίβα που υπάρχουν στο μεγάλο του έργο *Scene elleniche*.

La battaglia di Navarino

1 Chi sei? ... che cerchi? ... l'ultimo
Raggio del sol già langue
E tu fra l'ombre squallide
Per un sentier di sangue
5 Corri affannato e solo
Dove sgorga la morte e regna il duolo?
Fra questi monti inospiti
Per questi scogli infesti
Perché dubbioso ed ansio
10 Ti avanzi e poi t'arresti?
Chi sei? ... Tu non rispondi?
Attonito mi guardi, e ti nascondi?
Invan t'ascondi. Il barbaro
Tuo nome in fronte hai scritto;
15 L'odio, il furor, il torbido
Pensiero del delitto
Dall'accesa pupilla
Come una luce orribile sfavilla.
Dove Ibrahim s'attendano
20 Le tue superbe schiere?
I tuoi navigli mostrami
Mostra le tue bandiere.
Dove son le tue glorie?
Dove sono Ibrahim le tue vittorie?
25 Dove? Colà s'innalzano
Di Navarin le Torri.
A quelle mura accostati,
A quelle spiagge corri,
E sui flutti vermigli
30 Cerca, invincibil Duce, i tuoi navigli
.....
Tuonano i bronzi e lanciano
Globi di fiamme e fuoco
Trema la terra e pare
Sotto le accese navi ardere il mare
35 lacere
abbandonate e sparse
Là galeggianti tavole
Quà vele antenne e fuste
.....
L'Egeo che d'armi odrisie
40 Per tanti anni stancato
Dai mesti scogli argolici
Fuggia insanguinato
Soccorre al Greco afflitto

Η ναυμαχία του Ναβαρίνου

1 Ποιος είσαι;... τι ψάχνεις;... η τελευταία
Ηλιαχτίδα χάνεται πια
Κι εσύ ανάμεσα στις άθλιες σκιές
Μέσα από ένα μονοπάτι αιμάτινο
5 Τρέχεις λαχανιασμένος και μόνος εκεί
Όπου αναβλύζει ο θάνατος και βασιλεύει ο πόνος;
Ανάμεσα σ' αυτά τα αφιλόξενα βουνά
Μέσα σ' αυτούς τους εχθρικούς σκοπέλους
Γιατί με αμφιβολία κι ανησυχία
10 Προχωράς κι έπειτα σταματάς;
Ποιος είσαι; ... Δεν απαντάς εσύ;
Άναυδος με κοιτάς, και κρύβεσαι;
Μάταια κρύβεσαι. Το βάρβαρο
Όνομά σου στο μέτωπο έχεις γραμμένο·
15 Το μίσος, η οργή, η θολή
Σκέψη του εγκλήματος
Από τη φλεγόμενη κόρη του ματιού
Όπως ένα άθλιο φως λαμποκοπά.
Πού στρατοπεδεύουν Ιμπραήμ
20 Τα υπεροπτικά στρατεύματά σου;
Τα πλοία σου για δείξε μου
Και τις σημαίες σου δείξε.
Πού είναι οι δόξες σου;
Που είναι Ιμπραήμ οι νίκες σου;
25 Πού; Εκεί πέρα υψώνονται
Του Ναβαρίνου οι Πύργοι.
Σ' αυτά τα τείχη ζύγωσε,
Σ' αυτές τις παραλίες τρέξε.
Και στα κύματα τα πορφυρά
30 Ψάξε, ανίκητε Αρχηγέ, τα καράβια σου
.....
Βροντούν τα κανόνια και πετούν
Σφαίρες φλεγόμενες και φωτιά
Τρέμει η γη και μοιάζει
Κάτω απ' τα φλεγόμενα πλοία φωτιά η θάλασσα
35 σπασμένες
έρημες και διασκορπισμένες
Εκεί να επιπλέουν οι σανίδες
Εδώ πανιά, κατάρτια και πλοiάρια
.....
Το Αιγαίο που από όπλα οδρύσια
40 Για πολλά χρόνια κουρασμένο
Από τα θλιμμένα αργολικά βράχια
Το έσκαγε ματωμένο
Συντρέχει τον πληγωμένο Έλληνα

Ed apre l'onde a seppellir l'Egitto
 45 Fuggi Ibrahim. Già l'ultima
 [...] ora [...] si appresta
 Qual speme qual rifugio
 Qual scampo ancor ti resta?
 Fra noi gl'immensi mari
 50 stian sempre e immensa terra ci separi
 Trema Ibrahim. Già l'ultima
 Ora fatal s'appresta
 Qual speme qual rifugio
 Qual scampo ancor ti resta?
 55 Ma che [...] tu fuggi...
 D'una potenza [...]
 Cadde per voi l'obbrobrio
 Del trono e della croce
 Per voi sorge più bella
 60 Foriera d'altri tempi alba novella

 sulla prora
 D'Albione temuta
 Vedi quell'ombra maestosa e muta
 Sciolto di vita e libero
 65 D'ogni terreno affanno
 È desso è quel magnanimo
 Quell'immortal britanno
 Che [...]

Vide il nocchier del pelago
 70 Sul caro suo natio
 D'Ipsara le reliquie
 Le ceneri di Scio
 E pallido in sembiante
 Saluta Missolongi ancor fumante

75 Va nelle terre libiche
 Va, fuggi, e ti rinsalva
 Alle paludi egizie
 Torna africana belva
 L'ira del ciel sia teco
 80 E piova sul tuo capo il sangue greco

Egli morì. La vedova
 Grecia si sciolse in pianto.
 Impallidi l'Italia
 [...]
 Egli morì ma fulgido
 85 sia il suo nome in terra.

Κι ανοίγει τα κύματα να θάψει την Αίγυπτο
 45 Να φύγεις Ιμπραήμ. Ήδη η τελευταία
 [...] ώρα [...] πλησιάζει
 Ποια ελπίδα, ποια προστασία
 Ποια σωτηρία ακόμα σου μένει;
 Ανάμεσά μας οι πελώριες θάλασσες
 50 Ας είναι πάντα και πελώρια γη ας μας χωρίζει
 Τρέμε Ιμπραήμ. Ήδη η τελευταία
 θανάσιμη ώρα πλησιάζει
 Ποια ελπίδα, ποια προστασία
 Ποια σωτηρία ακόμα σου μένει;
 55 Αλλά [...] εσύ να φύγεις...
 Μιας δύναμης [...]
 Έπεσε για σας η ατίμωση
 Του θρόνου και του σταυρού
 Για σας ορθώνεται πιο όμορφη
 60 Προπομπός άλλων καιρών η νέα αυγή

 στην πλώρη
 Της Αλβιόνας που φοβάται
 Βλέπεις τη μεγαλοπρεπή και βουβή σκιά
 Αδέσμευτος στη ζωή κι ελεύθερος
 65 Από κάθε εγκόσμιο βάρος
 Είναι κείνος, εκείνος ο μεγαλόψυχος
 Εκείνος ο αθάνατος Βρετανός
 Που [...]

Είδε τον βαρκάρη του πελάγους
 70 Στην αγαπημένη του γενέτειρα
 Των Ψαρών τα απομεινάρια
 Τις στάχτες της Χίου
 Και χλωμός στην όψη
 Χαιρετά το Μεσολόγγι που ακόμα φλέγεται

75 Πήγαινε στη γη της Λιβύης
 Πήγαινε, φύγε, και τρέξε να κρυφτείς στα δάση
 Στα έλη της Αιγύπτου
 Γύρνα αφρικανικό κτήνος
 Η οργή των ουρανών μαζί σου
 80 Και βροχή να πέφτει πάνω σου το ελληνικό αίμα

Εκείνος πέθανε. Η χήρα
 Ελλάδα έλιωσε από το κλάμα.
 Χλόμασε η Ιταλία
 [...]
 Εκείνος πέθανε μα λαμπρό
 85 να είναι το όνομά του στη γη.

[...]
 comparve amor di guerra
 [...]
 Dal temuto potere
 [...] ancor si drizza e muor l'Egeo
 Destò gli appelli chi condusse all'armi

90 Ma rivedrà nei floridi
 Campi e per i dolci clivi
 Gli antichi lauri a nascere
 A germogliar gli ulivi
 E sulle immote arene

95 Risorger Sparta e ritornar Atene
 L'Egeo che d'armi odrisie
 [...] finor stancato
 Più non brandisce il fulmine
 Iddio nè vibra [...]

100 Ma il color dell'iride
 Tinge col dito il cielo
 E dagli eterei scranni
 Manda egli pace a [...] si furon gli affanni

È giunto il dì. Le orribili
 105 guerre, i traditi patti,
 le atroci ire, le perfide
 vendette, i rei misfatti
 Le inique stragi, e tutte
 le terre [...] e le città distrutte

110 Iddio [...] l'altissimo
 Perdono alfin depose
 [...] col ciglio
 Tutte le umane cose
 Ed impugnato il tuono

115 Levò la destra e l'innalzò sul trono.
 Tremò la terra. I popoli
 E le città commosse (?)
 Vide l'Europa attonita
 Ed i potenti scosse

120 [...] e come un lampo
 Comparve armata la Vendetta in campo
 Mira Ibrahim ne' vortici
 di fumo e di faville
 Colà dispersi cadono

125 I musulmani a mille
 Ardon le navi [...]
 rotti i tuoi legni accesi ardere il mare
 Si ravvolge di nuvole il cielo.

[...]
 Εμφανίστηκε αγάπη για πόλεμο
 [...]
 Από τη δύναμη που φοβίζει
 [...] ακόμα στέκεται όρθιο και πεθαίνει το Αιγαίο
 Ξύπνησε τα καλέσματα όποιος συντόνισε τη μάχη

90 Όμως θα ξαναδεί στα ολάνθιστα
 Χωράφια και στα γλυκά λοφάκια
 Τις αρχαίες δάφνες να ξαναγεννιούνται
 Να βλασταίνουν οι ελιές
 Και στα άσειστα μέρη να

95 ανασταίνεται η Σπάρτη, να επιστρέφει η Αθήνα
 Το Αιγαίο που από όπλα οδρύσια
 [...] ως τώρα κουρασμένο
 Πια δεν κραδαίνει τον κεραυνό
 Ο θεός ούτε και χτυπά [...]

100 Όμως το χρώμα της ίριδας
 Βάφει με το δάχτυλο τον ουρανό
 Κι από τα αιθέρια έδρανα
 Στέλνει εκείνος ειρήνη σε [...] τα βάσανα

Έφτασε η μέρα. Οι τρομεροί
 105 πόλεμοι, οι προδομένες συνθήκες,
 οι φοβερές οργές, οι ύπουλες
 βεντέτες, τα ένοχα αδικήματα
 Οι αισχρές σφαγές, και όλα
 τα κατεστραμμένα εδάφη [...] και πόλεις

110 Ο θεός [...] ο υπέρτατος
 Έδωσε τελικά συγχώρεση
 [...] με το φρύδι
 Όλα τα ανθρώπινα πράγματα
 Και αρπάζοντας τον κεραυνό σήκωσε

115 το δεξί του χέρι και το σήκωσε στον θρόνο.
 Σείστηκε η γη. Τους λαούς
 Και τις πόλεις συντάραξε
 Είδε την Ευρώπη εμβρόντητη
 Και τους δυνατούς ταρακούνησε

120 [...] και σαν λάμψη
 Εμφανίστηκε πάνοπλη η Εκδίκηση στο πεδίο
 Κοίτα Ιμπράημ στις δίνες
 από καπνό και σπίθες
 Εκεί χαμένοι πέφτουν

125 Χιλιάδες οι μουσουλμάνοι
 Καίγονται τα καράβια [...]
 Σπασμένα τα πλοιάριά σου καίνε τη θάλασσα
 Γεμίζει σύννεφα ο ουρανός.

[...]
l'Egeo che scorge
130 In quelle illustri arene
rinascere Tebe e ritornare Atene

Ma che vegg'io... Qual subito
fulgor balena e fugge
Che fia? [...]

135 Il Musulman distrugge?
Chi sarà mai quel fiero
Che tanto avanza ogni mortal guerriero?
Ma rivedrà nei floridi
campi e sui dolci clivi
140 Gli antichi lauri a nascere
A ritornar gli olivi
E sulle antiche arene
Risorger Sparta ed innalzarsi Atene

[...]
Το Αιγαίο που διακρίνει
130 Σε εκείνα τα ένδοξα πεδία μάχης
Να ξαναγεννιέται η Θήβα, να επιστρέφει η Αθήνα

Μα τι βλέπω... Ποια δύστυχη
λάμψη αστράφτει και χάνεται
Τι να 'ναι; [...]

135 Τον Μουσουλμάνο καταστρέφει;
Ποιος να 'ναι τάχα εκείνος ο περήφανος
Που τόσο κατατροπώνει κάθε θνητό στρατιώτη;
Μα θα ξαναδεί στα ολάνθιστα
χωράφια και στα γλυκά λοφάκια
140 Τις αρχαίες δάφνες να ξαναγεννιούνται
Να επιστρέφουν οι ελιές
Και στα αρχαία πεδία μάχης να
Ανασταίνεται η Σπάρτη, να ορθώνεται η Αθήνα

7.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

A) Η Ελλάδα στη συνολική εργοβιογραφία του Brofferio

Η παρουσία της Ελλάδας στο σύνολο της ζωής και του έργου του συγγραφέα χωρίζεται αρχικά σε χρονολογικές περιόδους, από την αρχαιότητα στο σήμερα. Από την Αρχαία Ελλάδα, βάση της κλασικής παιδείας του Ιταλού λόγιου, αναφέρονται: οι ποιητές Όμηρος και Ανακρέων, ως λογοτεχνικά του πρότυπα· ο ιστορικός, φιλόσοφος και συγγραφέας Πλούταρχος· η Αρκαδία, ως τόπος που ενέπνευσε το ειδυλλιακό λογοτεχνικό ρεύμα του Αρκαδισμού· οι φιλόσοφοι Σωκράτης, Πλάτωνας και Αριστοτέλης, ως κύριοι φορείς των φιλοσοφικών θεμελίων της ανθρωπότητας· ο Δημοσθένης, ως ρητορικό του πρότυπο· πολιτικοί και στρατηγοί, όπως ο Θεμιστοκλής και ο Επαμεινώνδας· οι βασιλείς-τύραννοι Λεωνίδας, Φίλιππος, Αριστόδημος και Ιδομενέας· οι τραγικοί ποιητές Αισχύλος, Σοφοκλής και Ευριπίδης, σε σύγκριση συχνά με το θεατρικό πρότυπο του Brofferio, Alfieri. Από την αρχαιοελληνική μυθολογία μνημονεύονται: ο Ετεοκλής, ο Οιδίποδας και ο Κρέων, και η σκιαγράφησή τους και πάλι από τον Alfieri· ο Κέρβερος και οι Θεοί του Ολύμπου. Από τη βυζαντινή περίοδο, γίνεται θεατρικό έργο η ιστορία του βασιλιά των Οστρογόθων της Ιταλίας, Ουίτιγι. Από τη σύγχρονη Ελλάδα, τη μερίδα του λέοντος κατέχει η Ελληνική Επανάσταση: οι μεγάλοι αγωνιστές, με κυρίαρχη μορφή τον Μάρκο Μπότσαρη, το ένδοξο Μεσολόγγι, και εν γένει ο Αγώνας των Ελλήνων ως πρότυπο για την Ιταλία.

Στη συνέχεια, τονίζεται η άρρηκτη σχέση της Ελλάδας με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη: η κοινή χριστιανική θρησκεία Ελλήνων και Ιταλών αποτελεί βάση για την Ελλάδα ως πρότυπο. Για τον λόγο αυτό, στηρίζει την απομάκρυνση από τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την επερχόμενη συμμαχία με τον θρησκευτικό εχθρό, την ισλαμική Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Γίνονται επίσης γεωγραφικές αναφορές, όπως οι ελληνικοί ποταμοί Κηφισός και Ηριδανός· ο τελευταίος εκτός από παραπόταμος στην Αθήνα, είναι και το αρχαιοελληνικό όνομα του ιταλικού ποταμού Πάδου.

Τέλος, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ενίοτε στα κείμενά του ακόμα και ελληνικές λέξεις αντί των παγιωμένων ιταλικών, ως λέξεις με μεγαλύτερο ηχητικό εκτόπισμα.

B) Τα βασικά έργα του Brofferio για την Ελλάδα

Το σημαντικότερο έργο του ιταλού συγγραφέα για την Ελλάδα είναι αναμφίβολα οι *Scene elleniche*. Στο μεγαλεπήβολο αυτό έργο η παρουσία της Ελλάδας υπάρχει εκ νέου βάσει της αρχαιότητας, της βυζαντινής περιόδου και της σύγχρονης εποχής. Η Ελλάδα είναι πανταχού παρούσα και τα στοιχεία που εξάγονται είναι πολλά και σημαντικά.

Όσον αφορά στην Αρχαία Ελλάδα, αναφέρονται: γεωγραφικές πληροφορίες, όπως πόλεις ή ευρύτερες περιφέρειες και νομοί -με συχνή αντιπαράθεση του θλιβερού παρόντος με το ένδοξο αρχαίο μεγαλείο- (π.χ. Αθήνα, Σπάρτη, Άργος, Ολυμπία, Αρκαδία), βουνά, ποτάμια, πηγές και μαντεία· σημαίνουσες προσωπικότητες, όπως ποιητές (Όμηρος και Αλκμάνας), πολιτικοί και στρατηγοί (Μιλτιάδης, Αριστείδης, Θεμιστοκλής), βασιλείς (Λεωνίδας), φιλόσοφοι (Σωκράτης, Πλάτωνας)· ιστορικά στοιχεία για την κοινή δράση των πόλεων-κρατών σχετικά με τη θρησκεία (αμφικτιονίες)· πολεμικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων. Σε σχέση με την αρχαιοελληνική μυθολογία αναφέρονται: μυθολογικοί ήρωες, πλάσματα, τέρατα, νύμφες, Μούσες, μάγοι και μάντεις, βασιλείς, Θεοί και Τιτάνες, ενώ γίνεται σύνδεση μύθου και γεωγραφίας (Αχελώος και Δηιάνειρα). Τέλος, συνδυαστικά γίνεται χρήση αρχαίων και μυθολογικών ονομάτων για ήρωες του έργου (Φιλοκτήτης, Βρισηίδα, Αλκιβιάδης).

Σε σχέση με τη βυζαντινή περίοδο, ο συγγραφέας, μιλώντας για την Κωνσταντινούπολη, απευθύνεται σε πρώτο πρόσωπο στο Βυζάντιο για να το αφυπνίσει μετά τα έργα βαρβαρότητας του Σουλτάνου.

Η σύγχρονη Ελλάδα είναι παρούσα σε όλο το έργο, εφόσον η πλοκή διαδραματίζεται τον 19^ο αιώνα. Κυρίαρχη θέση κατέχει και εδώ το παράδειγμα αυτοθυσίας του Μεσολογγίου. Έπειτα, σημαντικοί είναι οι μεγάλοι Έλληνες αγωνιστές, κυρίως δε εκείνοι που αποτελούν πρότυπα ανιδιοτέλειας (Μπότσαρης, Μιαούλης, Καραϊσκάκης, Γκούρας) και αυταπάρνησης (Καψάλης), παρά τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιούν: ο Καραϊσκάκης, φερ' ειπείν, πρεσβεύει τον Ρομαντισμό, είναι ήρωας λόγω του αναπόφευκτου της μοίρας· ο Μιαούλης, από την άλλη, είναι ορθολογιστής ήρωας. Συνάμα, σε πρώτο πλάνο τίθενται και οι φιλέλληνες: βασική προσωπικότητα είναι ο Λόρδος Βύρωνα, αλλά σημαντικοί είναι και οι ήρωες Santorre di Santa Rosa (σύνδεση Ελλάδας-Ιταλίας) και Φαβιέρος. Στον αντίποδα αναφέρονται και οι ιδιοτελείς φιλέλληνες, αλλά και οι πάσης φύσεως προδότες, είτε Έλληνες είτε ξένοι. Παράλληλα, αναδεικνύεται το θέμα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου μεσούσης της Επανάστασης, κατά τη διάρκεια του οποίου οι Έλληνες χωρίζονται σε κόμματα (αγγλικό,

γαλλικό, ρώσικο), ανάλογα με τη χώρα στην οποία βασίζονται για τους πολιτικούς τους στόχους. Επισημαίνεται με αυτόν τον τρόπο ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ελληνική Επανάσταση. Εν συνεχεία, από το έργο δεν λείπουν σημαντικές λαογραφικές αναφορές, πώς χρησιμοποιούνται χάνια και πανδοχεία, τα ντόπια τραγούδια, αλλά και το τελετουργικό του τελευταίου ασπασμού για τους πεσόντες αγωνιστές. Μεγάλης σημασίας είναι και οι μεταφυσικές ιστορίες με πνεύματα, μαγεία ή οράματα, εφόσον η αγάπη των Ελλήνων για τη μαγεία και το παράδοξο είναι μεγάλη. Τη θέση της κατέχει και η θρησκεία, εφόσον παρουσιάζονται τα θρησκευτικά αξιώματα και η ιεραρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, επεξηγείται η χρήση σήμαντρου και καμπάνας στις εκκλησίες, ενώ αποτυπώνονται γλαφυρά τα ήθη και τα έθιμα θρησκευτικών γιορτών. Επίσης, αναφέρονται τα οθωμανικά τοπωνύμια που χρησιμοποιούνται στη θέση των ελληνικών. Θέση στις αναφορές του Brofferio βρίσκουν και ορισμένα πολεμικά των σύγχρονων Ελλήνων, αλλά και πως επιδρούν ως πολεμικά πρότυπα οι αρχαίοι Σπαρτιάτες πολεμιστές. Η σημασία της Αρχαίας Σπάρτης χρησιμοποιείται και στη σύγκριση των γυναικών, αφού οι σύγχρονες μαχήτριες μοιάζουν στο θάρρος με τις αρχαίες Σπαρτιάτισσες. Σημαντικό θα ήταν να ειπωθεί ότι πολλές σκηνές έχουν ως πρωταγωνιστή των εχθρών τον Ιμπραήμ Πασά, προσωπικότητα που αναδεικνύεται ίσως από τον Brofferio ως ο μεγαλύτερος, πιο ικανός και πιο επικίνδυνος εχθρός των Ελλήνων. Επίσης σημαντική είναι η σχέση Ελλάδας και Ιταλίας, η οποία επισημαίνεται συχνά, όπως για παράδειγμα από το γεγονός ότι ο Ιταλός μηχανικός Pietro Coccini οχυρώνει το Μεσολόγγι. Τέλος, ο συγγραφέας θεωρεί απαραίτητο το ιστορικό πλαίσιο και παραθέτει αυθεντικές ιστορικές πληροφορίες και σχετικά επίσημα έγγραφα, για να δώσει επαρκές ρεαλιστικό υπόβαθρο στη μυθοπλασία.

Στην ωδή *Πτώση του Μεσολογγίου*, ο πρόλογος του Brofferio μιλά για την τεράστια σημασία της Ελληνικής Επανάστασης. Στο κυρίως σώμα του ποιήματος αναδεικνύεται η Αρχαία Ελλάδα με τις σημαντικές πόλεις (Αθήνα, Σπάρτη, Θήβα) και τις σημαντικές προσωπικότητες (Λεωνίδας, Θεμιστοκλής), η κοινή χριστιανική θρησκεία με την Ιταλία που θα κερδίσει το Ισλάμ, αλλά και η προδοσία των Ευρωπαίων εναντίον των Ελλήνων, η οποία οδηγεί στην πανωλεθρία του Μεσολογγίου, αλλά δημιουργεί ένα ορόσημο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Ελλάδας.

Στην ωδή *La battaglia di Navarino*, σε πρώτη δημοσίευση στην παρούσα εργασία, τα θέματα που πραγματεύεται ο ποιητής είναι κοινά, σε γενικές γραμμές, με τα δύο προηγούμενα έργα: η παντοδυναμία και η πτώση του Ιμπραήμ, το πανευρωπαϊκό πρότυπο του Λόρδου Βύρωνα, η επιθυμητή επιστροφή στην αίγλη της Αρχαίας Ελλάδας και ο Χριστιανισμός ως συγκολλητική δύναμη Ελλήνων και Ιταλών ενάντια στους εχθρούς. Ιδιαίτερη, όμως, και πρωτότυπη μπορεί να θεωρηθεί η σύζευξη του πολυθεϊσμού της αρχαιότητας με τον μονοθεϊσμό της σύγχρονης εποχής: όλες οι θεϊκές δυνάμεις είναι με το μέρος της Ελλάδας και θα της εξασφαλίσουν τη νίκη στον δίκαιο Αγώνα της.

Γ) Ο Brofferio μέσα από τα έργα του για την Ελλάδα

Μέσα από τα έργα του για την Ελλάδα, ο Brofferio αποκαλύπτει ορισμένες πολιτικές, καλλιτεχνικές και φιλοσοφικές του σκέψεις. Αρχικά, μιλά για τη δύναμη της τέχνης, και πιο συγκεκριμένα για την ποίηση. Επίσης, εκφέρει άποψη για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας: θεωρεί την τελευταία συχνά αυθαίρετη, χωρίς ιδανικά, μάταιη και αδιάφορη για τους απλούς στρατιώτες που δεν έχουν λόγο στις αυθαιρεσίες των ηγετών. Θέση στη σκέψη του έχει και η έννοια του *θείου*, με την έννοια της φυσιολογικής εναλλαγής γεγονότων στη ζωή, όπως τα δίπολα γέννηση-θάνατος και σκλαβιά-ελευθερία. Ένα ακόμα ζήτημα που θέτει επί τάπητος είναι το σημαντικό δίλημμα πατρίδα ή οικογένεια, όπου ως οικογένεια νοείται κατά περίπτωση η μητρική, η πατρική, η αδερφική, αλλά και η συζυγική αγάπη. Στο πλαίσιο του διλήμματος παρουσιάζονται διαφορετικές αντιδράσεις των ηρώων, οι οποίοι άλλοτε προδίδουν την πατρίδα και άλλοτε την οικογένεια. Αποκαλύπτει έτσι ο Brofferio την *αδυναμία* ως στοιχείο της ανθρώπινης φύσης συνυφασμένο με την αγάπη, αλλά και την αναπόφευκτη μοίρα του πατριώτη-ήρωα που δεν βάζει τίποτα πάνω από την αγάπη της πατρίδας. Εντούτοις, εκτός από την αγάπη για την οικογένεια, βλέπουμε τον έρωτα σε αντιδιαστολή προς την πατρίδα. Πιο συγκεκριμένα, στις *Scene elleniche* παρουσιάζεται η ερωτική ιστορία του Τούρκου Αχμέτ για την Ελληνίδα Ελένη, αλλά και του Πάνου για την Ελένη: ο έρωτας αναδεικνύεται ανώτερος από τον πατρίδα, τη οικογένεια και τη θρησκεία, στο πλαίσιο πάλι της *αδυναμίας* ως ανθρώπινου στοιχείου. Οι φιλοσοφικές ιδέες του Brofferio επισημαίνονται με τις αναφορές στην αξία των Ιταλών διανοούμενων-ποιητών, όπως του Foscolo και του Leopardi, και συγκεκριμένα με τις νύξεις για τις φιλοσοφικές τους σκέψεις σχετικά με τις «αυταπάτες» («*illusioni*»). Ακόμη, ο Ιταλός διανοούμενος τίθεται υπέρ της αυτοδιάθεσης των λαών και κατά της βοήθειας των Ευρωπαίων· το ίδιο ισχύει

ακόμα και στις περιπτώσεις των Καποδίστρια και Όθωνα, τους οποίους θεωρεί υποχείρια των Μεγάλων Δυνάμεων. Βεβαίως γνωρίζει τη δυσκολία σύμπτωσης των ομοεθνών και μιλά για τα δεινά των εμφυλίων, θεωρεί όμως μοναδικό δρόμο την ανάληψη εθνικής ευθύνης. Προς την κατεύθυνση αυτή της δυσπιστίας του για τους ξένους είναι και η άσκηση κριτικής και η εκδήλωση έντονης απέχθειας για τα σκλαβοπάζαρα που τελούνται την περίοδο αυτή, και στα οποία κύριοι αγοραστές είναι οι Ευρωπαίοι. Τέλος, στην 12^η σκηνή των *Scene elleniche*, επιχειρεί την παρουσίαση της θετικής επίδρασης των *τύψεων*, σε συνδυασμό με το μεταφυσικό στοιχείο, δίνοντας μία εικόνα αποκατάστασης του ανθρώπινου ψυχισμού και τη δύναμη της επανόρθωσης των σφαλμάτων.

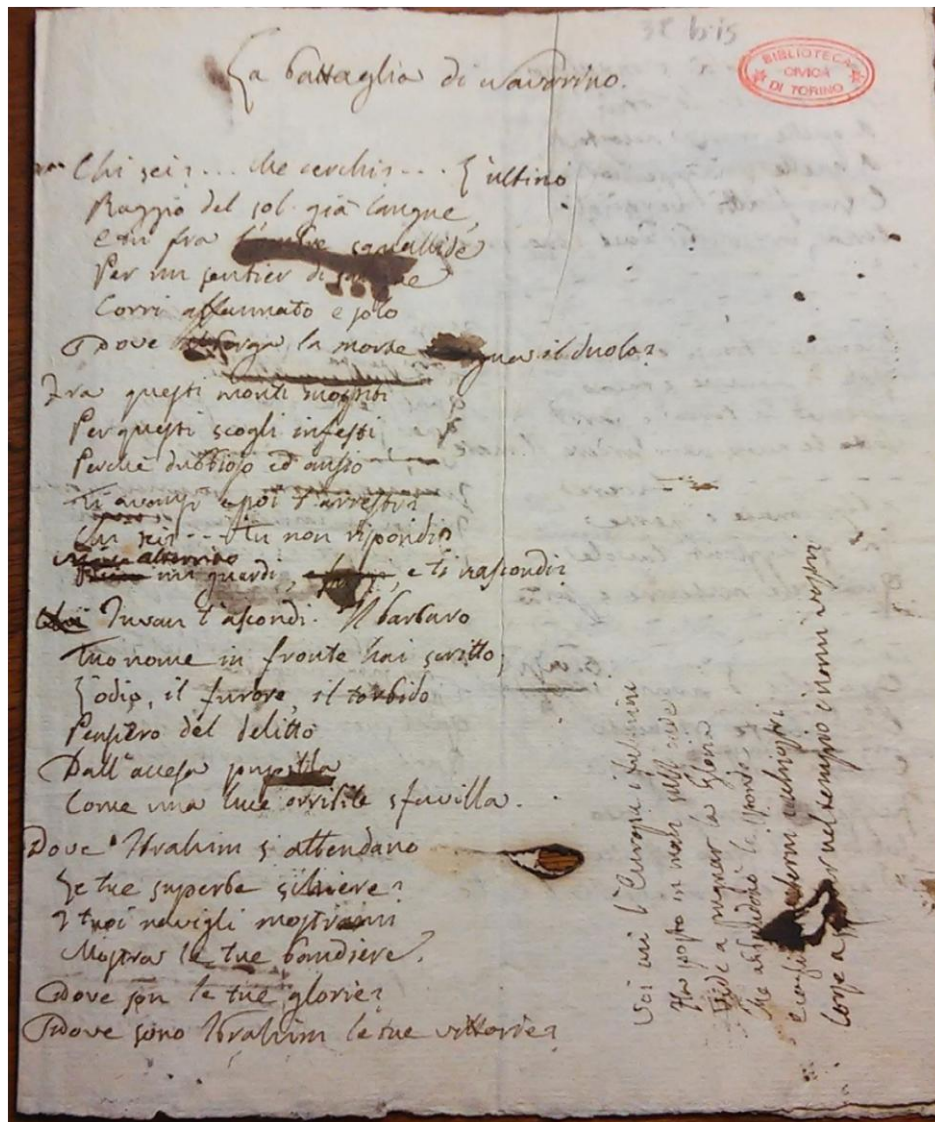
Συμπερασματικά, η παρουσία της Ελλάδας στην εργοβιογραφία του Angelo Brofferio είναι ένα ψηφιδωτό της Ιστορίας της χώρας διαχρονικά, από την αρχαιότητα ως το παρόν του Ιταλού διανοητή, η ανάδειξη της χριστιανικής θρησκείας, η επιτυχημένη και φωτισμένη Ελληνική Επανάσταση, οι μεγάλοι Έλληνες αγωνιστές και η βαρύτητα των άξιων αντιπάλων τους, η Ελλάδα ως προσωπική έμπνευση του Brofferio για ποίηση, πεζογραφία, ρητορεία και φιλοσοφία. Όλες οι παραπάνω ψηφίδες μπορούν να συνοψιστούν σε μία φράση για την εθνική ιδεολογία του Brofferio: η Ιταλία οφείλει να έχει ως πρότυπο την Ελλάδα.

8.ΤΙΤΛΟΙ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ Α. BROFFERIO³³⁵

1822	<i>Calloda</i>
1825	<i>Un sogno della vita e il lamento di Dante</i>
1826	<i>La caduta di Missolungi</i>
1826	<i>Le lagrime d'amore</i>
1835/36	<i>Commedie</i>
1838	<i>Orazione</i>
1838	<i>Nelle nozze di Adelaide Brofferio con Giovanni Pavia</i>
1839	<i>Canzoni piemontesi</i>
1839	<i>Il Messaggiere Torinese, prose scelte</i>
1840	<i>Vitige re de' Goti</i>
1840	<i>Orazione nella causa del medico G. De Rolandis contro il medico M. Poeti</i>
1844/46	<i>Antica e nuova Grecia. Scene Elleniche</i>
1845	<i>Vittorio Alfieri in Biografia iconografica degli uomini celebri</i>
1847/50	<i>Tradizioni italiane</i>
1849	<i>Canzoni piemontesi edite e inedite</i>
1849	<i>Storia delle rivoluzioni italiane dal 1821 al 1848</i>
1849/52	<i>Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri</i>
1850	<i>La difesa della Strega</i>
1851	<i>Atto d'accusa e dibattimento nella causa criminale contro Luigi Viola</i>
1852	<i>Il colpo di stato e la democrazia europea</i>
1853	<i>Fisionomie parlamentari</i>
1854	<i>Il tartufo politico</i>
1854/55	<i>Nuove canzoni piemontesi</i>
1857	<i>In morte di Béranger. Versi</i>
1857/61	<i>I miei tempi</i>
1860	<i>Garibaldi o Cavour?</i>
1860	<i>Un visita all'Italia centrale racconta in cinque parti (estratto da I miei tempi)</i>
1862	<i>Giacomo Durando</i>
1863/64	<i>I miei tempi. Memorie</i>
1865/69	<i>Storia del Parlamento Subalpino iniziatore dell'unità italiana</i>
1866	<i>Inno di guerra ordinato da S.M. Vittorio Emanuele</i>
1876	<i>Cenni storici intorno all'arte tipografica... dall'invenzione della stampa sino al 1835</i>

³³⁵ Laurana, ό.π., σσ. XIV-XV.

9.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η πρώτη σελίδα από το χειρόγραφο του ποιήματος «Η Ναυμαχία του Ναβαρίνου».

10.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές πηγές-χειρόγραφα

- Angelo Brofferio, Biblioteca Civica Centrale di Torino, Fondo Prior 7, fasc. 2, foglio 32bis, *La battaglia di Navarino*, lettera a Giuseppe Garberoglio di 28 ottobre 1827 o di ¾ gennaio 1828, Genova.
- Angelo Brofferio, *Lettera a G. Garberoglio*, Firenze 4 gennaio 1828, presso Biblioteca Civica Centrale di Torino, ses. manoscritti, A. Brofferio, cartella n. 3.

Μονογραφίες

- Andrea Giardina, Giovanni Sabbatucci, Vittorio Vidotto, *Profili storici dal 1650 al 1900: con percorsi di documenti e di critica storica*, Laterza, Roma 1997.
- Angelo Brofferio, *Brofferio l'oppositore: i discorsi politici e l'attività letteraria del polemico antagonista di Cavour al parlamento subalpino*, επιμ. Laurana Lajolo, Elio Archimede, Valecchi, Firenze 1967.
- .- *Canzoni piemontesi*, Fogola, Torino 1926.
- .- *I contemporanei italiani: Giacomo Durando*, Unione tipografico-editrice, Torino 1862.
- .- *Il Messaggiere Torinese: prose scelte*, vol. I & II, L. Capriolo, Alessandria 1839.
- .- *Il tartufo politico: dramma in tre parti*, G. Benedetto e Comp., Torino 1854.
- .- *I miei tempi*, vol. I, Eredi Botta, Torino 1857.
- .- *I miei tempi*, vol. VIII & IX, Biancardi, Torino 1859.
- .- *La caduta di Missolongi*, Dai Torchi di Firmino Didot, Parigi 1826.
- .- *Mio cugino: commedia in tre atti*, Carlo Barbini, Milano 1865.
- .- *Orazione dell'avvocato Angelo Brofferio nella sua causa contro il dottore Maurizio Poeti: pronunciata dinanzi al R. Tribunale di Prefettura di Torino nel 6 febbraio 1838*, Mussano e Bona, Torino 1838.
- .- *Scene Elleniche*, vol. I & II, Guigoni, Milano ²1863.

- .- *Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri*, vol. II, Magnaghi, Torino 1850.
- .- *Tradizioni italiane*, vol. I, Al. Fontana, Torino 1847.
- .- *Vitige Re de' Goti: tragedia*, Cassone e Marzorati, Parigi 1840.
- .- *Storia del parlamento subalpino: iniziatore dell'unità italiana, dettata da A. Brofferio per mandato di sua maestà il re d'Italia*, vol. I, Battezzati e C., Milano 1866.
- Angelo Brofferio, Giovanni Prati, *In morte di Béranger: versi*, Pelazza, Torino 1857.
- Costas Kerofilas, *La Grecia e l'Italia nel risorgimento italiano*, Libreria della Voce, Firenze 1919.
- Edward M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη ⁴2006.
- Enrico Lavelli, Pietro Perego, *I misteri repubblicani e la ditta Brofferio*, Cattaneo, Cernuschi e Ferrari, Ferrero e Franco, Torino 1851.
- Enrico Montazio, *Angelo Brofferio*, Unione Tipografico-Editrice, Torino 1862.
- Enzo Bottasso, *Il doppio giuoco di Angelo Brofferio*, Centro Studi Piemontesi, Torino 1978, estratto dalla rivista *Studi Piemontesi*, novembre 1978, vol. VII, fasc. 2.
- Federico Pugno, *Angelo Brofferio*, Audisio Antonio, Torino 1868.
- Ferdinando Martini, *Due dell'estrema, il Guerrazzi e il Brofferio: carteggi inediti (1859-1866)*, Le Monnier, Firenze 1920.
- Francesco Barbagallo, *Storia contemporanea: dal 1815 a oggi*, Carocci, Roma 2008,
- Francesco Giarelli, *In memoria di Angelo Brofferio: conferenza di F. Giarelli alle alunne del Collegio Femminile di Sant'Agostino in Piacenza nella festa della premiazione a' 26 luglio 1902*, V. Porta, Piacenza 1902.
- Giovanni Faldela, *Angelo Brofferio nel suo centenario natalizio: discorso pronunciato da Giovanni Faldella a Castelnuovo Calcea il 28 settembre 1902*, Renzo Streglio & C., Torino 1903.

- Giulio Ferroni, *Profilo storico della letteratura italiana*, vol. II, Einaudi Scuola, Milano 1992.
- Guido Ratti, «Angelo Brofferio e i cavalieri della libertà tra delazioni, ricatti e polemiche giornalistiche», Centro Studi Piemontesi, Torino 1978, *ανάτυπο από το Studi Piemontesi*, novembre 1978, vol. VII, fasc. 2.
- Indro Montanelli, *L'Italia del Risorgimento: 1831-1861*, Corriere della Sera, Milano 2011.
- .- *L'Italia giacobina e carbonara: 1789-1831*, BUR, Milano ⁷2004.
- Laurana Lajolo, *Angelo Brofferio e l'unità incompiuta: la biografia intellettuale di un democratico nel Risorgimento*, Viglongo, Torino 2011.
- Mario Pieri, *Storia del risorgimento della Grecia: dal 1740 al 1824*, Biblioteca dei comuni italiani, Torino 1853.
- Natale Ferro, *Castelnuovo Calcea: quasi mille anni di storia*, Editrice Minigraf, Scurzolegno 1992.
- Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας: 1770-1990*, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη, Ιστορητής, Αθήνα 1995.
- Rodolfo Ebranci, Giuseppe Bocca, *Angelo Brofferio e il suo tempo: discorso letto il 17 gennaio 1898 nella distribuzione dei premi agli alunni delle scuole di Asti*, Vinassa, Asti 1898.
- Serge Bernstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών (1815-1919)*, β' τόμος, μτφρ. Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ²1997.
- Stuart J. Woolf, *Il risorgimento italiano*, vol. II, Einaudi, Torino 1981.
- Γουστάβος Λε Μπον, *Ψυχολογία των επαναστάσεων*, μτφρ. Αλέκος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Μαρή, Αθήνα 1950.
- Λεξικά**
- Dizionario letterario Bompiani degli autori*, vol. I, Bompiani, Milano 1968.

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

-Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Η ιταλική παλιγγενεσία και ο απόηχός της στην ελληνική λογοτεχνία (με αφορμή την 150ετηρίδα της ίδρυσης του ιταλικού κράτους)», *Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΜΒ', Αθήνα 2011.

-Ιωάννης Δ. Τσόλκας, «Ο συνεπής “άγνωστος” φιλέλληνας και “Μεσολογγίτης” Angelo Brofferio» (1802-1866), *Τα Αιτωλικά*, τχ. 7^ο, Αθήνα (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2006).

Πτυχιακές-διπλωματικές-διατριβές

-Alida Viada, *Angelo Brofferio durante la Restaurazione fino al 1847*, tesi di laurea, Torino: Università degli studi di Torino, 1969.

Πηγές από το Διαδίκτυο

-[χ.σ.], «Αρχείο Ελλήνων λογοτεχνών», διαθέσιμο στο:
<<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=305>>,
[Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018].

-[χ.σ.], «Αχελώος: Ο ποτάμιος θεός, η πάλη με τον Ηρακλή και τα “πλούσια” νερά του!», διαθέσιμο στο:

<<https://iaitoloakarnania.gr/2017/02/acheloos-o-potamios-theos-i-pali-me-ton-irakli-ke-ta-plousia-nera-tou/>>, [Ημ. πρόσβασης: 08-06-2019].

-[χ.σ.], «Η ιστορία των Δερβίσηδων και η τελετουργία τους», διαθέσιμο στο:
<<http://constantinoupoli.com/h-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B4%CE%B5%CF%81%CE%B2%CE%AF%CF%83%CE%B7%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81/>>,
[Ημ. πρόσβασης: 14-04-2020].

-[χ.σ.], «Ιδομενέας», διαθέσιμο στο:
<http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/crete/page_009.html>,
[Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].

-[χ.σ.], «Ιστορία», διαθέσιμο στο: <<https://www.melidoni.gr/history-c20r9>>, [Ημ. πρόσβασης: 26-07-2019].

-[χ.σ.], «Μαντείο Τροφωνίου Διός», διαθέσιμο στο: < <https://www.mixanitouxronou.gr/topio-paradoxo-mantio-tis-archeotitas-vriskotan-stin-erkina-to-thiliko-potami-tis-livadias-i-episkeptes-prota-epinan-to-nero-tis-lithis-gia-na-xechasoun-ke-meta-to-nero-tis-mnimis-gia-na-thimith/>>, [Ημ. πρόσβασης: 22-04-2020].

-[χ.σ.], «Το βασίλειο των “Οδρυσών”», διαθέσιμο στο: <<https://chilonas.com/2014/11/07/httpwp-mep1op6y-1il-2/>>, [Ημ. πρόσβασης: 04-07-2020].

-[χ.σ.], «Το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος», διαθέσιμο στο: <<http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=111I455I1188I646I458202>>, [Ημ. πρόσβασης: 20-04-2020].

-[χ.σ.], «Aristarco di Samotracia», διαθέσιμο στο: <<http://www.treccani.it/enciclopedia/aristarco-di-samotracia/>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020].

-[χ.σ.], «Aristodemo di Messene», διαθέσιμο στο: <http://www.treccani.it/enciclopedia/aristodemo-di-messene_%28Enciclopedia-Italiana%29/>, [Ημ. πρόσβασης: 22-07-2018].

-[χ.σ.], «Cosmorama», διαθέσιμο στο: <<http://www.sapere.it/enciclopedia/cosmorama.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020].

-[χ.σ.], «Eridano, il vero nome del fiume Po: il grande fiume piemontese», διαθέσιμο στο: <<https://mole24.it/2012/06/18/eridano-il-vero-nome-del-fiume-po/>>, [Ημ. πρόσβασης: 27-04-2020].

-[χ.σ.], «Extracts from *The Corsair* by Byron», διαθέσιμο στο: <<https://www.bl.uk/collection-items/extract-from-the-corsair-by-byron>>, [Ημ. πρόσβασης: 06-08-2018].

-[χ.σ.], «John Polidori & the Vampyre Byron», διαθέσιμο στο: <<http://www.angelfire.com/jazz/louxsie/polidori.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].

-[χ.σ.], «Mirra», διαθέσιμο στο:

- <http://www.treccani.it/enciclopedia/mirra_res-5d9266d3-8bb1-11dc-8e9d-0016357eee51_%28Enciclopedia-Italiana%29/>, [Ημ. πρόσβασης: 30-06-2020].
- [χ.σ.], «Vitige re degli Ostrogoti», διαθέσιμο στο:
- < <http://www.treccani.it/enciclopedia/vitige-re-degli-ostrogoti/>>,
[Ημ. πρόσβασης: 07-08-2018].
- Α. Ζενάκος, «Μανιάκι 1825», διαθέσιμο στο:
- <<https://www.tovima.gr/2008/11/24/archive/maniaki-1825/>>, [Ημ. πρόσβασης: 09-04-2020].
- Άγγελος Βροφφένιος, «Ελληνικά Σκηναί», μετάφραση Σπυρίδωνος Υιόρκ, στο περιοδικό *Η νέα Ελλάς*, τ. Α', μέρος Γ', σσ. 1-64, Εν Ζακύνθω, Ζάκυνθος 1851, διαθέσιμο στο:
- <http://archive.veniaminlesviosociety.gr/Content/DocumentFiles/1/00176/141_opt.pdf>,
[Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018].
- Αδαμάντιος Γ. Κρασανάκης, «Τα κοτσάκια ή Τσακιστά», διαθέσιμο στο:
- <http://www.krassanakis.gr/mantiniada.htm#_Toc468625872>,
[Ημ. πρόσβασης: 12-09-2018].
- Αθανασία Συργκάνη, «Το φυτό του κάτω κόσμου, η “αδυναμία” του Άδη: ασφόφελος», διαθέσιμο στο: <<http://votaniki.gr/xlorida/eidi/eidi-me-istoria/to-fyto-toy-kato-kosmoy-i-adynamia-toy-adi-asfodelos/>>, [Ημ. πρόσβασης: 16-04-2020].
- Βλάχης Γ. Ρασσιάς, «Η ιδεολογία του Ιακωβινισμού», διαθέσιμο στο:
- < <https://www.rassias.gr/REVOL025.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 01-09-2018].
- Βλάχης Γ. Ρασσιάς, «Καρμπονάροι», διαθέσιμο στο:
- < <https://www.rassias.gr/REVOL028.html>>, [Ημ. πρόσβασης: 01-09-2018].
- Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας: από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, διαθέσιμο στο: <<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3959>>, [Ημ. πρόσβασης: 20-07-2020].
- Δήμητρα Μήττα, «Αλφειός (Αρτεμη, Αρέθουσα)», διαθέσιμο στο:
- <http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/water/page_004.html>,
[Ημ. πρόσβασης: 07-04-2020].

-Δ.Κ. Μάργαρης, «Από την ιστορία των ελληνικών περιοδικών: Περιοδικά επτανησιακά, τα πρώτα ζακυθινά», στον τόμο: *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, τ. 13, Εστία, Αθήνα 1934, σσ. 313 -333, διαθέσιμο στο:
<http://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/1332/1107>,
[Ημ. πρόσβασης: 12-08-2018].

Φωτογραφία

-Διαθέσιμο στο: <<http://www.museotorino.it/view/s/668b38d3c34045a2a7d5ca0a6890477d>>,
[Ημ. πρόσβασης: 19-07-2018].